

HYDRA

Nr:3 9/2012

VERSCIJNINGSDATUM: ALTIJD ONVERWACHTS

In dit nummer o.a.:

Het tot rente worden van de winst

Provo en de Kraakbeweging

André Gorz

Empire@Play

ONEIGENTIJDS TIJDSCHRIFT

HOOFD-INGANG

2 | INHOUDSOPGAVE

7 | FIGHTING WITH TOOLS

MATTHIJS VAN DE SANDE

17 | DE CRISIS VAN DE WAARDEWET EN HET TOT RENTE WORDEN VAN DE WINST

CARLO VERCELLONE

43 | EMPIRE@PLAY

NICK DYER-WITHEFORD & GREIG DE PEUTER

66 | IEDEREEN WIL EEN REVOLUTIE MAAR NIEMAND WIL DE AFWAS DOEN

TODD HAMILTON & NATE HOLDREN

75 | KORT OVERZICHT VAN LEVEN EN WERK VAN ANDRÉ GORZ

CHRISTOPHE FOUREL

91 | PROVO ALS INITIATOR VAN DE KRAAKBEWEGING IN NEDERLAND

ARIE HAZEKAMP

103 | HAAGS DAGBOEK

ADRIAAN BONTEBAL & HANS DE BRUIN

114 | GEDICHT

ADRIENNE RICH

Hydra wil op een nieuwe manier omgaan met concepten als revolutie en klasse en wil voorbij traditionele benaderingen van tijd, ruimte en beweging proberen te denken. Het gaat uit van een emancipatoire strijd door een multiverseel, pluraal proletariaat. Deze niet aan de gangbare geschiedschrijving gebonden oriëntatie op sociale bevrijding is voor het kunnen begrijpen en aansluiten bij actuele en komende sociale conflicten van essentieel belang.

Hydra is het tegenovergestelde van macht en orde en keert zich tegen de staat, tegen het imperium en tegen het kapitalisme. Het gaat uit van de onuitroeibaarheid van het verzet en wil anticiperen op nieuwe vormen van verzet, die in nieuwe, onverwachte gedaantes en combinaties de kop op steken, als waren het koppen van de mythische Hydra.

Hydra is een manier van kijken. Het is de blik van onderaf, de blik van de underdog. Het is een manier van kijken die het mogelijk maakt de verschillende verhalen, geschiedenissen en visies van de mensen in hun samenhang te zien en zo verbluffende verbindingen te ontdekken. Teneinde de huidige Hydra, in deze tijd van “globalisering”, in al zijn schakeringen en contradicties te leren zien en begrijpen.

HYDRAWEB.YOLASITE.COM

HYDRAWESCHRIFT@GMAIL.COM

BEZOEK HYDRA OOK OP FACEBOOK

ZIJ-INGANG (1)

Als Hydra Ensemble hebben we al vaker willen benadrukken dat sociale strijd direct moet ingrijpen in en vertrekken vanuit het dagelijks leven. Dat idealen niet alleen toekomstdromen zijn, maar in het hier en nu vorm worden gegeven. Dat we ons niet moeten focussen op tijdelijke campagnes of thema's waar "omheen" kan worden gemobiliseerd, maar dat het om het centrum moet gaan, het hart, het (dagelijkse) leven zelf. Het dagelijkse leven is immers het domein waar ideologische vormen het meest effectief zijn (zie Lukács bijvoorbeeld of Henri Lefebvre). Waar constant geschakeld wordt tussen het spontane en het impulsieve enerzijds, en ideeën, gefixeerd in tradities en gewoontes, anderzijds. Waar verveling, sleur en routine worden doorbroken door het verlangen naar avontuur, vlucht, wraak of vrijheid. Maar het dagelijks leven is ook onderwerp van processen van vermarkting en disciplineren door staat en kapitaal. Daarom is het dagelijks leven ook het domein van tegenstellingen, diffuse ontevredenheid en ook van de potentiële revolte.

We hebben ook benoemd dat een prefiguratieve politiek (volgens Saskia Poldervaart de oudste strategie en vorm van sociale bewegingen) hierin een cruciale rol speelt. Mede om die reden en in het verlengde hiervan hebben we o.a. aandacht besteed aan het gedachtegoed en de experimentele praktijk van de Situationisten en het thema "immateriële arbeid", als zijnde een potentiële post-kapitalistische prefiguratie, "een Hydra-kop die opduikt uit het hart van het kapitalisme zelf".

Daarnaast zien we een verwantschap met wat John Holloway een "scheppingsproces van een ander doen" noemt en waarin een andere maatschappelijkheid wordt gecreëerd (zie "Stop making capitalism" in Hydra nr. 2), maar ook met het operaistische concept zelf-valorisatie en vormen van proletarische coöperatie die in een ver verleden al door de anarchist Kropotkin werden waargenomen. Zie daarvoor bijv. enkele verwijzingen in het artikel "Ouderenzorg en de grenzen van het marxisme" van Silvia Federici, ook in Hydra nr. 2. Voor een uitwerking van het begrip zelf-valorisatie verwijzen we naar het artikel op onze website: "Autonomie! Een interview met Harry Cleaver". Cleaver zegt daar o.a.: "De kracht van zelf-valorisatie is het vermogen om de ruimte (bevochten door de weigering) te bezetten met alternatieve activiteiten en nieuwe gemeenschapsvormen om de communistische toekomst in het heden vorm te geven".

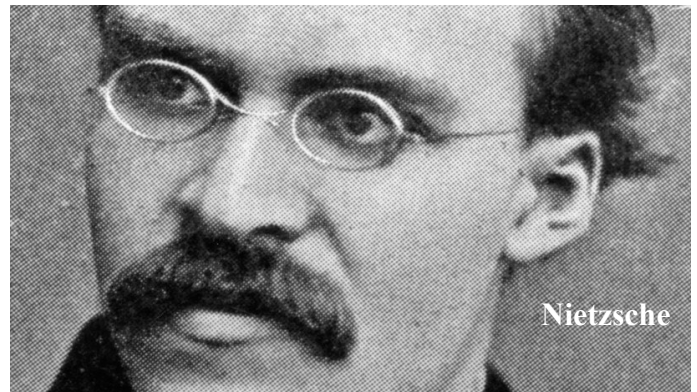
In het artikel *Fighting with Tools* gaat Matthijs van de Sande dieper in op de strategie van de prefiguratie. Hij stelt dat het misschien wel als paradigmatisch voor politieke actie in de 21ste eeuw kan worden beschouwd. Als voorbeeld noemt hij de bezetting van het Tahrir-plein in Cairo. Daarnaast legt hij ook verbanden met de anarchistische en de autonoom-marxistische theorievorming, het denken van Hardt en Negri en van John Holloway.

Het begin van het artikel lijkt een moeilijk door te komen en taaie theoretische verhandeling over hoe de bekende anarchistische activist Michael Bakoenin de verhouding tussen het positieve en het negatieve beschrijft. Matthijs noemt het iets verderop ook "hoogdravend en zeer theoretisch". Toch is het volgens ons de moeite waard om hier langer bij stil te blijven staan. Want het is niet voor niets dat Matthijs zijn artikel hoog-theoretisch opent. Zoals hij zelf ook min of meer zegt hebben theoretische denkkaders, zelfs al stammen ze uit de 19e eeuw (en in het geval van Spinoza zelfs de 17e eeuw), immers grote invloed op het denken en doen van uiteenlopende radicale politieke stromingen en bewegingen. Tot op de dag van vandaag. En als we de wereld willen veranderen, moeten we niet alleen

anders gaan handelen, maar ook anders gaan denken. Zullen we concepten moeten aanpassen of zelfs geheel nieuwe moeten uitdenken. Maar zullen we ook moeten leren begrijpen waar ons radicale en kritische denken vandaan komt, langs welke lijnen het zich beweegt, waar zich breuken bevinden of waar het zelfs botst.

Eén van die breuklijnen vinden we iets verderop in het artikel terug en is door ons ook al eerder in het eerste Hydra-nummer aangestipt (Spinoza, of de grote leer in de ketterij), namelijk het wel of niet denken in dialectische schema's. De al vaker genoemde John Holloway (tot onze grote vreugde ook steeds vaker present in de Doorbraak-krant), die in het stuk van Matthijs min of meer in één adem genoemd wordt met Hardt en Negri, blijkt als het gaat om de rol van de dialectiek in het revolutionaire denken, totaal andere opvattingen te hebben als het duo Hardt en Negri. Dat vraagt niet alleen om theoretische opheldering, maar heeft, zoals Holloway waarschuwt, ook politieke en dus praktische consequenties.

Holloway heeft enkel jaren geleden samen met anderen een boek geschreven waarin hij een lans breekt voor de dialectiek in het revolutionaire denken (*Negativity and revolution*, 2009). Het was gericht tegen het anti-dialectische denken dat wordt vertegenwoordigd door mensen als Althusser, Deleuze en Guattari, Foucault t/m Hardt en Negri en Paolo Virno.

Het anti-dialectische denken is terug te voeren tot Nietzsche en wordt later door Deleuze als kern van zijn denken beschouwd. Nietzsche keerde zich tegen Hegel die van de negatie de grondtoon van de filosofie wilde maken. Volgens Nietzsche betekende deze negatie de reductie van de mens tot het niets, omdat het uitgaat van een verlangen naar wat er niet is, wat nog niet is bereikt, het onbestaande. Tegenover deze filosofie van de negatie plaatste Nietzsche zijn filosofie van de affirmatie (bekrachtiging, bevestiging), waarin de ene kracht de ander niet negeert, maar haar eigen differentie affirmeert. Het is een levensbevestigende houding die niet is gelegen in een verlangen naar wat niet is, en in feite dus een pijnlijk gemis, maar in het hier en nu. Nietzsche wil dus geen reactie maar actie, geen vervullen van een gemis maar creatie van het nieuwe, geen negatie maar affirmatie van veelheid en verscheidenheid, het bevrijden en uitvinden van nieuwe levensmogelijkheden.

Holloway veroordeelt in zijn boek deze positivering van het denken. De strijd wordt daardoor gezien als een strijd voor i.p.v. tegen en de centraliteit van een crisis verdwijnt op die manier. Ook de weigering, cruciaal in sociale strijd, raakt op de achtergrond. Bovendien raakt volgens Holloway zo ook het hele idee van de tegenstelling, het antagonisme, op losse schroeven. En volgens hem is dat van cruciaal belang omdat we ons, ondanks al onze verscheidenheid en verschil, in een en dezelfde gevangenis bevinden. De gevangenis van het kapitalisme. We hebben de dialectiek nodig om tegen deze gevangenis te denken. Zonder de dialectiek verliezen we de gevangenis, en dus het kapitalisme, uit het oog, aldus John.

Hardt en Negri e.a. daarentegen keren zich juist tegen het wegpoetsen van verschillen en het reduceren van een grote verscheidenheid aan levens en strijd tot één enkel antagonisme. Ze keren zich echter niet tegen de dialectiek op zich, maar wel tegen de Hegeliaanse vorm ervan en m.n. het moment van de synthese waarin de tegenstelling wordt opgeheven en op een hoger plan wordt gebracht. In de ogen van Negri (tijdens een video-conferentie in Buenos Aires in 2002) belichaamt het hele idee van de synthese de grote crisis van de dialectiek, omdat het zich dan juist niet als een confrontatie presenteert, maar als een ‘negatie van de negatie’, als een vervanging van de antagonistische verhouding. In de ogen van Negri functioneert de dialectiek enkel en alleen in de antagonistische vorm, als confrontatie, een botsing tussen affirmatie – negatie. Marxisme, aldus Negri, is het denken in termen van crisis en niet in termen van het opheffen van de tegenstelling. Vandaar ook dat in het stuk van Matthijs gesproken wordt over de onmogelijkheid van een synthetische verzoening tussen Empire en Multitude. Er is slechts co-existentie in de confrontatie. Het is een denken in termen van verschil en niet in termen van een (dialectische) relatie.

Holloway bestrijdt deze kijk op dialectiek en vooral de ontkenning van de relatie. Kapitalisme is immers geen ding, maar een sociale verhouding. Het is meer dan een clash tussen de Titanen Kapitaal-Arbeid of Empire-Multitude. Het is geen externe co-existentie, maar een interne relatie. Arbeid bestaat binnen kapitalistische vormen en dat betekent zowel de onderschikking van de arbeid aan het kapitaal als OOK de interne kwetsbaarheid van het kapitaal. Denk aan de meester-slaaf-verhouding zoals beschreven in *Stop making Capitalism*, waarbij de meester afhankelijk is van zijn slaaf en waarbij de beweging van de overheersing een constante vlucht is voor die afhankelijkheid. Arbeid zit gevangen binnen het kapitaal, maar is OOK de interne tegenstelling binnen het kapitaal. En juist daarin, in deze relatie van overheersing en met name afhankelijkheid ligt onze hoop, aldus Holloway.

Hoe meer je je verdiept in het denken van over dialectiek door enerzijds Hardt en Negri en anderzijds Holloway, des te meer krijg je uiteindelijk de indruk dat de standpunten helemaal niet zover uiteen liggen als op het eerste gezicht lijkt. Zo is ook bij Holloway sprake van een kritiek op het synthetische moment in de dialectiek. In het al eerder genoemde boek *Negativity and Revolution* zegt hij zelfs dat hij veel van de geopperde bezwaren tegen het dialectische denken deelt. Maar hij vindt dat we niet de dialectiek op zich moeten afwijzen, maar wel de synthetische opvatting ervan. We moeten uitgaan van een negatieve dialectiek als zijnde een rusteloze beweging van de negatie, die niet automatisch tot een happy end leidt: een beweging van oneindige revolte, of misschien wel Trotski’s permanente revolutie. Er is geen eind aan de geschiedenis!

Het grote verschil zit hem vooral in de vraag in welke mate arbeid (nog) geïntegreerd is in het kapitaal (als variabel kapitaal) en in hoeverre er op die manier nog sprake is van een dialectische relatie. Volgens Hardt en Negri is er sprake van een overgang van een industriële economie naar een biopolitieke economie en zijn ondernemingen daardoor niet langer in staat om (als voorheen) de productieve krachten te centraliseren en de arbeid in het kapitaal te integreren. Dat heeft alles te maken met de groei van de macht van de cognitieve arbeid en de tendens tot autonomisering van de arbeid zoals die ook in het stuk van Carlo Vercellone wordt beschreven. De integratiemechanismes zoals t.t.v. het industriële kapitalisme, werken niet meer. De arbeidskracht kan niet meer worden opgevat als variabel kapitaal, geïntegreerd in het kapitaal, maar als een afzonderlijke en oppositionele kracht. De biopolitieke (of cogni-

tieve) arbeid, wordt zich steeds meer van haar autonomie bewust, doet deze steeds meer gelden, affirmeert deze dus en is volgens Hardt en Negri ook steeds meer in staat om productieve samenwerking te organiseren en de sociale productie zelf te managen. Hardt en Negri geloven niet dat er nog sprake kan zijn van een synthese op een hoger niveau en een herintegratie van de arbeid in het kapitaal, inclusief de daarbij behorende sociaaldemocratische welvaartsarrangementen en sociale mechanismes. In die zin is de dialectiek verbroken. “De kat is uit de zak”.

Hoewel Holloway een pleidooi houdt voor het negatieve (“de schreeuw tegen”) als motor van het veranderingsproces, kan ook hij er niet om heen, zoals uit het stuk van Matthijs blijkt, dat dit gepaard moet gaan met een emancipatiestrijd en het realiseren van de verlangde sociale relaties. Deze bewuste relatie tussen voor en tegen noemt hij prefiguratief. Uiteindelijk gaat het, zoals Cleaver in het begin al zei, om het vermogen om de ruimte (bevochten door de weigering) te bezetten met alternatieve activiteiten en nieuwe gemeenschapsvormen om zo de toekomst in het heden vorm te geven. Het Tahrirplein is daar natuurlijk een mooi voorbeeld van, maar dichterbij huis is dat natuurlijk ook de kraakbeweging. In deze context bevelen we dan ook het artikel van Arie Hazekamp: Provo als initiator van de kraakbeweging van harte aan.

We zullen de ruimte echter niet alleen moeten veroveren en bezetten, maar ook veranderen. In die zin zullen ook bewegingen als Occupy een stap verder moeten denken en handelen, want de bezetting van de ruimte moet meer zijn dan een actiekamp. De bezetting van de ruimte zal zich uiteindelijk moeten uitstrekken tot de gehele leefomgeving, het geheel van de sociale relaties, onze werkplekken etc. De verandering zal zich in de bevochten ruimte moeten materialiseren en de verandering zullen we zelf moeten ZIJN en kunnen WORDEN.

Dat we daarbij de dialectiek nodig hebben is niettemin zonneklaar. Net zoals we concrete en positieve utopieën nodig hebben. We hebben de dialectiek nodig omdat het de enige vorm van denken is die adequaat is in een verkeerde wereld, zegt John Holloway. Zonder dialectiek kan radicale kritiek niet bestaan. Dialectiek, het denken in tegenstellingen, bestaat omdat we ons op de verkeerde plek bevinden, in een verkeerd soort maatschappij. Het materialiseren van veranderingen, het realiseren van alternatieven betekent daarom ook altijd STRIJD. Zoals ook onze verlangens naar een andere manier van leven en werken voortkomen uit de ervaring dat we ons in een gevangenis (van het kapitalisme) bevinden die ons denken, voelen en handelen, blokkeert en vervormt. Waar het uiteindelijk om gaat is dat ons radicale denken zich materialiseert, praktisch wordt. “De filosofen hebben de wereld slechts verschillend geïnterpreteerd; het komt er op aan haar te veranderen” (Karl Marx – Thesen over Feuerbach, lente 1845).

Geschreven met behulp van de volgende bronnen:

- Negativity and Revolution: Adorno and Political Activism London: Pluto Press, 2009 John Holloway ed. with Fernando Matamoros & Sergio Tischler
- Deleuze Compendium: red. Ed Romein, Marc Schuilenburg, Sjoerd van Tuinen, Boom 2009
- Going in the wrong direction or Mephistopholes: Not Saint Francis of Assisi: John Holloway 2005
- Kapital und Krise: Res Strehle Berlijn 1991

“FIGHTING WITH TOOLS:”

PREFIGURATIEVE POLITIEK, MACHT EN REVOLUTIE IN DE 21STE EEUW

~

Matthijs van de Sande

In Oktober 1842 publiceerde de Jong-Hegeliaanse filosofiestudent Mikhael Bakoenin, die later bekendheid zou verwerven als boegbeeld van de anarchistische beweging, zijn eerste revolutionaire artikel, getiteld *Die Reaktion in Deutschland*. Deze polemiek tegen zogenaamde ‘reactionaire’ fracties in Jong-Hegeliaanse kringen, was sterk geënt op het links-Hegelianisme van Bruno Bauer, een toonaangevend radicaal theoloog, en enige tijd de docent van diverse jonge revolutionairen, waaronder Karl Marx. Bauer smeedde de eigentijdse interpretatie van Hegel, waarin de tryadische vorm domineerde, om tot een dyadisch systeem, waarin de relatie

tussen ‘het Positieve’ en ‘het Negatieve’ niet langer werd bemiddeld in een ‘synthetisch’ moment –in een ‘negatie van de negatie’- maar daarentegen in de negatie van het Positieve. De verhouding tussen het Negatieve, de actieve bevrijding en realisering van de Geest in zijn negatieve vorm- en het Positieve, wordt door Bakoenin dus als volgt beschreven:

Het Positieve schijnt vooreerst het rustige, het onbeweeglijke te zijn; het is immers alleen daardoor positief dat het zonder stoornis in zichzelf rust en niets in zich heeft dat het zou kunnen negeren – alleen daardoor dat het geen beweging binnen zichzelf heeft, omdat iedere beweging een negatie is. Maar het positieve is juist iets waarin de bewegingloosheid als zodanig is gesteld, iets dat in zichzelf als de absolute bewegingloosheid is gereflecteerd –de reflectie over de bewegingloosheid is echter onlosmakelijk verbonden met de reflectie over de beweging, of eigenlijk gaat het hier om een en dezelfde reflectie, en zo is het positieve, de absolute rust., slechts positief tegenover het negatieve, de absolute onrust; het positieve is binnen zichzelf op het negatieve betrokken als op zijn eigen levende bepaling. Het positieve heeft dus een tweeledige positie met betrekking tot het negatieve: enerzijds rust het in zichzelf, en heeft het in dit apathische berusten op zichzelf niets van het negatieve in zich; maar anderzijds en juist vanwege deze rust, als iets dat in zichzelf aan het negatieve tegengesteld is, sluit het het negatieve actief uit zichzelf uit. Deze activiteit van het uitsluiten is echter een beweging, en daarmee is het positieve juist vanwege zijn positiviteit bij zichzelf

Mikhael Bakoenin

niet mee het positieve maar het negatieve: doordat het het negatieve uit zich uitsluit, sluit het zichzelf uit zich uit en richt het zichzelf te gronde. (1)

De relatie tussen het positieve en het negatieve is derhalve geen wederzijdse confrontatie, die uiteindelijk alleen beslecht kan worden in ofwel een bemiddeling tussen beiden, ofwel slechts in de destructie van één van de twee. Bakoenin beroemde slotzin in *Die Reaktion* –“De hartsucht der vernietiging is tegelijk een scheppende hartstocht!” (2) - impliceert daarom geenszins, zoals vaak wordt aangenomen, dat vernietiging op zich een creatief proces is, maar eerder dat vernietiging altijd en noodzakelijk gepaard gaat met de vorming van een radicaal alternatief. Het uiteenvallen van het positieve gaat niet vooraf aan de formering van dit alternatief; het is daarentegen de creatie zelf van deze nieuwe structuren die het positieve dwingen tot zelfvernietiging. Immers: de immobiliteit die inherent is aan dit positieve wordt opgeheven in het verzet tegen het negatieve. Dit negatieve realiseert hierdoor zijn eigen potentieel en ontbindt zichzelf als het negatieve, om zo “zijn nabije toekomst, zijn nabije openbaring in een werkelijk democratische en universeel-menselijke Kerk van de vrijheid” aan te kondigen (3). Hoewel Bakoenin -die zich pas in de jaren '60 volledig zou ontpoppen tot de anarchistische activist zoals wij hem vandaag kennen- een dergelijk hoogdravend en zeer theoretisch Hegelianistisch denkkader later resoluut van de hand wees, ligt de kiem van zijn anarchisme wel degelijk in dit Jong-Hegeliaanse denken. Sterker nog: dezelfde metafysische structuur die Bakoenin schetst in zijn *Reaktion* is in verscheidene 20ste- en 21ste-eeuwse radicale stromingen terug te vinden – bijvoorbeeld in het autonoom Marxisme of het Situationisme. Voornaamste doel van deze bijdrage is om een meer praktisch begrip van politiek handelen te abstraheren uit dit ‘anti-thetische’ metafysische denken van Bakoenin - een begrip dat we ‘prefiguratieve politiek’ zullen

noemen.

Een hedendaagse politieke stroming die conceptueel sterke gelijkenissen vertoont met het denken van de jonge Bakoenin (maar er overigens historisch niet of nauwelijks mee in verband staat), is het autonomisme van Michael Hardt en Antonio Negri, die met name bekendheid verwierven met hun boeken *Empire* (2000) *Multitude* (2004) en *Commonwealth* (2009). De hierin centraal staande antagonistische relatie tussen “*Empire*” en “*Multitude*,” is niet dialectisch, maar eerder vergelijkbaar met de anti-thetische relatie tussen het positieve en het negatieve in Bakoenin’s analyse. “*Multitude*” is een productieve tegen-structuur voor “*Empire*,” en haar oppositie hiertegen bestaat voornamelijk uit de ontwikkeling van nieuwe, alternatieve politieke en economische structuren of verhoudingen, in combinatie met, of deel uitmakend van, een militante strijd tegen uitbuiting en onderdrukking (4). De inherente passiviteit van “*Empire*” wordt slechts doorbroken door de noodzaak zich tegen de biopolitieke ontwikkeling van de “*Multitude*” te verzetten. Hardt en Negri keren zich zo tegen het dialectische schema dat lange tijd het marxistische denkkader kenmerkte. De strijd tegen onderdrukkende klassenstructuren kan niet langer als een dialectiek begrepen worden, “omdat deze geen synthetische verzoening kent, maar slechts een heen-en-weer beweging (5).” De huidige crisis, zo stellen Hardt en Negri, is er niet zozeer een van het kapitaal op zich, zoals vaak wordt voorondersteld, maar is een poging van het kapitaal om zich te herstructureren uit zelfverdediging tegen de nieuwe middelen tot verzet, die “*Multitude*” zich in loop der tijd in de ontwikkeling van biopolitieke productieprocessen heeft eigengemaakt. “*Empire*,” of het positieve, is met andere woorden gedwongen haar eigen positieve passiviteit op te heffen zichzelf daarmee te ontbinden in de directe confrontatie met “*Multitude*”- het actieve negatieve. Wat rest is een “dubbele subjectiviteit,” waarin bei-

den tegengestelde subjecten “deel hebben aan dezelfde sociale wereld;” de constituerende “Multitude” van productieve subjectiviteiten enerzijds, en het impotente en in toenemende mate onproductieve “Empire” aan de andere kant. “Multitude” en “Empire” zijn slechts co-existerend in hun wederzijdse strijd, en kunnen niet met elkaar verzoend of verenigd worden. Waar “Empire” echter in wezen op “Multitude” parasiteert, kan deze laatste wel degelijk een autonomie worden toegekend. Hardt en Negri concluderen daarom dat “de oude drievoudige dialectiek, die een eenheid uit de twee tegengestelde subjectiviteiten zou smeden, niet langer een uitkomst biedt. Haar beloften van eenheid en integratie zijn wat dit betreft vals (6).”

Dit ‘anti-thetische’ schema in een dyadisch alternatief voor Hegeliaanse dialectiek leidt, zoals we al eerder betoogden, tot een alternatief begrip van revolutionaire actie. Dit begrip vinden we niet alleen terug in hedendaagse anarchistische en autonomistische literatuur, maar ook in 19e-eeuws religieus-politieke radicalisme (zoals diverse Jong-Hegelianen, maar ook bijvoorbeeld bij christen-anarchisme en de Tolstojanen) en zogenaamd ‘utopisch socialistische’ bewegingen (bij diverse Franse ‘pre-marxistische’ denkers, zoals Fourier en Saint-Simon). Deze opvatting van de revolutionaire daad leidt in de praktijk tot een verreikende identificering van doel en middel in het politieke handelen. Terwijl men, in een meer gangbaar begrip van de revolutionaire actie, vooral het omverwerpen van de oude orde centraal stelt, wordt deze praktijk vanuit een anti-thetisch perspectief niet beschouwd als een vrijmaken van de fundamenteen waarop in latere instantie een alternatief gevestigd kan worden, maar daarentegen als de directe implementatie van een sociaal en politiek alternatief in het ‘hier en nu.’ Een dergelijk standpunt wordt bijvoorbeeld ook verdedigd door de hedendaagse autonomist John Holloway:

De poging om een menselijk potentieel te realiseren (en ‘macht-om’ te emanciperen), is altijd een strijd ergens tegen, aangezien dit plaats moet hebben in open of verholen conflict met de constante expansie van de ‘macht-over’ –of, met andere woorden: van het kapitaal. De ‘schreeuw-tegen’ en deze emancipatiestrijd kunnen niet van elkaar onderscheiden worden, zelfs wanneer men zich in de strijd zelf niet altijd bewust is van dit verband. De meest bevrijdende strijd is echter die, waarin deze twee bewust aan elkaar verbonden worden; die strijd is bewust prefiguratief, daar deze zich ten doel stelt om niet de structuren en praktijken waartegen men strijdt in hun eigen vorm te reproduceren, maar in plaats daarvan de verlangde sociale relaties te realiseren. (7)

Holloway past hier expliciet de notie ‘prefiguratie’ toe. ‘Prefiguratie’ refereert naar de praktijk waarin het (in dit geval politieke) ideaal in het ‘hier en nu,’ als deel van onze alledaagse omgeving en ervaringen, verwezenlijkt wordt. Politieke prefiguratie heeft in deze context twee elementaire eigenschappen. Ten eerste: hoewel men in een prefiguratieve praktijk met name lange-termijn doelen nastreeft, is deze praktijk als zodanig volledig gericht op het alledaagse. Prefiguratie, met andere woorden, behelst de poging om de ‘andere wereld’ die men voor mogelijk houdt direct te realiseren. Ten tweede kunnen in een prefiguratieve context doelen en middelen daarom niet helder van elkaar onderscheiden worden. De middelen reflecteren en belichamen de revolutionaire doelen op lange termijn, welke, op hun beurt, daarom weliswaar geenszins relatief zijn, maar desalniettemin tot op bepaalde hoogte wel degelijk flexibel en veranderlijk. In een prefiguratieve politieke actie worden doel en middel beiden voortdurend onderworpen aan evaluatie en herwaardering.

Dit betekent, met andere woorden, dat de toegepaste middelen niet alleen deel zijn van de strijd op zich, maar tegelijkertijd ook de belichaming

van het radicale experimentele alternatief dat hierop volgt. Niet voor niets gebruikten Hardt en Negri een fragment uit een liedtekst van de singer/songwriter Ani diFranco als motto voor Empire: “every tool is a weapon if you hold it right.” Inderdaad, in de prefiguratie praxis gebruikt men het gereedschap, de middelen waarmee een andere samenleving kan worden opgebouwd, tegelijkertijd als wapens om de oude orde mee te lijf te gaan. Revolutie, gezien vanuit dit perspectief, kan misschien wel het best begrepen worden als het vechten met middelen, met gereedschap.

De notie ‘prefiguratie’ als zodanig wordt pas sinds relatief korte tijd expliciet toegepast in het radicaal-linkse, anti-autoritaire discours, met name in hedendaagse anarchistische theorie. In deze toepassing verwijst het met name naar een ethisch-politieke houding, in plaats van een reëel bestaande politieke praktijk of politiek-economische ontwikkeling (8). Als zodanig heeft prefiguratie gedurende de afgelopen eeuwen echter wel degelijk in vele verschillende vormen een uitdrukking gevonden. Neem bijvoorbeeld de

vele 19e-eeuwse socialistische kolonies, (waarvan het overgrote deel helaas op een mislukking uitliep), de hedendaagse autonome sociale centra-bewegingen, of de democratiserende initiatieven in meer klassieke sociale en politieke bewegingen, zoals vakbonden of politieke partijen. Maar ook de basis-democratische Zapatistas in Zuid-Mexico, de alter-globalistische en anti-kapitalistische bewegingen van het afgelopen decennium, of, meest recentelijk, de “Occupy”-kampen verspreid over de wereld, zijn (in ieder geval ten dele) te kenmerken als prefiguratieve bewegingen. Deze voorbeelden suggereren wellicht ten onrechte dat prefiguratieve politiek slechts toepassing heeft in het handelen van activisten die zich zelfbewust met radicale politieke ideologieën vereenzelvigen. Niets is echter minder waar: onze centrale stelling is juist dat ‘prefiguratie’ een steeds bredere politieke uitdrukking zal krijgen, en misschien zelfs als paradigmatisch voor politieke actie in de 21ste eeuw beschouwd zou kunnen worden. In het geval van de bezetting van Tahrir Plein in Caïro in de eerste maanden van 2011, vinden we bijvoorbeeld genoeg politieke organisatievormen die we

Nieuwsvoorziening
vanaf het Tahrirplein

als ‘prefiguratief’ zouden kunnen karakteriseren. Dit plein, dat wekenlang bezet was als protest tegen Mubarak’s dictatoriale regime, huisvestte een complete alternatieve ‘samenleving-in-wording.’ Egyptenaren met de meest uiteenlopende culturele, politieke en religieuze achtergronden, troffen elkaar hier in hun collectieve verzet tegen het regime. Een hele nieuwe samenleving in miniatuurvorm verrees op het plein: men verleende eerste hulp en andere medische ondersteuning, voedsel- en nieuwsvoorzieningen werden georganiseerd, de buitenwereld werd nauwkeurig op de hoogte gehouden via illegale radiostations, en sociale media op het internet (9). In de besluitvormingsprocessen vonden velen die voorheen behoorden tot onderdrukten minderheden, zoals vrouwen en homoseksuelen, voor het eerst de gelegenheid zich politiek uit te drukken en voor hun belangen op te komen (10). Deze organisatie van Tahrir Plein was meer dan slechts van facilitaire waarde voor de Egyptische revolutie. Het was, afgezien daarvan, een prefiguratief experiment; een moment waarop nieuwe politieke ideeën konden worden geformuleerd, gerealiseerd, getest, geïmproviseerd en bediscussieerd. Tahrir Plein gaat de geschiedenis in als een ‘vrije ruimte’ waarin democratie werd gerealiseerd -inderdaad: werd beleefd. Het plein was niet slechts het hoofdkwartier van een politieke organisatie, maar eerder een soort sociaal laboratorium, waar een nieuwe politieke gemeenschap vorm kon krijgen.

Hoewel het als zodanig niet naar ‘prefiguratie’ als begrip verwijst, kan hedendaags autonoom Marxistische theorie wel degelijk een interessante en verrijkende bijdrage bieden aan een tot dusver voornamelijk anarchistisch georiënteerd discussie over prefiguratieve politiek. Het autonomisme, bijvoorbeeld dat van Antonio Negri, is onder andere zeer verdienstelijk gebleken in het bieden van een alternatief perspectief op politieke macht en haar relatie tot revolutionaire strijd. “Alle noties volgens welke de macht van

het verzet gelijksoortig of zelfs gelijk aan de onderdrukkende macht is, zijn nutteloos geworden,” zo benadrukken hij en Hardt met regelmaat (11). Negri conceptualiseert daarom een macht ‘van onderop,’ met name op basis van Spinoza’s politieke filosofie, waarin een onderscheid wordt gemaakt tussen -naar Negri’s opvatting conflicterende- begrippen van macht: *Potentia* tegenover *Potestas*:

Potentia is de dynamische en constituerende inherentie van het enige in het veelvoudige, van geest in het lichamelijke, van vrijheid in noodzakelijkheid –macht tegen de Macht- waar Potestas wordt gepresenteerd als de onderwerping van deze veelvoudigheid, van de geest, vrijheid en van potentia. (12)

Een vergelijkbare tweedeling vinden we ook bij Holloway, die “macht-om” van “macht-over” onderscheidt (13). In deze conceptualisering wordt “macht-om” gedefinieerd als een capaciteit; als “de mogelijkheid iets te doen,” die verbonden wordt aan wat Holloway de “schreeuwtegen” noemt: de wil om kapitalistische structuren en relaties van onderdrukking en uitbuiting teniet te doen. Wanneer we ‘prefiguratie’ verbinden aan een machtsbegrip, zoals “potentia” of “macht-om”, zien we met andere woorden dat het hier niet alleen gaat om de toepassing van macht, maar ook met name om de ontwikkeling ervan op zich: prefiguratie is zowel een realisering van politieke idealen, alsook het vormen van een zekere potentialiteit. In dit prefiguratieve machtsbegrip wordt de “dubbele temporaliteit” van de “Multitude,” zichtbaar: aan de ene kant is de “ontologische” menigte, die er altijd reeds was, tegenover de “nog-niet-menigte,” de politieke “Multitude,” die in het revolutionaire proces verwezenlijkt moet worden (14).

De dramatische ervaringen met autoritarisme in menig politieke revolutie van de afgelopen eeuw nopen tot een experiment met verschillende poli-

tieke perspectieven op macht, democratie en (non-)leiderschap in een revolutionaire context. Sociaal-economische, technologische, internationaal-juridische en politieke ontwikkelingen hebben op hun beurt de revolutionaire bewegingen van vandaag gedwongen tot het vinden van een nieuwe manier om zich een voorstelling te maken van politieke verandering en de weg daar naar toe. Overal in de wereld brokkelt de natie-staat langzaam af, en politieke macht is in toenemende mate gefragmenteerd en gedecentraliseerd. *Potentia Multitudinis* manifesteert zich nu de klassieke, ‘top-down’ vormen van politieke macht niet langer in staat zijn het hoofd te bieden aan de decentraliteit en veelvoudigheid die de biopolitieke ontwikkeling van de “Multitude” voortbrengt. De Egyptische revolutie kan slechts leiden tot een herconceptualisering van onze politieke realiteit, waarin ‘democratie’ niet langer staat voor de institutionalisering van een principe, maar daarentegen slechts uitdrukking vindt in een alledaagse politieke praktijk. Benaderd vanuit een prefiguratief perspectief, kan democratie slechts begrepen worden als iets dat we ‘doen’ in plaats van ‘zijn’ of waar we ‘in leven.’ Democratie kan niets meer zijn dan een politiek ideaal dat voortdurend moet worden heruitgevonden in een zelf-reflectief, experimenteel en experientieel politieke praktijk. Men hoeft slechts de blik te richten op Tahrir Plein om te zien hoe de politieke idealen van “Multitude” hun uiting krijgen in de praktijk (15). Hier, als op vele andere plaatsen en momenten, werd en wordt het “nog niet” geprefigureerd.

Noten:

1. M. Bakoenin, ‘De Reactie in Duitsland,’ vert. J. Kloosterman, in: M. Hunink/ J. Kloosterman/ J. Rogier (red.), Voor Arthur Lehning, Baarn, 1979, pp. 83-107, p. 96
2. Bakoenin, 1979, p. 107
3. Bakoenin, 1979, p. 97
4. M. Hardt/ A. Negri, *Empire*, vert. J. Traats, Amsterdam, 2002, p. 15
5. Hardt/Negri (2009), p. 144 (vert. MvdS)
6. Hardt/Negri, 2009, p. 294 (vert. MvdS)
7. J. Holloway, *Change the World Without Taking Power*, London, (2002/) 2010 p. 153 (vert. MvdS)
8. Zie bijvoorbeeld Uri Gordon’s *Anarchy Alive!*: “Anarchisten duiden dikwijls hun daden en organisatievormen als pogingen om niet alleen een algemene sociale verandering te bewerkstelligen, maar ook om zichzelf zoveel als mogelijk te bevrijden. Zo bezien zijn anarchisten vaak ook met name betrokken bij prefiguratieve politiek omdat ze willen leven in een vrije samenleving.” U. Gordon, *Anarchy Alive!, Anti-Authoritarian Politics from Practice to Theory*, London, 2008, p39 (vert. MvdS) Of zie David Graeber’s etnografie van de ‘directe actie,’ waarin deze prefiguratieve actieform wordt omschreven als de creatie van een “micro-Utopia” of een praktijk waarin men leeft “alsof men reeds vrij is.” D. Graeber, *Direct Action, an Ethnography*, Edinburgh, 2009, resp. pp. 210/527 Een meer academisch-filosofisch pleidooi voor een ‘anarchistische meta-politiek’ die sterke overeenkomsten vertoont met een prefiguratieve ethisch-politieke attitude vindt men o.a. bij Simon Critchley: *Infinitely Demanding: Ethics of Commitment, Politics of Resistance*, London, 2008
9. D. Wanrooij, ‘Kentucky Fried Chicken voor alle Egyptische demonstranten’, blogvanuitegypte.wordpress.com, 08-02-2011, <http://blogvanuitegypte.wordpress.com/2011/02/08/bevrijde-republiek-van-een-plein-groot/#more-49> (last checked 06-05-2011)
10. BikyaMasr.com, 2011, ‘A Gay Voice from Egypt’s Tahrir Square’ on: BikyaMasr.com, 19-02-11, <http://bikyamasr.com/wordpress/?p=27754/>
11. M. Hardt/A.Negri, *De Menigte: Oorlog en Democratie in de Nieuwe Wereldorde*, vert. G. Houtzager, Amsterdam 2004, p. 103
12. A. Negri *The Savage Anomaly, the Power of Spinoza’s Metaphysics and Politics*, trans. M. Hardt, Minneapolis, (1991/) 2008, pp. 190-191 (vert. MvdS)
13. Holloway, 2010, p. 28
14. Hardt/Negri, 2004, pp. 230-231
15. M. Hardt/ A. Negri, ‘Arabs are democracy’s new pioneers’ [Guardian.co.uk](http://www.guardian.co.uk), 24-02-2011, <http://www.guardian.co.uk/commentisfree/2011/feb/24/arabs-democracy-latin-america>

“Degenen die de noodzaak prediken van een terugkeer van de financiële speculatie naar de ‘echte economie’ van goederenproductie om de noden van echte mensen te lenigen, missen derhalve het hele punt van het kapitalisme: de zichzelf voortstuwende en vermeerderende financiële circulatie is zijn enige werkelijkheidsdimensie, i.t.t. de werkelijkheid van de productie.”

- Slavoj Žižek (Eerst als tragedie, dan als klucht; Amsterdam 2011)

De tekst “De crisis van de waardewet en het tot rente worden van de winst” van Carlo Vercellone, sluit onder andere aan op de tekst “Immateriële Arbeid” van Maurizio Lazzarato (1996), die we nog niet zo lang geleden op Hydraweb gepubliceerd hebben. In de tekst van Lazzarato werd beschreven hoe de zgn. cognitieve arbeid dominant wordt t.o.v. de materiële arbeid en hoe deze zich aan de kapitalistische maat van de tijd te onttrekt. Er zou sprake zijn van een transformatieproces waarin niet productiewerk, maar intellectuele, immateriële, affectieve en coöperatieve arbeid de dynamiek van de waarde-productie bepaalt. Vercellone legt nu in zijn tekst een fundamenteel verband tussen de toenemende cognitieve dimensie van de arbeid en de huidige economische en financiële crisis. Een crisis die uiteraard óók een sociale strijd is en die volgens hem uiteindelijk draait om de controle en de macht over de arbeid.

Doorgaans wordt de huidige crisis uitgelegd als een gevolg van tekort schietende financiële regulatie, een crisis van financiële origine, waarin graaiers, hebzuchtige speculanten, vals spelende banken en corrupte mediterrane regeringen een hoofdrol spelen. De van oorsprong financiële crisis zou overgewaaid zijn op de reële economie. Het is, zoals Žižek hierboven al constateerde, de lezing van diegenen die het hele punt van het kapitalisme missen. Het kapitalisme kent volgens hem alleen maar zijn eigen werkelijkheidsdimensie van winstmaximalisering en verondersteld daarmee een afwezige werkelijkheid waarin feitelijke goederen die de behoeften van de mensen bevredigen geproduceerd en verkocht worden. Vercellone noemt deze afwezige werkelijkheidsdimensie “de collectieve productie van de mens door de mens” en keert in zijn analyse de boel min of meer om: de financiële puinhoop en de financialisering in het algemeen is niet de oorzaak van de crisis van het huidige kapitalisme, maar juist het gevolg ervan! In het eerste nummer van Hydra liet Christian Frings zich in ongeveer dezelfde bewoordingen uit: Financialisering was de vlucht van het kapitaal uit de productie en de illusie van een puur monetaire valorisatie van kapitaal. Het was een teken dat de zoektocht naar winstgevendende investeringen in toenemende mate wanhopiger, speculatiever en riskanter was geworden. Fi-

nancialisering was een vlucht vooruit en in wezen een simulatie van de valorisatie van kapitaal.

Wat wordt hier nou eigenlijk mee bedoeld? Vlucht waarvoor? Simulatie waarvan en waarom? We maken graag gebruik van formuleringen van André Gorz om e.e.a. te verduidelijken (de oplettende lezer zal nu begrijpen waarom we in dit nummer ook ruim aandacht besteden aan deze pionier van de politieke ecologie. Ook Vercellone haalt hem in zijn tekst meerdere malen aan). In een interview gepubliceerd in 2008 (In: De markt voorbij; Oikos/Socialisme 2000, België) legt Gorz uit dat arbeid t.g.v. automatisering en robotisering niet langer de belangrijkste productiekracht is en lonen niet langer de grootste productiekosten vormen. Arbeidskosten vormen nog maar minder dan 15% van de totale kosten. Het kapitaal zelf is de doorslaggevende productiefactor geworden. De voorheen logische en positieve relatie tussen de productie van winst en het aanwenden van arbeid, een relatie die ten grondslag lag aan Fordisme en welvaartstaat, is niet meer aanwezig. Er is sprake van meer groei met minder arbeid als continue tendens, de productie van overtalig- en boventaligheid (zie bijv. ook de analyses van Zygmunt Bauman). Maar: hoe meer de hoeveelheid arbeid afneemt, des te sterker moet de geproduceerde waarde (en dus de productiviteit) stijgen om te vermijden dat het winstvolume afneemt. Het systeem beweegt zich zo in de richting van een interne grens, waarin produceren en investeren ophouden rendabel te zijn. Het is, hoe gek het ook klinkt, met de productie niet meer mogelijk om het geheel van het geaccumuleerde kapitaal te valoriseren (= meerwaardevorming). Of zoals Frings het zegt: de zoektocht naar winstgevende investeringen wordt steeds wanhopiger. Het over-geaccumuleerde kapitaal blijft dus enkel als financieel kapitaal bestaan, als geld. En aan geld op zich heb je niks vanuit het oogpunt van de kapitalist. Als je meerwaarde niet op een winstgevende manier in productie kunt investeren loopt het systeem vast. Daarom zijn geld en kapitaal ook niet hetzelfde. Geld = potentieel kapitaal.

Het kapitaal vlucht vanuit over-accumulatie in de zeepbel van de financialisering. Robert Kurz (marxistisch filosoof, maatschappijkritisch journalist en publicist, redacteur van het blad EXIT en schrijver van het Zwartboek Kapitalisme—onlangs overleden op 18 juli 2012) noemt de zeepbel dan ook “een wonderbaarlijke machine om geld te creëren”. Als ware het een fruitmachine waar je muntjes in gooit om er een veelvoud van terug te winnen. Eigenlijk gaat het om een reeks zeepbellen: beursbel, internetbel, vastgoedbel... Financialisering is daarom een gevolg en symptoom van de crisis. Er wordt geld gemaakt met geld, door allerlei vormen van geld te kopen en te verkopen. Geld is de enige koopwaar geworden en er is een financiële industrie ontstaan waar een gigantische kapitaalsom in omgaat (160.000 miljard dollar = zo'n vier keer zoveel als het mondiale bruto maatschappelijke product).

Waarom we deze ontwikkeling als simulatie kunnen aanduiden heeft wederom te maken met het feit geld slechts geld is en niets anders dan potentieel kapitaal. D.w.z. niet omgezet in productieve elementen. De valorisatie blijft slechts monetair van aard. De ‘waarde’ van het geld dat met geld wordt gemaakt, van het potentiële kapitaal dat slechts financieel kapitaal blijft, is dan ook louter fictief. Ze berust grotendeels op schuld, goodwill, op anticipaties, geloof in toekomstige groei of winst, verwachtingen etc. Rente kunnen we in die zin opvatten als simulatie van winst, als aanspraak op in de toekomst te valoriseren meerwaarde.

Daarnaast leidt de vlucht in de financialisering er toe dat productieve investeringen van bedrijven stagneren terwijl de winsten blijven exploderen. Aan teruglopende winsten valt de crisis niet af te le-

zen, die vloeien voor een groot deel voort uit verrichtingen op de financiële markten. Vercellone constateert dan ook dat de grote ondernemingen tegenwoordig hoofdzakelijk bezorgd zijn om hun financiële architectuur en uiteindelijk bezig met alles behalve de directe organisatie van de productie. Kortom, “grote ondernemingen zijn tegenwoordig een zakencentrum geworden i.p.v. een oord waar industrie wordt gecreëerd”.

Het kapitalisme overleeft en functioneert op steeds brozer wordende fictieve funderingen, aldus Gorz. Net als Vercellone constateert Gorz dat begrippen als arbeid en waarde niet meer met een gemeenschappelijke maatstaf gemeten kunnen worden. Vercellone spreekt over de crisis van de waardewet, Gorz over de crisis van de maatschappij van de loonarbeid. Arbeid is niet meer alleen meetbaar in de tijd die men er aan besteed. Daarnaast kan in een maatschappij waar steeds meer rijkdom met steeds minder arbeid wordt geproduceerd, het inkomen niet meer afhankelijk worden gemaakt van het geleverde arbeidsvolume. Arbeid heeft zich aan de kapitalistische maat van de tijd onttrokken en dat heeft niet alleen te maken met automatisering en robotisering, maar ook met een transformatie van de arbeid zelf in wat Vercellone de “terugkeer en groei van de macht van de cognitieve dimensie van de arbeid” noemt. Praktisch alle arbeid verlangt tegenwoordig vindingrijkheid, communicatieve en cognitieve vaardigheden en persoonlijke inzet. Gorz noemt dat heel mooi “de inbreng van levende kennis” die men uit zichzelf moet halen.

E.e.a. leidt tot een tendens van autonomisering van de arbeid. Een tendens die door het kapitaal wordt erkend. Het kapitaal tracht de cognitieve arbeid aan zich te binden en toe te eigenen in het kader van de “kenniseconomie”. Het is bijv. één van de speerpunten van de Europese Unie om Europa de meest kennisintensieve economie van de wereld te laten zijn. Dit is in 2000 vastgelegd in de Strategie van Lisabon. De focus ligt daarbij m.n. op het ontwikkelen van bèta-technisch talent. Volgens Vercellone echter bevinden de werkelijk cruciale sectoren van een op kennis gebaseerde economie zich niet in de private R&D-laboratoria. Maar meer in de collectieve activiteiten en producties die traditioneel gegarandeerd werden door de gemeenschappelijke instituties van de verzorgingsstaat op basis van een non-commerciële logica. Volgens Vercellone vormt dit ook een verklaring waarom er zo’n enorme druk wordt uitgeoefend om de sociale voorzieningen te privatiseren, en dit zowel vanuit strategische overwegingen alsook vanuit het oogpunt van controle van de bevolking.

Een andere manier waarop Vercellone de controle over de cognitieve arbeid ziet plaatsvinden, is via precarisering. Hierin ziet hij ook een verklaring voor de stagnatie van de lonen en de koopkracht van de zgn. middenklasse. Zo kunnen we in het notenapparaat lezen dat het gemiddelde loon in de VS momenteel lager is dan in 1979. In Frankrijk is de koopkracht van de beursindex in 20 jaar met 120% gestegen, de koopkracht van de lonen maar met 15%. E.e.a. relateert de betekenis van de huidige crisis en de vraag wie er voor op moet draaien natuurlijk aanzienlijk.

Vercellone legt wat betreft precarisering ook een link met de mede door de overheid gepromote geld- en inkomenspolitiek die met opzet de explosie van het consumptief krediet en de gezinsschulden heeft begunstigd. Het is een aspect dat al eerder in Hydra nr. 1 werd benoemd in het stuk “Nederland in Nood” van Ro Naastepad en Servaas Storm, waarin ze o.a. lieten hoe de gezinsvermogens in Nederland verstrengeld zijn geraakt met de aandelenmarkten. Het consumptief krediet, wat in wezen een ander woord is voor “jezelf in de schulden steken” is een klassiek middel om een valoriseringscrisis op de lange

baan te schuiven. Gorz beschrijft hoe de groeiende schuldenlast van de huishoudens van de middenklasse de belangrijkste motor van de groei werd in de VS in de jaren '90 onder het motto "consumeer nu al vast wat je in de toekomst hoopt te verdienen!". Uiteindelijk hadden de Amerikaanse gezinnen een schuld die gemiddeld opliep tot 15 maandsalarissen. Tegen deze prijs werd het risico van een stagnatie van de consumptie gecompenseerd en werd ook een nieuwe indirecte bron van toe-eigening van meerwaarde gecreëerd d.m.v. de accumulatie van de rente over de ruggen van de gezinshuishoudens.

Hoe ver deze kringloop van financiële waanzin kan worden doorgevoerd, toont het voorbeeld van Griekenland. De Griekse schulden zijn voor een groot deel terug te voeren op het feit dat Griekenland, als zijnde de grootste wapenimporteur van Europa, voor de aanschaf van Franse en Duitse vliegtuigen en onderzeeërs, grote sommen geld leende bij – jawel – Franse en Duitse banken. De anarchistische antropoloog David Graeber merkt in een artikel over de Griekse schulden crisis op hoe cynisch het is dat het juist de Duitse regering is die de Grieken nu financieel wanbeleid verwijt. Volgens hem is dat precies hetzelfde als een heroïne-dealer die zijn klant verwijt dat hij überhaupt verslaafd is geraakt. De waanzin wordt echter gecompleteerd door het feit dat de Franse en Duitse regeringen als één van de voorwaarden in het eerste "reddings-pakket" voor Griekenland de verplichting opnamen dat Griekenland nog méér Duitse onderzeeërs en Franse fregatten zou kopen. Over afwezige werkelijkheidsdimensies gesproken ...

En dan? Tot het kaartenhuis ineens stort of de volgende zeepbel uiteenspat????????? Gorz laat in het midden hoe de exodus uit het kapitalisme plaats kan vinden. Hij houdt rekening met een beschaafde, maar ook een barbaarse variant die hij het "Mad Max-scenario" noemt. Maar zowel hij als Carlo Vercellone zien als een belangrijk element daarin de invoering van een gegarandeerd en universeel sociaal inkomen. Vercellone vestigt daarbij zijn hoop op een alternatief scenario dat enkel in en door de sociale strijd zichtbaar kan worden en schetst daar ook de contouren van. Want één ding moeten we nooit vergeten en dat is dat valorisatie altijd ook een sociale confrontatie is. Of het kapitaal er in slaagt om betere valorisatie-voorwaarden op een hoger niveau te realiseren is een vraag van de krachtsverhoudingen, van verzet tegen nieuwe valorisatie-voorwaarden die in de meest uiteenlopende vormen tot uiting kan komen. In looneisen, op de werkplek, de strijd tegen bezuinigingen, reorganisaties en efficiency-maatregelen, de strijd om kwaliteit en de inhoud van arbeid, de strijd om sociale garanties, wijkvoorzieningen, maatschappelijke ondersteuning, kortom op het strijdtoneel van het dagelijkse leven.

Als Hydra-Ensemble hopen we met de vertaling van deze tekst bij te dragen aan een beter en radicaler begrip van de huidige crisis. We hopen zo een sluier op te lichten waarachter iets van de wanhoop van het huidige kapitalistische systeem zichtbaar wordt en last but not least hopen we dat we in de tegenstelling tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de maatschappelijke productieverhoudingen een glimp van de Hydra zelf te kunnen zien.

Carlo Vercellone vluchtte net als o.a. Maurizio Lazzarato en Nanni Balestrini van Italië naar Frankrijk om aan de repressie van de Italiaanse staat te ontkomen. Hij leefde in Parijs in ballingschap sinds begin jaren '80. Aldaar werkte hij aan een dissertatie over regulatie-theorieën in de economie en de geschiedenis van de Italiaanse verzorgingsstaat. Momenteel is hij onderzoeker en docent aan de universiteit Parijs I en schrijft hij voor het tijdschrift *Posse* in Rome. In 2006 publiceerde hij het boek *Capitalismo cognitivo*.

DE CRISIS VAN DE WAARDEWET EN HET TOT RENTE WORDEN VAN DE WINST (1)

OPMERKINGEN OVER DE SYSTEMISCHE CRISIS VAN
HET COGNITIEVE KAPITALISME.

~

Carlo Vercellone

INLEIDING

De bedoeling van dit artikel is om uitgaande van de these van het “*tot rente worden van de winst en de crisis van de waardewet*” enkele elementen van de theoretische lectuur van de actuele crisis centraal te stellen. De actuele transformatie van het kapitalisme die volgde op de crisis van het fordistische model wordt gekenmerkt door een overweldigende terugkeer en een vermenigvuldiging van rente-vormen die gepaard gaan met een diepgaande omwenteling van de verhoudingen tussen rente, loon en winst. Deze ontwikkeling gaf zowel theoretisch gezien alsook met het oog op haar politieke implicaties al aanleiding tot zeer diverse analyses.

Volgens een vooral in het marxisme wijd verbreide benadering, die uitgaat van de politieke economie van Ricardo, wordt de rente als een voor-kapitalistische erfenis en hindernis voor de progressieve dynamiek van de kapitaalaccumulatie gezien. Onder deze premisse zou het echte, het pure en het efficiënte kapitalisme een kapitalisme zonder rente zijn.

Een vergelijkbare visie, die de sleutelrol van de grondrente door die van de geldrente vervangt, wordt vandaag geopperd als interpretatie van de systemische crisis die het kapitalisme in zijn greep heeft t.g.v. het barsten van de speculatieve zeepbel die is ontstaan op basis van *subprime*-leningen. De oorzaak ligt echter veel algemener in het effectiseren (I) van leningen in de vorm van fictief kapitaal. Volgens deze analyse zou de kern van de huidige crisis zich bevinden in het conflict tussen:

- enerzijds de tendens van het financiële kapitalisme tot rentevorming, en
- anderzijds het “goede” productieve kapitalisme als drager van een accumulatie-logica die de groei van de productie en de werkgelegenheid dient.

Uit deze interpretatie volgt dan min of meer expliciet, zoals de analyses van talrijke economen in Frankrijk en Italië suggereren, het voorstel tot een soort neo-ricardistisch compromis tussen loonarbeid en productief kapitaal tegen de macht van de financiële sector. Dit compromis moet het mogelijk maken om de hegemonie van het fordistische managerskapitalisme (VI)

te herstellen en daarmee de voorwaarden voor een groei waarmee de volledige werkgelegenheid weer kan worden benaderd. En dit alles in het kader van een voortdurende continuïteit van de fordistische vormen van arbeidsorganisatie en de regulering van loonverhoudingen. Tegelijkertijd gaat het er om de *arbeidstijd-waardewet* (2) als norm voor de verdeling en als maat van de waarde weer in werking te stellen – tegen de vervormingen die de financiële markten hem toegebracht hebben door de stijging van de prijzen voor immateriële en materiële beleggingen (bijv. huizen) tot speculatieve hoogten en de toe-eigening van een onevenredig aandeel van de in de reële economie gecreëerde waarde.

Deze interpretatie lijkt ons in meer dan één opzicht verkeerd en wel op vier nauw met elkaar verbonden gronden:

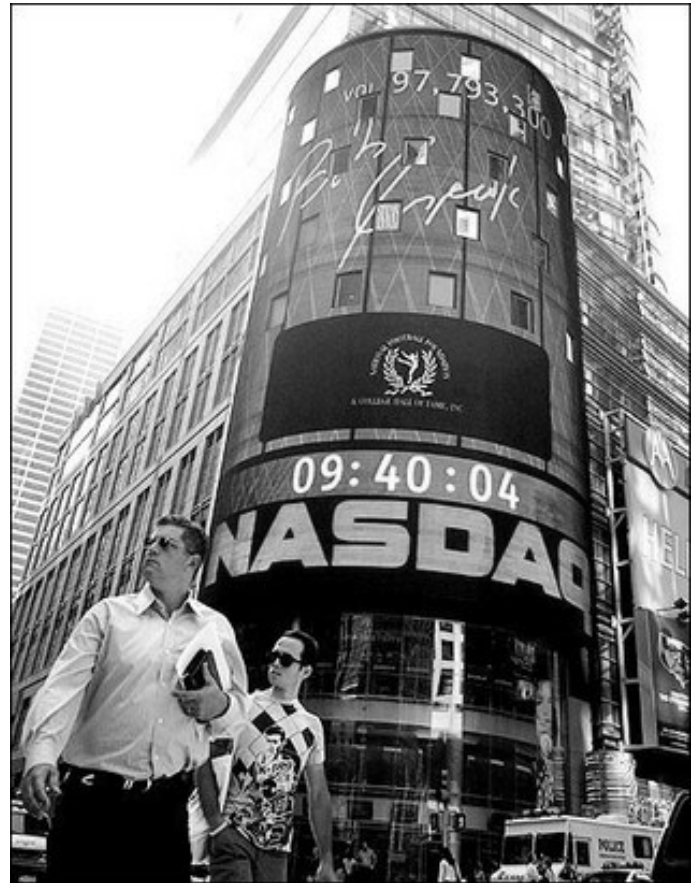
- a) Ze faalt t.a.v. de rol van de rente in het kapitalisme omdat deze als een categorie los van de dynamiek van het kapitaal wordt gezien en als een categorie tegenovergesteld aan de categorie van de winst.
- b) De veroordeling van de terugkeer van de rente en haar vervormende effecten wordt niet verbonden met een analyse van de transformaties die er aan ten gronde liggen en die als reactie op de crisis van het fordisme hebben ingegrepen in de vormen van arbeidsdeling en in de verhouding arbeid-kapitaal. Zoals we nog zullen zien, zijn deze transformaties grotendeels met de potentiële groei van de cognitieve en immateriële dimensie van de arbeid verbonden. Een dimensie waarin de ontwikkeling van de financiële dienstverlening overigens maar één – weliswaar ook het ondoorzichtige – aspect uitmaakt.
- c) Ze laat de betekenis van de ontwikkelingen open, die het einde van de hegemone rol van de industriële logica van de kapitaalaccumulatie veroorzaakt hebben en tot een steeds zicht-

baarder wordende tendens tot rente en tot speculatie van het kapitaal zelf hebben geleid.

- d) En ten slotte onderkent deze interpretatie het door Marazzi [in zijn belangrijke bijdrage aan dit boek] duidelijk uitgewerkte *alles doordringende karakter* van de financiële sector niet. En evenmin de manier waarop het *de totale economische cyclus* van productie, distributie en realisering van de waarde *doordrenkt* en zo een multitudine van sociale subjecten en economische actoren omvat, wat een duidelijk onderscheid tussen financiële economie en reële economie steeds moeilijker maakt.

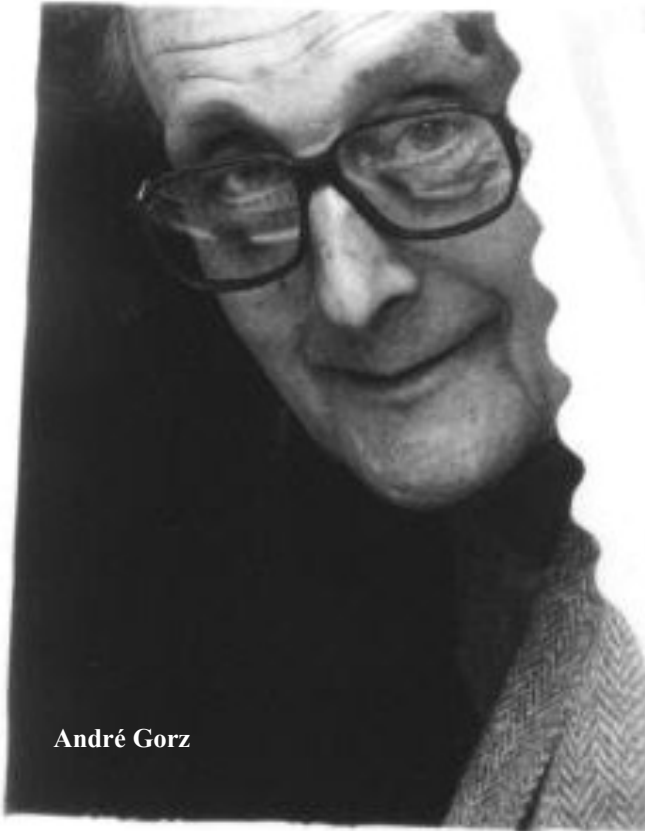
Het gaat er zeker niet om de relatieve autonomie en systemische macht van de financiële sector te negeren. Een macht die zich zowel in periodes van groei toont, als het zich een exorbitant deel van de winsten (3) toe-eigent, maar ook in de periodes na het barsten van een speculatieve zeepbel, als door de dreigende transformatie van een lokale crisis in een wereldwijde crisis de financiële sector het zich kan permitteren om het geheel aan instituties in gijzeling te nemen en zo van de centrale banken en regeringen voordelige en onvoorwaardelijke concessies te verkrijgen. Het blijven onderstrepen dat het bij de financiële sector gaat om een autonome, nagenoeg absolute macht, die de zgn. reële economie zou verzwelgen, tendeert er echter veel te vaak toe de wederzijdse doordringing van het financiële kapitaal en het productieve kapitaal te verwaarlozen, net zoals andere sociaaleconomische oorzaken die aan de contradicties en de crisis van de valorisatie van het kapitaal ten gronde liggen. Zo'n visie verzwijgt bijvoorbeeld dat de overgang van de crisis van de *new economy*-beurzen in de crisis van de vastgoedbeurzen niet alleen een uitdrukking is van de cyclische logica van de financiële markten, maar ook dat het een fundamenteel keerpunt in de dynamiek van het cognitieve kapitalisme aankondigt. De met de ondergang van de NASDAQ (4) samenhangende crisis

van maart 2000 was inderdaad de bevestiging van het einde van de mythe van de *New Economy*. Ze onthulde de structurele grenzen waarop het kapitaal stuitte in zijn poging om de immateriële economie en het internet aan de logica van de commercialisering te onderwerpen. Ondanks de inspanningen om economische hindernissen op te werpen m.b.t. de toegang van het internet en de versterking van de intellectuele eigendomsrechten (5), zijn de principes van de kosteloosheid en de zelforganisatie dominant gebleven. Toen de ondergang van de oude sectoren die de fordistische groei aandreven begon en deze op de verzadiging van de markten en de concurrentie van landen met een opkomende economie stuitte, was een buitengewone accentuatie van de subjectieve en structurele tegenspraken van het cognitieve kapitalisme te zien. Deze tegenspraken hingen inderdaad samen met het onvermogen van het kapitaal om de immateriële en de kenniseconomie te integreren in een progressieve groeidynamiek als een basis voor de nieuwe expansie van de afzetmarkten en zijn eigen legitimiteit in de maatschappelijke organisatie van de productie. Een bewijs daarvoor is de compleet catastrofale balans van de macro-economische erfenis van het Bush-tijdperk. De op de crisis van de NASDAQ volgende korte economische dynamiek van 2004-2007 (met een gemiddeld groeipercentage van 2,8% op jaarbasis) was bijna uitsluitend te danken aan een speculatieve zeepbel waarin de ontwikkeling van de vastgoed- en de financiële sector elkaar draaiende hielden en zich zo verzekerden van 40% van de groei van de private sector in de VS. Tegelijkertijd kan de daling van de lonen als ook de explosie van de ongelijkheden in de inkomensverdeling, die de abnormale ontwikkeling van de consumptieve kredieten voortstuwden, niet als een simpel resultaat van de hebzucht van de financiële sector gedacht worden. De structurele oorzaken lagen ook en vooral in de precariseringsstrategieën die het kapitaal inzette om zich van de controle te verzekeren over een in toenemende mate autonoom wordende arbeidskracht

op het niveau van de organisatie van de productie.

Alles bij elkaar zijn de financialisering en, meer in het algemeen, de toenemende betekenis van de rente, voor het overgrote deel het gevolg en niet alleen de oorzaak van deze wereldwijde interne tegenspraken van het cognitieve kapitalisme. De zelfde inschatting gaat op voor het begrip van het karakter en de oorzaken van de uitbraak van de huidige crisis, die in zijn essentie ten onrechte beschouwd zou kunnen worden – zoals de meeste economen doen – als een crisis van financiële origine die pas in tweede instantie de reële economie zou hebben aangetast. Nader bezien is dit schema niet houdbaar. Talrijke economische, sociale en economische indicatoren van een wereldwijde crisis waren al lang voor het uitbreken van de financiële crisis zichtbaar. Het volstaat om aan de inherente moeilijkheden van de commerciële ontwikkeling van de zgn. *New Economy* te denken, aan de latente crisis van de auto-industrie, de onhoudbare schulden van de gezinshuishoudens en – niet te vergeten – de internationale economische en financiële on-

André Gorz

gelijkheid en de spectaculaire stijging van de grondstof- en levensmiddelenprijzen.

Uitgedrukt in de categorieën van de Franse regulatietheorie, gaat het bij de huidige crisis niet alleen – zoals in 1929 – om “een grote crisis” van de financiële regulering van het cognitieve kapitalisme m.b.t. de fundamentele van een accumulatieregime dat duurzaam levensvatbaar zou kunnen zijn. Daarom kan noch de betekenis, noch de mogelijke ontsnapping uit deze crisis gereduceerd worden tot het onderzoeken van een nieuw compromis tussen arbeid en kapitaal dat in staat is de macht van de financiële sector in te perken en de fordistische koppeling tussen lonen en productiviteit te herstellen, om zo een harmonieuze ontwikkeling van de productie- en consumptienormen te garanderen gebaseerd op kennis en het immateriële. In de conclusies zullen we hierop terugkomen.

De these die in dit artikel wordt onderzocht, gaat uit van het tegendeel, namelijk dat de diepgang van de huidige crisis veel meer het onverzoenlijke karakter van de verhoudingen van het

cognitieve kapitalisme m.b.t. die maatschappelijke voorwaarden tot uitdrukking brengt, die aan de ontwikkeling van een op kennis gebaseerde economie ten grondslag liggen en die voor het in stand houden van het ecologische evenwicht van de aarde noodzakelijk zijn.

Het gaat om een structurele crisis die op uiterst fundamentele wijze in relatie staat tot de tegenstelling tussen de ontwikkeling van de productiekrachten en de maatschappelijke productieverhoudingen. Om een mooie formulering van André Gorz te gebruiken: het geeft aan in hoeverre het “kapitalisme een grens heeft bereikt in de ontwikkeling van de productiekrachten die het, wil het zichzelf reproduceren, niet voorbij kan gaan (...) zonder zichzelf te vervangen door een andere economie.” (6)

Deze tegenstelling is nauw gerelateerd aan de crisis van de waardewet en de tendens die we als het rente-woorden van de winst definiëren.

WAT VERSTAAN WE ONDER ‘CRISIS VAN DE WAARDEWET’?

Een dergelijke crisis uit zich in eerste instantie als een crisis van de maat, die de betekenis van de fundamentele categorieën van de politieke economie op zichzelf aan het wankelen brengt, te weten: arbeid, kapitaal en uiteraard waarde. Nog fundamenteeler echter, beperkt de crisis van de *arbeidstijd-waardewet* zich niet alleen tot een crisis van de maat, maar correspondeert het met twee elementen die, met name in de meest ontwikkelde kapitalistische landen, het einde van het progressieve vermogen van het kapitaal en zijn steeds meer parasiterende karakter laat zien (7).

Het eerste element correspondeert met het einde van de waardewet als criterium van de kapitalistische rationalisering van de productie die, net als in het industriële kapitalisme, over het vermogen beschikt om uit abstracte arbeid, gemeten in een tijdseenheid van eenvoudige, niet-

gekwalficeerde arbeid, een werktuig te maken die de controle over de arbeid en de groei van de maatschappelijke productiviteit mogelijk maakt. Deze crisis is verbonden met de terugkeer en groei van de macht van de cognitieve dimensie van de arbeid. Het correspondeert met de intrede van een nieuwe hegemonie van de kennis, geïncorporeerd in de arbeid, in het vaste kapitaal en in de organisatie van de onderneming. In deze context is de winst, net als de gehele rente, in toenemende mate afhankelijk van mechanismes van waarde-toe-eigening die voortvloeien uit een positie *buiten* de organisatie van de productie.

Het tweede element bestaat uit het einde van de waardewet, opgevat als een maatschappelijke verhouding die de warenlogica tot de sleutel en het progressieve criterium maakt voor de ontwikkeling van de productie van gebruikswaarden en de bevrediging van de behoeften. Voor een beter begrip van deze bewering is het noodzakelijk in herinnering te roepen hoe voor Marx, en zelfs voor Ricardo, *waarde* (van de waren) afhankelijk van de moeilijkheden van de productie en dus de arbeidstijd. Het waardeconcept verschilt dus radicaal van het concept van de *rijkdom*, dat door overvloed en gebruikswaarde wordt bepaald. De kapitalistische logica van de productie vond t.t.v. het industriële kapitalisme een soort historische legitimiteit in deze capaciteit tot ontwikkeling van de *rijkdom* door de productie van een groeiende hoeveelheid waren met een gelijke waarde en dus relatief dalende prijzen, waarmee een groeiende hoeveelheid werkelijke of overbodige behoeften kon worden bevredigd. In deze zin konden de kapitalistische ontwikkeling van de productiekrachten en de winst zichzelf presenteren als een instrument in de strijd tegen de schaarste. In het cognitieve kapitalisme is deze “positieve” verhouding tussen *waarde* en *rijkdom* gebroken en tendert deze tot een regelrechte scheuring. In toenemende mate is het voortbestaan van de dominantie van de logica van ruilwaarde, net als die van de kapitalistische eigen-

dom, in wezen gebaseerd op de vernietiging van schaarse, niet te vernieuwen hulpbronnen en/of op het creëren van een kunstmatig tekort aan hulpbronnen. Dit d.m.v. mechanismes waarbij winst en rente door elkaar gehaald worden.

Hierbij moet echter meteen en zonder omwegen gewezen worden op het feit dat dit niet betekent dat de arbeid niet meer de substantie en de bron van de waardevorming en de meerwaardevorming zou zijn. Het betekent simpelweg dat de waardewet, meerwaarde en uitbuiting als een leeg omhulsel functioneert m.b.t. wat Marx, terecht of onterecht, als de progressieve functies van het kapitaal beschouwd heeft, d.w.z. zijn actieve, demiurgische rol in de organisatie van de arbeid en de ontwikkeling van de productiekrachten als middel in de strijd tegen de schaarste en de overgang *van het rijk van de noodzaak naar het rijk van de vrijheid*.

Het betekent ook dat het antagonisme arbeid-kapitaal steeds meer de vorm aanneemt van een antagonisme tussen de instituties van het gemeenschappelijke (*common*) op basis van een economie die gebaseerd is op kennis en de ontegeningslogica van het cognitieve kapitalisme, die zichzelf onder de vorm van de rente ontwikkeld – een rente die naast de financiële rente vele andere uitdrukkingsvormen heeft, zelfs als deze vaak een synthese van al deze vormen representeert, d.m.v. de transformatie van fictieve waren in fictief kapitaal.

Om de aannemelijkheid van onze thesen te demonstreren, is het vervolg van dit artikel in twee afzonderlijke delen opgesplitst.

In het eerste deel richten we ons opnieuw op de definitie van de categorieën loon, rente en winst. In deze analyse zullen we de nadruk leggen op de flexibele en mobiele grenzen die de categorie van de rente scheiden van de winst. Daarbij baseren we ons op enkele punten die Marx in het derde deel van het *Kapitaal* heeft ontwikkeld, waar hij een theorie van het ontstaan van de kapitaalren-

te schetst, een theorie die in relatie tot de hypothese van het *general intellect* kan worden gesteld.

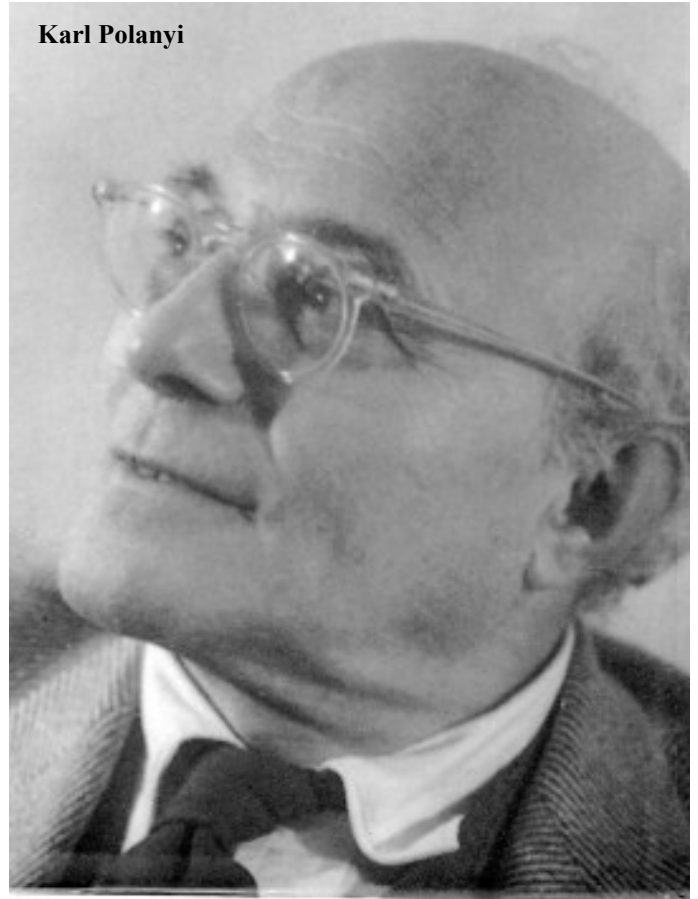
In het tweede deel presenteren we een verklaring van de historische transformaties van de verhouding arbeid-kapitaal, die tegelijkertijd tot de groeiende macht van de rente en tot de erosie van het onderscheid tussen rente en winst hebben geleid.

1. LOON, RENTE EN WINST: ENKELE DEFINITIES

Volgens Marx vormen loon, rente en winst de drie belangrijkste categorieën in de verdeling van het inkomen die voortkomen uit de kapitalistische verhoudingen en zijn ze, net als de laatste, historisch van karakter. Vanuit dit perspectief proberen we hier enkele conceptuele gereedschappen te ontwikkelen om de verandering van de samenhang tussen loon, winst en rente in het hedendaagse kapitalisme te begrijpen en m.n. de categorie van de rente diepgaander te onderzoeken.

Vanuit het oogpunt van de logica beginnen we met het loon. Waarom? Om de simpele reden dat in het kapitalisme het loon een vergoeding van de productieve arbeid betekent, d.w.z. arbeid die meerwaarde produceert, waaruit zowel de winst alsook de rente voortkomen. Zoals Marx al heeft opgemerkt m.b.t. de fabriek, mag de meerwaarde niet zonder meer als de som van de individuele meerwaarde, gecreëerd door iedere afzonderlijke loonarbeider, beschouwd worden, maar ook als de kostenloze toe-eigening van de meerwaarde voortgebracht door de maatschappelijke coöperatie van de arbeid. Dit is een cruciaal aspect voor de analyse die volgt. In deze context is het noodzakelijk om de concepten van het loon, de productieve arbeid en de uitbuiting te denken binnen een kader waarin deze coöperatie niet meer in de fabriek is opgesloten, maar zich heeft uitgebreid naar de gehele maatschap-

Karl Polanyi

pij en zich in toenemende mate autonoom t.o.v. het kapitaal organiseert.

Na het loon, onderzoeken we rente en winst als vormen van inkomen die het mogelijk maken om het product van deze meerwaarde toe te eigenen. De categorie van de rente is een theoretisch zeer gecompliceerd begrip. We willen een definitie presenteren die uitgaat van drie nauw met elkaar verbonden aspecten. Deze zullen het mogelijk maken de huidige rol van de rente te beschrijven in de reproductie van de productie- en de distributieverhoudingen, die de andere kant vormen van het concept van de rente.

Bekeken vanuit het standpunt van de productieverhoudingen, kunnen we het eerste aspect gebruiken om het ontstaan en het wezen van de kapitalistische rente als het resultaat van een proces van onteigening van de maatschappelijke productie- en reproductievoorwaarden te karakteriseren. De samenstelling van de moderne grondrente valt samen met het proces van de *enclosures* (omheiningen), de eerste onteigening

van het gemeenschappelijke (*the common*) als zijnde de “*conditio sine qua non*” voor de transformatie van land en arbeidskracht in fictieve waren (8).

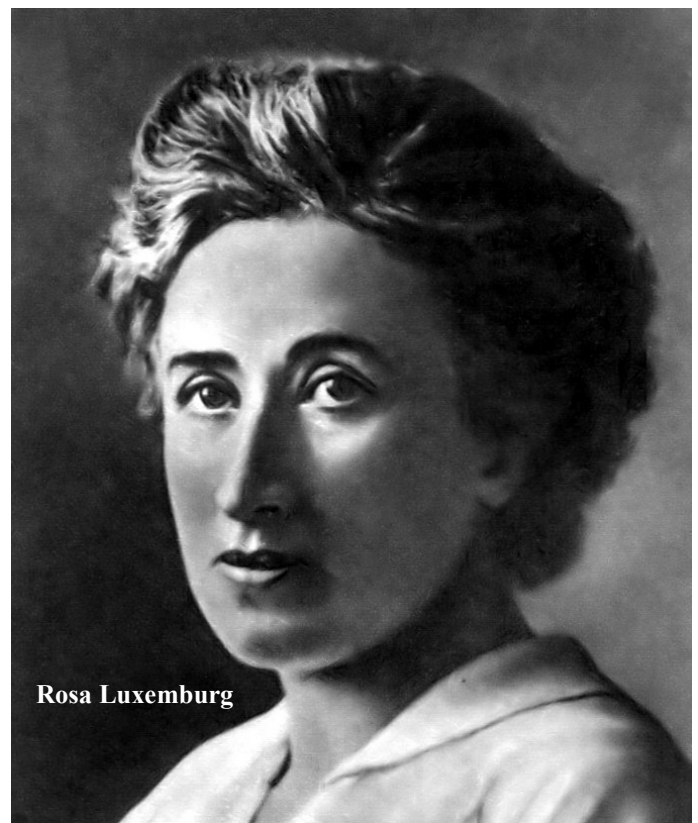
Uit deze eerste aanname kunnen we al een belangrijke theoretische les trekken. De wisselende betekenis van de rente in de geschiedenis van het kapitalisme is nauw verbonden met de historische opeenvolging van fasen van loskoppeling (de-socialisatie), her-inbedding en het weer losmaken van de economie uit de maatschappij, zoals gedefinieerd door Karl Polanyi.

Daarom zijn de verschillende vormen die de rente in de loop van de geschiedenis van het kapitalisme aangenomen heeft altijd verbonden met de privatisering van de maatschappelijke productievoorwaarden en aan de transformatie van het gemeenschappelijke in fictieve waren, zoals de rente haar oorsprong heeft in het tijdperk van de primitieve accumulatie. Daaruit bestaat het verbindende element, dat zowel de oorspronkelijke *enclosures* van het land alsook de nieuwe *enclosures* van de kennis en het leven aan dezelfde logica ondergeschikt maakt. Deze analogie kan ook doorgetrokken worden naar de rol van de publieke schuld gedurende de eerste fase van de oorspronkelijke accumulatie van het kapitaal ten tijde van het mercantiele kapitalisme. Op dezelfde manier kan het worden gebruikt om de belangrijke rol te beschrijven die de privatisering van het publieke geld en de publieke schuld tegenwoordig speelt in de ontwikkeling van de financiële rente en de destabilisering van de instituten van de verzorgingsstaat.

Ondanks deze elementen van continuïteit is het niettemin van belang een cruciaal kenmerk in het actuele proces van de neoliberale de-socialisering van de economie in vergelijking tot andere historische tijdperken te onderstrepen. De onteigening van het gemeenschappelijke berust tegenwoordig niet alleen op voor-kapitalistische voorwaarden zoals land, dat zoals

omschreven door Rosa Luxemburg, toebehoort aan de externe sfeer, het *buiten* van het kapitalisme. Het huidige proces van de-socialisatie van de economie berust vooral op de onteigening van elementen van het gemeenschappelijke. Deze elementen zijn voortgekomen uit sociale strijd daar waar de ontwikkeling van de productiekrachten het meest voortgeschreden is en waar enkele institutionele en structurele fundamenten van een op kennis gebaseerde economie georiënteerd zijn op een logica voorbij die van het kapitaal. Het gaat hierbij om die elementen, die op z'n minst potentieel, als elementen van een post-kapitalistisch *buiten* kunnen worden gedefinieerd. Hierbij refereren we bijvoorbeeld aan garanties en *collectieve productie van de mensen door de mensen* zoals de gezondheidszorg, onderwijs en onderzoek, die historisch door de instituten van de verzorgingsstaat gegarandeerd werden. We zullen nog terugkomen op dit punt dat in onze ogen een cruciale rol speelt in de terugkeer van de rente en karakterisering van datgene wat in de huidige crisis op het spel staat.

Het tweede aspect van de rente bestaat eruit dat de hulpbronnen waarop de toe-eigening van de rente gebaseerd is, in het algemeen niet in gelijke

Rosa Luxemburg

mate toenemen met de rente. In tegendeel; precies het omgekeerde gebeurt. Zoals gedefinieerd door Napoleoni, is de rente “het inkomen, dat de bezitter van bepaalde goederen ontvangt als gevolg van het feit dat deze goederen in schaarse hoeveelheden beschikbaar zijn of worden [...]” (9). De rente is dus gerelateerd aan de natuurlijke of, nog vaker, kunstmatige schaarste van een hulpbron en dus aan een logica van beperking van deze hulpbron, zoals in het geval van monopolies. Het bestaan van de rente is daarom gebaseerd op monopolistische eigendomsvormen en machtsposities die het genereren van schaarste en het opleggen van hogere prijzen mogelijk maken die boven de door de productiekosten gerechtvaardigde prijzen liggen. Dit gebeurt door institutionele artefacten zoals bijv. het beleid om intellectuele eigendomsrechten te versterken.

Ten slotte bestaat het derde aspect daaruit dat de kapitalistische rente (anders dan de feodale rente) beschouwd kan worden als een *pure distributieverhouding*, omdat het niet langer enigerlei “functie heeft, of op z’n minst geen normale functie in het productieproces zelf” (10). Daarom presenteert de rente zichzelf als een vordering of eigendomsrecht t.o.v. materiële en immateriële hulpbronnen, die *vanuit een positie die buiten de productie ligt* een recht op het onttrekken van waarde verleent.

Uitgaande van deze grondbeginselen kunnen we ons nu richten op de winst en de criteria die het van de rente onderscheiden. Deze zijn veel minder duidelijk dan vaak wordt gedacht. Voor dit doel is het zinvol om terug te keren naar het voorbeeld van de grondrente die bestaat uit de vergoeding van de grondeigenaren voor het gebruik van de bodem. In deze zin kan de rente, volgens een overgeleverde klassieke definitie, beschouwd worden als datgene *wat is overgebleven zodra iedereen die heeft bijgedragen aan de productie beloond is*.

Opvallend aan dit concept is dat alles afhangt van wat men onder *bijdrage aan de productie* verstaat en *wie aan de productie bijdraagt*. Als we dus de klassieke en nog steeds geldige definitie van de winst accepteren, is de winst de beloning van het kapitaal en bestaat uit de ontvangst van een inkomen dat overeenkomt met de hoeveelheid van het in de productie ingebrachte kapitaal. Volgens deze definitie heeft de winst als zodanig, zoals reeds opgemerkt door Adam Smith, niets te maken met een vergoeding voor de coördinatie en het toezicht m.b.t. de productie door de ondernemers of bedrijfsleiders. Uitgaande daarvan kunnen we de vergoeding van het kapitaal als rente opvatten, net als de vergoeding van de bodem, omdat de kapitaalbezitters zich makkelijk kunnen beperken tot het leveren van productiemiddelen zonder deze zelf in gang te zetten (11).

In feite was het Keynes, in zijn *Opmerkingen over de aard van het kapitalisme* in zijn *Algemene Theorie*, die een krachtig en origineel antwoord op deze vraag naar voren bracht: hij merkt op dat het rendement op kapitaal als zodanig bepaald wordt door schaarste: we hebben dus te maken met een voorbeeld van rente en Keynes zal deze observatie gebruiken ter onderbouwing van de arbeids-waarde in de klassieken van de politieke economie.

Tegen de achtergrond van deze onopgeloste aporieën van de klassieke politieke economie, moeten we vaststellen dat de twee belangrijkste argumenten die in de economische theorie zijn ontwikkeld om een rigoureuze scheiding tussen rente en winst te realiseren afkomstig zijn van Marx, en wel deze:

- 1) Ten eerste wordt de winst i.t.t. de rente in essentie binnen de onderneming geconserveerd om opnieuw in de productie geïnvesteerd te worden. Daarom speelt de winst i.t.t. de rente een positieve rol in de ontwikkeling van de pro-

ductiekrachten en in de strijd tegen de schaarste.

- 2) Ten tweede bevindt het kapitaal zich (nog altijd i.t.t. de rente) *binnen* het productieproces als noodzakelijke voorwaarde voor het management en de organisatie van de arbeid. Dit *interne* karakter van het kapitaal berust op de overeenkomst tussen de figuur van de kapitalist met die van de ondernemer. Het belichaamt ook de organisatorische logica in het productieve kapitaal en het speelt een sleutelrol in het management van de productie, innovatie en de expansie van de productiecapaciteit. In beide gevallen veronderstelt het interne karakter van het kapitaal een duidelijke tegenstelling tussen conceptuele arbeid (een attribuut van het kapitaal en zijn functionarissen) en eenvoudige uitvoerende arbeid (een attribuut van de arbeid).

Om dit tweede aspect beter te kunnen begrijpen is het nodig om stil te staan bij de, volgens Marx, tegenstrijdige eenheid van twee dimensies in het kapitalistische productieproces (12). De eerste dimensie is het op de productie van gebruikswaarde gerichte *arbeidsproces*: van daaruit bekeken is de potentiële leidende functie van het kapitaal een objectieve functie van de organisatie van de productie. De tweede dimensie is het *meerwaardevormingsproces* gericht op de productie van waren d.m.v. de uitbuiting van de lonarbeid. Van daaruit bekeken is de leiding van het kapitaal despotisch en gekenmerkt door een antagonisme die het kapitaal er toe beweegt het arbeidsproces aan het meerwaardevormingsproces te onderwerpen en dienovereenkomstig te herstructureren.

Volgens Marx was het in het tijdperk van het industriële kapitalisme en de *reële onderschikking*, juist deze capaciteit om deze twee functies gelijktijdig te waarborgen, die van de kapitalist een *agent van de productie* maakte. Daarnaast

verschafte het de macht van het kapitaal over de coöperatie van de arbeid het aanzien van een objectieve en noodzakelijke voorwaarde voor het management van het arbeidsproces. Om deze reden kon de winst zich voordoen als een categorie van de distributie *binnen* het productieproces, i.t.t. de rente die als een *pure distributieverhouding* beschouwd wordt.

Zoals we nog zullen zien, was de realisering van deze twee voorwaarden die noodzakelijk zijn voor het onderscheid – of beter gezegd het tegenover elkaar stellen van rente en winst, niets anders dan een vergankelijk product van een bepaald tijdperk van het kapitalisme, namelijk het industriële kapitalisme. Om preciezer te zijn, vond de volledige verwezenlijking van deze beide voorwaarden enkel in de “gouden eeuw” van de fordistische groei plaats, waarin zowel de logica van de reële onderschikking van de arbeid aan het kapitaal alsook die van de massaproductie volledig tot uitdrukking kwamen. In het cognitieve kapitalisme daarentegen vervagen deze grenzen steeds sterker. Voordat we dit aspect van onze analyse echter verder ontwikkelen, is het zinvol om een korte theoretische excursie te maken naar het derde boek van het *Kapitaal*, waarin Marx zijn these van de kapitaalrente schetst.

**EXCURSUS:
VAN HET DERDE BOEK VAN *HET*
KAPITAAL TOT
“GENERAL INTELLECT”.
DE THESE VAN DE KAPITAALRENTE
BIJ MARX**

In verschillende geschriften lijkt Marx een onderscheid te maken tussen rente en winst op basis van twee criteria:

Ten eerste lijkt Marx, net als de klassieke economen, in de algemene analyse van het kapitaal (Boek I en II) het als normaal te veronderstellen dat de industriële kapitalist eigen kapitaal bezit en de eigen onderneming zelf leidt, wat overi-

gens vaak het geval was in de tijd dat hij het *Kapitaal* schreef. De industriële kapitalist lijkt zo dus de tegenhanger te zijn van de figuur van de rentenier voor zover de eerste direct betrokken is in de productieverhoudingen en in de ontwikkeling van de productiekrachten investeert (en daarmee het tekort aan kapitaal vermindert).

Ten tweede, en dat is een belangrijk criterium, betoogd Marx dat in het kader van de tendens tot reële onderschikking, de puur despotische productieve functies zich met de objectieve functies van de kapitalistische organisatie van de productie lijken te vermengen. Het samenvallen van deze functies hangt af van de mate waarin de in het vaste kapitaal opgenomen wetenschap, en de scheiding van de conceptuele en de uitvoerende arbeid, het management van het kapitaal een objectief fundament verschaffen die zich in de materialiteit van de productiekrachten zelf heeft vastgelegd.

Karl Marx

Daarom stelt Marx dat de kapitalist en de loonarbeider de twee enige representanten van de productie zijn. “De landeigenaar, een essentiële representant van de productie in de antieke wereld en de Middeleeuwen, is in de industriële wereld een nutteloze uitwas”(13).

Desalniettemin plaatst Marx in het derde boek van het *Kapitaal*, waarin hij zijn analyse van het kapitaal als drager van de rente EN van de ondernemingswinst ontwikkelt, vraagtekens bij de tegenover elkaar gestelde termen winst en rente, alsook bij de reductie van de categorie rente tot het grondeigendom. Marx drijft zijn redenering tot aan de grenzen van deze begrippen, totdat hij uiteindelijk uitkomt bij het rente- worden van de winst en het bezit aan kapitaal. Hiervoor introduceert hij een conceptueel onderscheid tussen twee bestemmingen van het kapitaal, het eigendom en de functie – een onderscheid dat verwijst naar die tussen de rente als opbrengst van het kapitaaleigendom en de actieve winst van de ondernemer die de productie leidt. Hierop voortbordurend ontwikkelt hij twee complementaire hypothesen.

De eerste betreft de wijze waarop de tendens van de ontwikkeling van het krediet en de naamloze vennootschappen (III) tot een steeds scherpere scheiding tussen kapitaaleigendom en het beheer ervan. Volgens Marx ondergaat het kapitaaleigendom hetzelfde lot als de grondrente in de overgang van het feodalisme naar het kapitalisme. D.w.z. het kapitaaleigendom wordt extern m.b.t. de productieve sfeer en onttrekt, net als het landeigendom, de meerwaarde zonder nog een directe functie m.b.t. de organisatie van de arbeid uit te oefenen.

Zo “blijft slechts de functionaris en verdwijnt de kapitalist als overbodig persoon, uit het productieproces”(14). Marx maakt dus een onderscheid tussen het passieve karakter van het eigendom aan kapitaal en het actieve karakter van de functionerende kapitalist die zich, naarmate ei-

gendom en beheer uiteenvalt, steeds meer in de gedaante van de manager ontpopt, waar de functies van macht over de arbeid en uitbuiting de valse gedaante aannemen van de loonarbeider die conceptuele en organisatorische taken in de productie uitvoert.

Marx anticipeert hier in vele opzichten op de analyse van Keynes t.t.v. de wereldwijde economische crisis in de jaren '30. D.w.z. passages uit de "Algemene Theorie" waarin Keynes de figuur van de ondernemer tegenover die van de speculant plaatst en het concept van de rente expliciet uitbreid naar het kapitaaleigendom. Op deze basis voorspelt Keynes: "de euthanasie van de rentenier en, diensengevolge, de euthanasie van de cumulatieve onderdrukkende macht van de kapitalist om de door schaarste bepaalde waarde van het kapitaal te benutten". Keynes preciseert: "Rente is tegenwoordig geen beloning voor een werkelijk offer, net zo min als pachtgeld dat is voor land"(15).

In het derde boek van het *Kapitaal* gaat Marx echter veel verder dan Keynes als hij een situatie schetst waarin het parasitaire rentenierskarakter van het kapitaal met het productieve kapitaal zelf in verbinding wordt gebracht. De tweede hypothese betreft een evolutie van de verhouding arbeid-kapitaal waarin de externe positie van het kapitaaleigendom t.o.v. de productie gepaard gaat met de crisis van de reële subsumptie (V), die verbonden is met een proces van her-toe-eigening van de kennis door de arbeiders.

In dit kader vertelt Marx ons dat de taken van de productie-coördinatie van de manager, van de functionaris van het kapitaal, eveneens *overbodig* worden en dus puur despotisch overkomen t.o.v. een productieve samenwerking die zich autonoom van het kapitaal organiseren kan. Marx citeert hiervoor een passage van Hodgskin (IV) die een beslissende invloed op de ontwikkeling van zijn hypothese van het "general intel-

lect" zal hebben en waarin Hodgskin betoogt dat "de wijdverbreide scholing onder de industriële arbeiders van dit land dagelijks de waarde van de arbeid en de vaardigheden reduceert van bijna alle bazen en werknemers door de toename van het aantal personen dat specifieke kennis bezit" (16). Zodoende worden de leidende en intellectuele functies van de functionarissen van het kapitaal steeds overbodiger maakt.

Om deze uitweiding af te sluiten stellen we dat deze theorie van de kapitaalrente, die in het derde boek maar kort is aangestipt, nog meer aan kracht en aan theoretisch en historisch belang wint, als we haar met de these over het "general intellect" verbinden, en wel om twee redenen: Geconfronteerd met de opkomst van een diffuse intellectualiteit, wordt de these van de onproductiviteit van het kapitaal van Hodgskin een attribuut van alle functies van het kapitaal (eigendom en management). In deze context wordt volgens Marx "ook het laatste voorwendsel voor het verwisselen van de ondernemingswinst met de beloning van het management verwijderd en verschijnt de winst ook praktisch, en als wat het theoretisch onmiskenbaar was, als pure meerwaarde, waarde waarvoor geen equivalent betaald is, als gerealiseerde onbetaalde arbeid" (17). Kortom, de winst ontstaat simpelweg uit de kosteloze toe-eigening van arbeid, zonder de uitoefening van een of andere reële functie in het productieproces – net als bij de rente.

In een economie gebaseerd op kennis geraakt de waardewet, die gebaseerd is op de arbeidstijd, in een crisis. Een van de implicaties van deze crisis bestaat eruit dat de maat van de *direct* voor de productie noodzakelijke arbeid al tot een minimum is gereduceerd, wat het risico met zich meebrengt van een drastische reductie van de geldwaarde van de productie en de daarmee verbonden winsten. Daaruit volgt dat het kapitaal, in een poging om de hegemonie van de ruilwaarde overeind te houden en de winsten te redden,

er toe gedwongen wordt om een renteniers-logica te ontwikkelen die berust op het beperken van het aanbod.

Al met al, en met een uitzonderlijke vooruitziende blik, laat de lezing van de analyses in het derde boek van het *Kapitaal* en in de *Grundrisen*, het onvermijdelijke rente-woorden van het kapitaal zien, zowel vanuit het perspectief van de objectieve als de subjectieve voorwaarden van de productie. Marx zelf legt dit verband echter niet, omdat deze hypothese in zijn tijd slechts potentieel in wording was en een tendens op de lange termijn, en terecht.

Na zijn dood zou het universum waarin het industriële kapitalisme zich ontwikkelde, ondanks de turbulentie en de expansie van de financiële rente, die de historische fase van de grote depressie aan het einde van de 19^e eeuw tot aan de crisis van de jaren '30 kenmerkte, nog steeds grotendeels worden gekarakteriseerd door een intensivering van de reële subsumptie (V).

2. VAN INDUSTRIEEL NAAR COGNITIEF KAPITALISME

Laat ons nu kijken naar de analyse van de veranderingen in de verhouding tussen loon, rente en winst in de historische overgang van industrieel naar cognitief kapitalisme.

a) *De Marginalisering van de Rente in het Fordisme*

Na de crisis van 1929 en gedurende het interbellum, toen het industriële kapitalisme hegemonaal werd – want direct betrokken bij de vorming van meerwaarde – werd de rente in toenemende mate gemarginaliseerd. Vier hoofdfactoren verklaren deze marginalisering van de rente in de “gouden eeuw” van de fordistische groei:

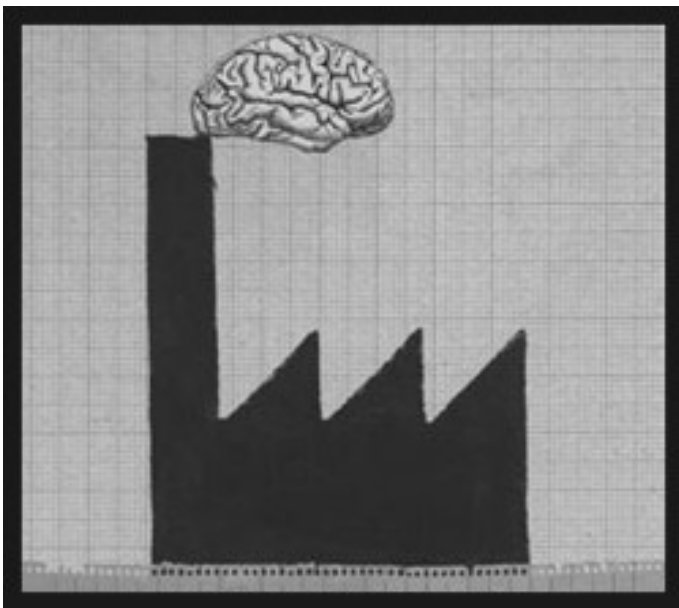
- Een reeks institutionele instrumenten zoals de regulering van de financiële markten, progressieve inkomstenbelastingen en de keynesiaanse regulering van het geld-

aanbod draagt bij tot de beperking van de macht van het erfelijk eigendom en houdt tegelijkertijd een proces van inflatie in gang waaraan hele lage, soms zelfs negatieve, reële rentetarieven gekoppeld zijn;

- De ontwikkeling van welzijnsinstellingen maakt de socialisering van de reproductievoorwaarden van de arbeidskracht mogelijk, waardoor een groot deel van de inkomens aan de valorisatie-logica van het kapitaal en de macht van de financiële sector onttrokken wordt;
- In de grote bedrijven van de toonaangevende sectoren van de massaproductie, leidt de ontwikkeling van de tayloristische en fordistische principes van de arbeidsorganisatie tot een tendens waarbij conceptuele en uitvoerende arbeid wordt gescheiden. Op deze basis kan zich vervolgens de hegemonie van het “managerskapitalisme” (in de zin van Galbraith) (VI) vestigen. We benadrukken hier de macht van een technische structuur die haar legitimiteit ontleent aan haar rol in de planning en ontwikkeling van de innovatie in de organisatie van de productie (gesitueerd in de kantoren van de intellectuele arbeider en de R&D-afdelingen). Dit resulteerde in een managements-logica die de belangen van de aandeelhouders en andere “niet-productieve” modi van kapitalistische valorisatie degradeerde tot een rol op de tweede rang. Bovendien lijkt de organisatie van het management van de grote ondernemingen prioriteit te verlenen aan productieve investeringen en dus de productie te ontwikkelen als een strijd tegen de schaarste.
- Ten slotte, binnen een accumulatielogica waarbij het vaste kapitaal centraal staat, is de rol die de eigendomsrechten spelen zeer beperkt.

In deze context zal het conflict tussen loon en winst, of beter gezegd tussen ondernemerswinst en loondynamiek, van centrale betekenis worden

voor de distributie van het inkomen. Een loon-dynamiek die, ook als ze steeds meer gesocialiseerd is, haar impuls primair aan de grote fordistische ondernemingen ontleent en een loonsverhoging mogelijk maakt die nagenoeg met de productiviteitsstijging overeenkomt. De betekenis van de rente lijkt op het tweede plan te komen, met name m.b.t. de met de urbanisering samenhangende expansie van de vastgoedrente die een logica volgt die bijna haaks staat op die van de winst. Een goed voorbeeld daarvoor is het voorstel van Agnelli begin jaren '70 om een neo-ricardistische alliantie te sluiten tussen ondernemers en vakbonden tegen de stedelijke grond- en vastgoedrentes, die hij vanwege de huurverhogingen als hoofdverantwoordelijke zag voor de inflatie en de looneisen tijdens de “Hete Herfst” van 1969 (18).

b) De Terugkeer van de Rente in het Cognitieve Kapitalisme

Ten gevolge van de sociale crisis van het fordistische model en met de ontwikkeling van het cognitieve kapitalisme, is deze configuratie echter in verval geraakt. We zien momenteel tegelijkertijd een vermenigvuldiging van rente-vormen en het vervagen van de grenzen tussen rente en winst. De winst in het nieuwe kapitalisme is inderdaad steeds meer op twee mechanismen gebaseerd, die – om een begrip van J.M. Chevalier

aan te halen – met de “onproductieve valorisatie van het kapitaal” (19) samenhangen:

- Het eerste mechanisme betreft de centrale rol van verschillende vormen van eigendomsrechten (van het bezit aan aandelen tot patentrechten) *alsook* de schuldvoorwaarden (bijv. staatsobligaties) die eveneens een recht vertegenwoordigen om een deel van de gecreëerde of te creëren waarde af te romen, vanuit een positie die *buiten* het productieproces ligt.
- Het tweede mechanisme bestaat uit de toenemende vervanging van de directe macht over het productieproces door de macht over de markt. Dit gebeurt door monopolieposities te construeren die, d.m.v. het vermogen van het kapitaal om zich waarde toe te eigenen die *buiten* de onderneming is gecreëerd, zichzelf opleggen als een intermediair tussen arbeid en markt, volgens een logica die doet denken aan een *putting out*-systeem (II). Van nog grotere betekenis is dat deze *exterioriteit* van het kapitaal m.b.t. de productie zowel de arbeidsorganisatie in de ondernemingen *alsook* de relaties met de buitenwereld betreft.

Uit deze these kunnen twee tendensen worden afgeleid: in de eerste plaats is de concurrentiecapaciteit van de ondernemingen in het cognitieve kapitalisme steeds meer afhankelijk van externe omstandigheden en van het vermogen van de ondernemingen om rente te verwerven die verbonden is met een gedifferentieerde productiviteit, die geworteld is in verschillende territoriale situaties en de daarmee verbonden cognitieve resources, de kwaliteit van het onderwijssysteem en de research. M.a.w. de bron van de “Rijkdom der Naties” berust, i.t.t. het industriële model van Smith dat op de centrale rol van de technische arbeidsdeling in de fabriek is gebaseerd, steeds meer op een productieve samenwerking die buiten de onderneming plaatsvindt. Aan de andere kant bevindt de belangrijkste bron van de waarde zich nu in de creativiteit en in de kennis, die door het vermogen van de le-

vende arbeid wordt gemobiliseerd i.p.v. het vaste kapitaal en de mechanische en repetitieve uitvoerende arbeid.

In zoverre de organisatie van de arbeid steeds autonomer wordt verdwijnen de tayloristische ingenieurs of worden ze tot de overblijfselen uit het verleden. In deze context neemt de controle over de arbeid niet meer de tayloristische vorm aan waarbij direct taken worden toegewezen; in de meeste gevallen wordt dit vervangen door indirecte mechanismen gebaseerd op prestatieverplichting, het dicteren van subjectiviteit of simpelweg dwang samenhangend met de precarisering van de loonverhouding. Het kapitaal moet dus erkennen dat arbeid in toenemende mate autonoom is in de organisatie van de productie, zelfs als deze autonomie is beperkt tot de keuze van middelen die voor het bereiken van heteronome doelen nodig zijn. Hier verschijnt opnieuw het oude dilemma van de controle over de arbeid in een nieuwe vorm. Niet alleen is het kapitaal afhankelijk van de kennis van de loonarbeiders, het moet ook de mobilisering en de actieve deelname van de totale kennis en de totale collectieve tijd van de loonarbeiders realiseren. Op verschillende manieren probeert het kapitaal een antwoord te vinden op dit dilemma: d.m.v. het *dicteren van subjectiviteit* om de doelen van de onderneming te internaliseren, de druk van de cliënt, maar ook en vooral d.m.v. pure dwang t.g.v. precarisering.

Precarisering presenteert zich als een factor die grotendeels inherent is aan de neoliberale regulering van de cognitieve arbeid, ondanks de negatieve effecten met het oog op een efficiënt management van de kennis-economie. Dit feit verklaart voor een aanzienlijk deel de stagnatie van de lonen en de koopkracht van de zgn. middenklasse (20).

Binnen deze logica kan de verklaring gevonden worden voor de geld- en inkomenspolitiek die met opzet de explosie van het consumptief kre-

diet en de gezinsschulden heeft begunstigd (als we de hypothese van een hervorming van distributie en herverdeling buiten beschouwing laten). Deze keuze, in het bijzonder sinds 2002, zou een drievoudige functie hebben:

- I. door de uitbereiding van het kredietvolume het risico van de stagnatie van de consumptie compenseren, wat in de VS maar ook in Frankrijk praktisch 70% van het BBP (bruto binnenlands product) uitmaakt;
- II. voor het kapitaal een nieuwe indirecte bron van toe-eigening van meerwaarde creëren d.m.v. de accumulatie van de renten ten laste van de gezinshuishoudens;
- III. door de veralgemenisering van de schuld een van het kapitaal afhankelijke en hem conforme subjectiviteit te creëren, waarin het concept van de sociale rechten en gemeenschappelijke goederen vervangen wordt door de rationaliteit van de *homo economicus*, van het *menselijk kapitaal*.

Uit deze analyse kunnen twee conclusies worden getrokken. Ten eerste moet het concept van de productieve arbeid zelf (en van de meerwaarde) en dus van het loon, net als de inhoud van de collectieve onderhandelingen opnieuw heroverwogen worden, met inbegrip van alle arbeidstijden en alle activiteiten die de officiële arbeidsuren doorgebracht in de onderneming overschrijden. Ten tweede, zoals Paulré (21) benadrukt, zijn de grote ondernemingen tegenwoordig hoofdzakelijk bezorgd om hun financiële architectuur en uiteindelijk bezig met alles behalve de directe organisatie van de productie. Kortom, “grote ondernemingen zijn tegenwoordig een zakencentrum geworden i.p.v. een oord waar industrie wordt gecreëerd” (22), om een profetische uitspraak van Veblen te parafraseren. En in dit opzicht zouden de ondernemingswinsten in toenemende mate geassimileerd kunnen worden door rente.

Opgemerkt moet worden dat ook uit dit perspectief de financialisering niet zonder meer een pro-

duct van een verandering van machtsverhoudingen tussen managers en aandeelhouders is, maar veel meer het resultaat van een interne transformatie van de valorisatie-logica van grote industriële concerns. Dit alles doet zich voor alsof de beweging van de autonomisering van de arbeidscoöperatie correspondeert met een parallelle beweging van de autonomisering van het kapitaal in een abstracte en bij uitstek flexibele en mobiele vorm van geld-kapitaal.

Bovendien gaat deze tendens hand in hand met een vervorming van de traditionele functies die door de *economische wetenschap* toegeschreven worden aan de financiële markten, namelijk de capaciteit om het beste risicomangement (!) te garanderen en de optimale inzet van kapitaal. I.t.t. de theorie volgens welke de aandelenbeurzen de ondernemingen financieren, hebben we de afgelopen jaren waarin de speculatieve zeepbel tot ontwikkeling kwam, kunnen constateren dat het juist de ondernemingen zelf waren die voor de liquiditeit (dividenden, rente etc.) en de meerwaarde van hun aandeelhouders aan de beurzen gezorgd hebben. Vaak met een negatief saldo als effect (23). Aan de andere kant is deze dynamiek in Europa, en in het bijzonder in Frankrijk, gepaard gegaan met een stagnatie van de productieve investeringen. Dat is de reden waarom sommige economen spreken van een *model van winst zonder kapitaalaccumulatie* (24).

Samenvattend kunnen we zeggen dat de dominante rol van de winst in de ontwikkeling van de productiekrachten en dus in de strijd tegen de schaarste sterk aan betekenis heeft ingeboet. Deze ontwikkeling maakt deel uit van een algemene tendens van het kapitaal om de winst in een renteniers-mechanisme te veranderen, waarbij de meerwaarde wordt verkregen vanuit een positie buiten de productie en/of gebaseerd is het scheppen van een kunstmatige schaarste aan hulpbronnen.

Voor we ons wenden tot een meer gedetailleerde analyse van de verschillende rente-vormen, rijst op dit punt van onze bespiegelingen echter de volgende vraag: Waaruit bestaat de nieuwe rol van de rente – niet alleen in de sfeer van de distributie, maar ook m.b.t. de onteigening van het *gemeenschappelijke* en in de regulering van de verhouding arbeid-kapitaal in het cognitieve kapitalisme? Voor het beantwoorden van deze vraag is het noodzakelijk om een cruciaal politiek en theoretisch punt te onderstrepen. Het gaat hierbij om de tegenspraak of zelfs het antagonisme tussen de logica van het cognitieve kapitalisme aan de ene kant en de dynamiek van een collectieve creativiteit en emancipatie aan de andere kant, die de oorsprong vormt van de ontwikkeling van een economie gebaseerd op de cruciale rol en de verspreiding van kennis.

In onze ogen worden het uitgangspunt en de belangrijkste kenmerken van de huidige transformatie van het kapitalisme niet gevormd door financialisering en de ICT-revolutie, maar door twee fenomenen die in het middelpunt van de crisis van de fordistische loonverhouding staan:

- a. In de eerste plaats door de vorming van een diffuse intellectualiteit die door de ontwikkeling van de massa-educatie en de verhoging van het gemiddelde opleidingsniveau is voortgebracht. Deze nieuwe intellectuele kwaliteit van de arbeidskracht heeft geleid tot een kwalitatief nieuwe hegemonie van de in het arbeidsvermogen aanwezige en door deze aangewende levende kennis, tegenover de kennis die geïncorporeerd is in het vaste kapitaal en in de bestuurlijke organisatie van ondernemingen.
- b. In de tweede plaats staan de sociale conflicten die tot een expansie van het sociale inkomen en de collectieve sociale uitkeringen van de verzorgingsstaat geleid hebben en die niet meer verenigbaar waren met de fordistische reguleringwijze. Deze dynamiek wordt vaak simpelweg gelijkgesteld

met de verhoging van de reproductiekosten als zijnde een factor van de crisis van het fordisme. *A posteriori* wordt echter bevestigd dat deze dynamiek wezenlijke voorwaarden voor het ontstaan van een op kennis gebaseerde economie heeft voortgebracht.

Om de betekenis van deze dynamiek te kunnen begrijpen, vallen we terug op een “gestileerd feit” (25) dat vaak door de economische theorie opgeroepen wordt om het ontstaan van een op kennis gebaseerde economie te karakteriseren: het gaat hierbij om een historische dynamiek waarbij het gedeelte van het zogenaamde immateriële kapitaal (R&D, software, maar vooral ook onderwijs, opleiding en gezondheid) wat hoofdzakelijk door mensen belichaamd wordt, het gedeelte van het materiële kapitaal in de reële samenstelling van het kapitaal voorbij is gestreefd en de principiële factor van de groei is geworden.

De interpretatie van dit gestileerde feit heeft drie andere betekenissen die door de mainstream-economen systematisch gecamoufleerd worden, maar volgens ons onontbeerlijk zijn om de oorsprong alsook de inzet van de huidige crisis te kunnen begrijpen.

De eerste betekenis bestaat eruit dat de tendens tot verhoging van het immateriële kapitaal nauw verbonden is met factoren die aan de basis staan van de ontwikkeling van een diffuse intellectueelheid alsook de nieuwe hegemonie van de cognitieve arbeid. Deze hegemonie verklaart ook de steeds sterkere groei van datgene wat ten onrechte “immaterieel kapitaal” (VII) wordt genoemd.

De tweede betekenis is dat het zgn. immateriële kapitaal in werkelijkheid voor het grootste deel correspondeert met de intellectuele en creatieve capaciteiten die belichaamd en gemobiliseerd worden door de arbeidskracht. Om Mario Tronti te citeren, gaat het hier dus om de manier waar-

op “de levende arbeid als niet-kapitaal” (26) nu een hegemoniale rol speelt m.b.t. de wetenschap en de kennis die in het vaste kapitaal geïncorporeerd zijn.

In deze zin is de notie van het immateriële kapitaal een symptoom van de crisis van de met het industriële kapitalisme samenhangende categorie van het constante kapitaal zelf, waarin de C (constante kapitaal) de gestorven en in de machinerie opgezogen arbeid representeert, die de levende arbeid haar hegemonie oplegt. Ondanks de verdraaiingen die met begrippen als intellectueel kapitaal, immaterieel kapitaal of menselijk kapitaal ontstaan, gaat het bij dit kapitaal om niets anders dan collectieve intelligentie. Het onttrekt zich daarom ook aan iedere objectieve maatstaf. Zijn waarde kan enkel als de subjectieve uitdrukking van de verwachting van toekomstige winsten op de financiële markten beschouwd worden, die op deze manier rente verwerven.

Dat helpt ons te verklaren waarom de “markt”-waarde van dit kapitaal in wezen *fictief* is. Het berust op een zelf-referentiële logica die eigen is aan de financiële sector en die vroeg of laat uiteen valt en het wereldkredietstelsel en de hele economie bedreigt omdat het een systemische crisis dreigt voort te brengen. Met André Gorz kunnen we resumerend vaststellen dat de dynamiek van het postfordistische kapitalisme, die gekenmerkt wordt door een reeks steeds serieuzere crises, niet gewoon het resultaat is van een “slechte” regulering van de financiële markten, maar een uitdrukking van “het intrinsieke probleem om het immateriële kapitaal te laten functioneren als kapitaal en het cognitieve kapitalisme als kapitalisme” (27).

Dat is echter nog niet alles. Niet alleen het kapitaal, maar ook het arbeidsproduct zelf wordt in toenemende mate immateriëler en in innovaties, kennis en digitale diensten – wat fictieve waren zijn – verwerkt. Waarom fictieve waren? Het zijn fictieve waren, omdat ze zich op basis van

hun niet-concurrerende, cumulatieve en niet uitsluitende (en maar moeilijk exclusief te maken) karakter onttrekken aan de criteria van traditionele waren. Zo ontstaat een zeer tegenstrijdige situatie, die – zoals we al hebben uitgelegd – aan het begin van de crisis van de *New Economy* staat en zich voortdurend toespitst. Bezien vanuit het standpunt van de vraag, bereikt de immateriële productie, ondanks de versterking van de intellectuele eigendomsrechten, onvoldoende commerciële afzet om de traditionele sectoren van de economie werkelijk te kunnen vervangen, waar de vraag nagenoeg verzadigd is en meer en meer onderworpen is aan internationale concurrentie gebaseerd op de kosten. Aan de andere kant brengt de manier waarop het kapitaal probeert om kennis in kapitaal en een fictieve waar te transformeren, een paradoxale situatie voort. Hoe meer namelijk de ruilwaarde van kennis kunstmatig toeneemt, op basis van privatisering en het genereren van schaarste, des te meer neemt zijn sociale gebruikswaarde af (28). Het cognitieve kapitalisme kan dus niet eeuwig blijven bestaan, zonder de ontwikkeling van de productiekrachten en de creatieve vermogens van de subjecten, waar de *knowledge based economy* op berust, af te remmen.

De derde betekenis is dat werkelijk cruciale sectoren van een op kennis gebaseerde economie zich niet in de private R&D-laboratoria bevinden. Zo'n cruciale rol wordt veel meer ontwikkeld in de collectieve producties *van de mens door en voor de mens*, die traditioneel gegarandeerd werden door de gemeenschappelijke instituties van de verzorgingsstaat op basis van een non-commerciële logica. Dit aspect helpt ons te verklaren waarom er zo'n enorme druk door het kapitaal wordt uitgeoefend om de sociale voorzieningen te privatiseren, en dit zowel op grond van hun strategische rol in de groei van de sociale vraag, alsook m.b.t. de biopolitieke en bio-economische controle van de bevolking (29). Ook in dit geval, net als bij goederen gebaseerd op kennis, kan de onderwerping van deze sectoren aan de logica van de markt en de winst

slechts leiden tot een kunstmatige schaarste van resources, die zo voorbehouden blijft aan de kredietwaardige vraag. Dit kan eveneens leiden tot het uiteenvallen van de creatieve krachten die aan de basis liggen van de ontwikkeling van een economie gebaseerd op kennis en de verbreiding ervan.

Drie factoren maken, zowel op economisch als op sociaal vlak, de expansie van de kapitalistische rationaliteit van de waardewet naar de producties *van de mens door de mens* contraproductief en beroven haar van haar progressieve kracht die, wat bepaalde aspecten betreft, het industriële kapitalisme tot de massaproductie van materiële waren heeft gedreven.

De eerste factor is verbonden met het intrinsieke cognitieve en affectieve karakter van deze activiteiten, waarbij de arbeid niet bestaat uit het bewerken van levenloos materiaal, maar van de mens zelf in een verhouding waarin diensten gemeenschappelijk geproduceerd worden.

De tweede factor hangt samen met de onmogelijkheid om de productiviteit, gemeten aan kwantitatieve criteria, te verhogen, zonder dat het afbreuk doet aan de kwaliteit die de doeltreffendheid van een verhouding van dienstverlening bepaald, zoals bijvoorbeeld in de gezondheidszorg of het overbrengen van kennis.

De derde factor is verbonden met de diepgravende vervormingen die door het toepassen van het principe van de kredietwaardige vraag in de verdeling van de goederen en in het recht op de toegang tot deze *gemeenschappelijke* goederen geïntroduceerd worden. De gemeenschappelijke producties zijn per definitie gebaseerd op kosteloze en vrij toegang. Haar financiering kan daarom allen maar worden gegarandeerd door de collectieve en politieke prijs die door belastingen, sociale bijdragen en andere vormen van vermaatschappelijking van resources gerepresenteerd worden.

Wat hier cruciaal op het spel staat, zoals de actuele sociale conflicten in Italië, Frankrijk en Griekenland aantonen, wordt weergegeven door de botsing tussen aan de ene kant de neoliberale strategie van de onteigening van het *gemeenschappelijke* d.m.v. rente, en aan de andere kant een project van economische resocialisatie door het democratisch weer toe-eigenen van de instituties van de verzorgingsstaat en door een alternatief model van maatschappelijke ontwikkeling waarin de productie *van de mens door de mens* in het middelpunt staat.

Benadrukt moet worden dat de strijd op dit terrein in de nabije toekomst zal verscherpen door de sociale kosten van de staatsinterventies om het bankwezen te redden en om de stimuleringsplannen te financieren om de economie opnieuw tot leven te wekken. In feite bestaat één van de voornaamste gevolgen van deze maatregelen eruit dat de ontwikkeling van de particuliere schuld als ondersteuning van de consumptie vervangen is door de exponentiele groei van de staatsschuld als een mechanisme om de verliezen vermaatschappelijken. Welnu, zolang de staatsobligaties nog zonder grote problemen op de markt kunnen worden geplaatst en ze nog het voorkomen hebben van garantie van liquiditeit, zal de concurrentie tussen de staten naar alle waarschijnlijkheid snel tot de verhoging van de rentepercentages en de schuldendienst (IX) leiden (30). De noodzaak om de fiscale druk sterk te verhogen zal hiervan het resultaat zijn en zal dienen als voorwendsel voor nog meer bezuinigingen op de publieke uitgaven en voor nieuwe privatiseringen van publieke diensten dienen en lijden tot een verdere verdieping en expansie van het proces van onteigening van het *gemeenschappelijke*.

SLOTCONCLUSIES

In het cognitieve kapitalisme vormen de financialisering en meer in het algemeen de groei van de rente structurele dimensies van de valorisatie-

logica van het kapitaal en de objectieve en subjectieve tegenstellingen die dit voortbrengt. De uitbraak van de crisis was het moment van uiterste verdichting van al deze tegenstellingen, zowel op het vlak van de verhouding arbeid-kapitaal als op dat van het zich toespitsende antagonisme tussen het maatschappelijke karakter van de productie en het private karakter van de toe-eigening.

In deze zin is – om met Gramsci te spreken – de huidige crisis een tragisch moment, een “grote crisis”, die “precies bestaat uit het feit dat het oude sterft en het nieuwe [nog] niet geboren kan worden; in dit interregnum komt een enorme verscheidenheid aan morbide symptomen op” (31).

Niets zal meer hetzelfde blijven, maar we moeten toegeven dat het moeilijk is een precieze definitie van mogelijke ontsnappingsroutes uit de crisis te geven. In ieder geval is het in onze ogen extreem moeilijk om de hypothese te delen die nog steeds door andere wetenschappers overeind wordt gehouden; namelijk dat de actuele crisis ertoe zou kunnen leiden dat het kapitaal de noodzaak zou inzien van een “eigentijdse *New Deal*”, die in staat zou zijn het *cognitieve kapitalisme* en de *kenniseconomie* met elkaar te verzoeven en tegelijkertijd de onevenwichtigheden uit de weg te ruimen die inherent zijn aan de ongelijkheden in de inkomensverdeling, de ontoereikendheid van de vraag en de instabiliteit van de financiële sector.

Of beter gezegd: nog afgezien van de muur van de financiële macht, stuit de mogelijkheid van een eigentijdse *New Deal*, een nieuw compromis tussen arbeid en kapitaal, op twee grote hindernissen: horden, die zich – zoals we gezien hebben – vertalen in de uitputting van de progressieve kracht van het kapitaal en in de crisis van de waardewet.

De eerste is verbonden met de manier waarop een mogelijke versterking van de sociale zeker-

heid en nieuwe mechanismen van de inkomensverdeling die de monetaire limiet van de loonverhouding substantieel reduceren zou kunnen resulteren in een groot risico voor het kapitaal: het risico van een diepgravende destabilisering van de op precariteit gebaseerde controlemechanismen over de cognitieve arbeid. De ontwikkeling van zich steeds scherper toespitsende conflicten, die niet alleen het vlak van de inkomensverdeling maar ook de kwestie van de maatschappelijke organisatie en de maatschappelijke doelen van de productie zelf betreffen, zou ook het gevolg kunnen zijn van zo'n risico. De tweede hindernis hangt er mee samen – in ieder geval in de ontwikkelde kapitalistische landen – dat het grootste deel van de behoeften die door de ontwikkeling van de productie bevredigd kunnen worden, gelegen is buiten de sfeer van activiteiten waarin de economische rationaliteit van het kapitaal in het industriële kapitalisme een progressieve rol heeft gespeeld. De de-industrialisering en de verzadiging van de markten voor massaal geproduceerde goe-

deren van de oude fordistische economie, gaan hand in hand met de structurele moeilijkheid om deze informationele goederen en diensten – die voor korte tijd de speculatieve zeepbel van de NASDAQ en de mythen van de *New Economy* gevoed hebben – aan de logica van het kapitaal te onderwerpen.

Nog fundamenteeler is dat de cruciale sectoren van een op kennis gebaseerde economie – zoals we al gezien hebben – corresponderen met activiteiten, zoals in de producties *van de mensen door de mensen*, waarop de logica van commercialisering en winstcapaciteit zich niet laat toepassen, hetzij ten koste van onhoudbare ongelijkheden en een drastische vermindering van de maatschappelijke productiviteit van deze sectoren en haar effecten voor de efficiënte ontwikkeling van een *knowledge based economy*.

Om deze redenen lijkt een terugkeer van de interventie van de staat, als macro-economische redder in laatste instantie, die de onevenwicht-

tigheden van het kapitaal reguleert, niet de aanloop tot een “hedendaagse *New Deal*” te zijn. Deze ontwikkeling lijkt daarentegen de contouren te ontwerpen van een “totalitair socialisme van het kapitaal” in dienst van de continuïteit van de neoliberale politiek van de onteigening van het *gemeenschappelijke* als instrument van de parasitaire expansie van de sfeer van de markt en de precarisering van de arbeidskracht.

Bewijs daarvoor is de oriëntatie van de politiek van het crisismanagement en de economische stimuleringspakketten die in de EU en de VS worden geïmplementeerd. Los van hun omvang (en sowieso ontoereikend) hebben ze een sociale politiek met elkaar gemeen, die zich richt op het ongewijzigd in stand houden van de pijlers van de neoliberale regulering van de arbeidsmarkt en de welvaart. Zelfs uit Obama’s plan, dat met het oog op de omvang van de beschikbaar gestelde geldmiddelen veel ambitieuzer was, werden na de aanvaarding door de senaat met name die maatregelen geschrapt die oorspronkelijk ten gunste van de ondersteuning van werklozen, het onderwijs en de uitbreiding van de gezondheidszorg waren bedoeld – en dit ondanks de overbekende achterstand van het Amerikaanse verzorgingssysteem in vergelijking met continentale Europese en het Noordse model.

Het vermogen van het kapitaal om te hervormen lijkt al met al tegen dezelfde grenzen aan te lopen die het cognitieve kapitalisme hebben verhinderd om de dialectiek tussen strijd en ontwikkeling, die met name in het fordistische tijdperk kenmerkend voor het industriële kapitalisme was, opnieuw te herstellen. Het resultaat is een situatie van structurele onzekerheid, die de inefficiëntie van de economische stimuleringspakketten helpt verklaren om greep te krijgen op de verwachtingen van de markt en de structurele oorzaken van de crisis.

Ondanks de destructieve dynamiek en de risico’s van een implosie, representeren de historische kruispunten die door deze crisis zijn gecreëerd zich als een complex, open en diepgravend conflictueus proces dat ruimte kan bieden aan tegengestelde ontwikkelingen. Het stelt ons met name in staat om te anticiperen op een alternatief scenario dat in de sociale strijd zichtbaar gemaakt zou kunnen worden – door de contouren van een model van maatschappelijke en alternatieve ontwikkeling te definiëren, ontstaan in een langdurige stellingenoorlog (VIII) en gefundeerd op twee hoofdassen:

De eerste as impliceert de democratische terugverovering van de instituten van de verzorgingsstaat die gebaseerd is op de associatieve en zelforganiserende dynamiek van de arbeid overal in de maatschappij. Deze definieert, zowel vanuit het perspectief van productie- als ook de consumptienormen, de fundamenteën voor de opbouw van een alternatief maatschappij-model gebaseerd op het primaat van de niet-marktvormige logica en de productie *van de mens door de mens*. In deze context zouden de collectieve sociale voorzieningen niet strikt als sociale kosten moeten worden gezien, gefinancierd door belastingen en door waarde wat door de private sector wordt afgedragen. Ze moeten worden erkend als sleutelsectoren in een ontwikkelingsdynamiek, die door de productie wordt aangedreven en waarin de kennis en de intensieve productie van kennis in het middelpunt staat (32). Want juist deze sectoren zijn verbonden met het ritme en de kwaliteit van een ontwikkelingslogica waarvan de maat de bevrediging van de essentiële behoeften wordt, die in een ontwikkelde en ouder (op basis van de demografische ontwikkeling) wordende maatschappij de simultane reproductie van een diffuse intellectualiteit garandeert en – om een formulering van Christian Marazzi en Robert Boyer te gebruiken – de *antropogenetische* reproductie van de maatschappij van

de ene generatie op de andere. Hoe dan ook, oriënteren gezondheidszorg, onderwijs, onderzoek en cultuur zich niet enkel op de normen van de consumptie en op de levensstijlen van de bevolking. Ze vormen ook een bron van hoog gekwalificeerde arbeid in activiteiten waarin de cognitieve en relationele dimensie van de arbeid de doorslag geeft en waarin zich onbekende vormen van zelfbestuurde arbeid kunnen ontwikkelen, gebaseerd op een co-productie van diensten waar de gebruikers nauw bij betrokken zijn.

De tweede as impliceert een strijd om de omverwerping van de macht van de rente en de transformatie van het “socialisme van het kapitaal” in een proces van resocialisatie van het geld, die de laatste in dienst stelt van de expansie van het *gemeenschappelijke* en de vermenigvuldiging van de vormen van toegang tot een inkomen (van studenten t/m deeltijdarbeid), bevrijd van de onvoorwaardelijke loonarbeid. De horizon en leidraad van deze constituerende dynamiek is op middellange en lange termijn de invoering van een gegarandeerd en universeel sociaal inkomen, onafhankelijk van de werkgelegenheid en opgevat als een vergoeding en erkenning van het totaal aan maatschappelijke tijd waarin is bijgedragen aan het scheppen van rijkdom en waarde.

Vanuit het perspectief van een op kennis gebaseerde economie, zou een gegarandeerd basisinkomen of –loon opgevat moeten worden als een collectieve investering van de samenleving in kennis en als een primair inkomen voor individuen. D.w.z. als een sociaal salaris dat een directe afgeleide is van een productieve bijdrage en niet puur een vorm van sociale zekerheid die het resultaat is van een herverdeling van inkomen, zoals bijv. het RMI in Frankrijk (33). In deze context zou in herinnering geroepen moeten worden dat het voorstel van een gegarandeerd basisinkomen, als primair inkomen, steunt op een heronderzoek en een uitbreiding

van het begrip productieve arbeid, gezien vanuit een dubbel perspectief:

Het eerste perspectief refereert aan het begrip productieve arbeid, dat volgens de heersende traditie van de politieke economie ontworpen is, dus als arbeid dat winst schept en/of participeert in het scheppen van winst. Het gaat hierbij om de vaststelling dat we momenteel getuige zijn van een enorme uitbreiding van onbetaalde arbeidstijd, die buiten de officiële arbeidsdag direct of indirect participeert in de vorming van winst wat door ondernemingen wordt afgeroomd. Een gegarandeerd basisinkomen, als zijnde een sociaal loon, zou vanuit dit perspectief corresponderen met de beloning van deze steeds collectiever wordende dimensie van een activiteit die waarde schept, die zich uitbreidt over het totaal van de maatschappelijke tijd en daarmee de weg baant voor een enorme hoeveelheid niet erkende en onbetaalde arbeid.

Het tweede perspectief refereert aan een concept van productieve arbeid gedacht als arbeid die gebruikswaarde produceert, een bron van waarde die ontsnapt aan de logica van de markt en de onderworpen loonarbeid. Het doorslaggevende punt hierbij is dat arbeid voor het kapitaal onproductief, maar desondanks bron van rijkdom kan zijn, en dus een inkomen genereert. Benadrukt moet worden hoe de ambivalente verhouding, zowel antagonistisch als complementair, van deze beide tegenstrijdige vormen van productieve arbeid, inherent zijn aan het cognitieve kapitalisme. De expansie van de vrije arbeid gaat hand in hand met haar onderwerping aan de maatschappelijke arbeid die meerwaarde produceert en dat op basis van tendensen die leiden tot het vervagen van de traditionele grenzen tussen arbeid en niet-arbeid, tussen de sferen van de productie en de vrije tijd. De vraag die m.b.t. een gegarandeerd basisinkomen aan de orde wordt gesteld is dus niet alleen die van de erkenning van deze twee-

de dimensie van de productieve arbeid, maar ook en vooral de vraag van haar emancipatie uit de sfeer van de productie van (ruil)waarde en meerwaarde. Het zou het opnieuw samenstellen en de versterking van de onderhandelingsmacht van de arbeidskracht in haar geheel mogelijk maken, om zo het kapitaal een deel van de als rente afgeroomde waarde te ontnemen. Tegelijkertijd zou de verzwakking van de monetaire dwang van de loonverhouding, de ontwikkeling van arbeidsvormen, die zich aan de marktlogica van de onderworpen arbeid onttrekken en de overgang in de richting van een niet-productivistisch model bevorderen, waarin niet-commerciële vormen van samenwerking domineren die over het vermogen beschikken om de maatschappij van het “general intellect” te bevrijden van de parasitaire logica van het cognitieve kapitalisme en de financiële sector.

Noten:

1. Deze tekst is voor een groot deel een transcriptie van een lezing tijdens een seminar van het UniNomade-netwerk van 30 januari tot 1 februari 2009 in Rome. Het provisorische karakter van de formulering van deze hypothesen dan ook min of meer ingecalculeerd: Ik beloof deze in de nabije toekomst verder uit te diepen. Ik wil graag Hervé Baron bedanken, die heeft bijgedragen aan een verbetering van de tekst door de Italiaanse bronnen van de citaten van de verschillende auteurs te onderzoeken.
2. Daarmee wordt bedoeld dat de gemiddelde noodzakelijke arbeidstijd de maat van de waarde weergeeft (noot Duitse vertaler).
3. Het volstaat om in herinnering te roepen dat in Frankrijk voor de crisis de opbrengst van eigen kapitaal door ondernemingen uit de niet-financiële sector van de CAC (de aandelenindex van de 40 belangrijkste bedrijven aan de Franse beurs) rond de 15 - 20 % bedroeg, terwijl die van de financiële ondernemingen, m.n. de investeringsbanken, meer dan 50 % kon zijn. Andere extreem significante cijfers betreffen de Verenigde Staten. In de jaren '70 bedroeg de winst in de financiële sector ca. 10 % van de winst van de Amerikaanse ondernemingen. In 2006 was dit 40 % (!), waarbij het percentage nog hoger uit zou vallen als ook de

winsten van de niet-financiële ondernemingen in de financiële sector zouden worden mee gerekend.

4. De NASDAQ is de grootste elektronische beurs in de VS. (noot van de Duitse vertaler)
5. Voor een analyse van de speculatieve zeepbel van de NASDAQ en de crisis van de net-economie zie ook Robert Boyer, *La croissance, début du siècle. De l'octet au gène*, Albin Michel, Parijs 2002 (Robert Boyer, *The future of economic growth: as new becomes old*, Cheltenham o.a., Elgar, 2004).
6. André Gorz, *Wissen, Wert und Kapital. Zur Kritik der Wissensökonomie*. (uit het Frans door Jadja Wolf.) Rotpunktverlag, Zürich 2004, blz. 82.
7. Voor een preciezere analyse van de theoretische en historische betekenis van de waardewet en zijn crises zie: Antonio Negri, *Valeur-travail: crise et problèmes de reconstruction dans le postmoderne*, in „Futur Antérieur“, 10, 1992, blz. 30-36; Carlo Vercellone, *Lavoro, distribuzione del reddito e valore nel capitalismo cognitivo. Una prospettiva storica e teorica*, 2008; Carlo Vercellone, *L'analyse „gorzienne“ de l'évolution du capitalisme*, in Christophe Fourel (uitgever), *André Gorz, un penseur pour le xxième siècle*, La Découverte, Parijs 2009, blz. 77-98.
8. Karl Polanyi, *Chronik der großen Transformation. Artikel und Aufsätze (1920-1945)*, Uitgegeven en ingeleid door Michele Cangiani en Claus Thomasberger, Marburg: Metropolis-Verlag, 2002-2005, 3 delen, in het bijzonder: deel 2: *Die internationale Politik zwischen den beiden Weltkriegen*, hoofdstuk VI.
9. Claudio Napoleoni, *Dizionario di economia politica*. Milano, Edizioni di Comunità, 1956.
10. Karl Marx, *Capital*, Progress Publishers, Moscow 1887; [online: <http://www.marxists.org/archive/marx/works/cw/index.htm>], (vol. III, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1894-c3/ch49.htm>)
11. Inderdaad zal Keynes zelf in hoofdstuk 16 van zijn *General Theory* (cf. John Maynard Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, Polygraphic Company of America, New York 1935, Online: <http://www.marxists.org/reference/subject/economics/keynes/general-theory/>) een sterk en origineel antwoord op deze vraag geven: Volgens hem is de vergoeding van het kapitaal als zodanig van zijn schaarste afhankelijk. Het gaat dus om een verschijningsvorm van de rente en Keynes doet deze uitspraak in overeenstemming met de arbeidswaardetheorie van de klassiekers.

12. Zie m.b.t. dit punt: Karl Marx, *Capital*, op. cit., vol I, 4th section, <http://www.marxists.org/archive/marx/works/1867-c1/ch01.htm#S4>
13. Karl Marx, *Theorien über den Mehrwert*, II. Band, MEW 26.2, blz. 38-39.
14. Karl Marx, *Das Kapital*, III. Band, MEW 25, blz. 401.
15. John Maynard Keynes, *General Theory of Employment, Interest and Money*, op.cit. hfst. 24.
16. Karl Marx, *Das Kapital*, III. Band, MEW 25, blz. 402.
17. Karl Marx, MEW 25, *Das Kapital*, III. Band, MEW 25, blz. 403, voetnoot.
18. Giovanni Agnelli was tot 2003 bestuursvoorzitter van het FIAT-concern. Met de "hete herfst" wordt een massale serie stakingen in fabrieken en industrie-centra in Noord-Italië van 1969 tot 1970 bedoeld, waarbij arbeiders hogere lonen en betere omstandigheden opeisten. Tussen 1969 und 1970 was er sprake van meer dan 440 miljoen stakingsuren (opmerking Duitse vertaler.).
19. Jean-Marie Chevalier, *L'Economie Industrielle en question*, Calman-Levy, Parijs, 1977.
20. Het gemiddelde loon van een Amerikaan is momenteel lager dan in 1979 en nog lager voor de 20% armste arbeiders. In Frankrijk is de koopkracht van de beursindex in 20 jaar met 120% gestegen, de koopkracht van de lonen maar met 15%. Dat getal zou nog lager zijn als rekening zou worden gehouden met het feit dat 20% van de werkgelegenheid tegenwoordig precair is (tijdelijk, deeltijd, flex etc.) E.e.a relateert de betekenis van de huidige crisis en wie er voor op moet draaien natuurlijk aanzienlijk.
21. Bernard Paulré, *Cognitive Capitalism and the Financialization of Economic Systems*, in Andrea Fumagalli / Sandro Mezzadra (red.): *Crisis in the Global Economy. Financial Markets, Social Struggles, and New Political Scenarios*, vertaald door Jason Francis McGimsey, semiotext(e), Los Angeles 2010, blz. 171-196.
22. Geciteerd in: Sophie Boutillier en Dimitri Uzunidis, *L'entrepreneur. Une analyse socio-économique*, Economica, Parijs 1995, Blz. 41.
23. El Mouhoub Mouhoud en Dominique Plihon, *Finance et économie de la connaissance: des relations equivoques*, Innovations, 2007, vol. n° 25, issue 1, Blz. 9-43.
24. Laurent Cordonnier, *Le profit sans l'accumulation: la recette du capitalisme gouverné par la finance*, Innovations, 2006/1, 23, Blz. 79-108.
25. Met „gestileerde feiten“ worden empirische inzichten die zich zonder moeizaam statistisch onderzoek aan de beschouwer opdringen (noot Hydra).
26. Vgl. Mario Tronti, *Arbeiter und Kapital*, m.n. hfst 9, „Die Arbeit als Nicht-Kapital“, Verlag Neue Kritik, Frankfurt a.M., 1974. (noot van de Duitse vertaler)
27. André Gorz, *Wissen, Wert und Kapital*, a.a.O., blz. 57
28. Bewijs daarvoor is ook de urgentie waarmee talrijke mainstream-economen wijzen op het feit dat de vermenigvuldiging van de patenten met een duidelijke verslechtering van hun kwaliteit gepaard gaat, en erkennen, dat de werkelijke bron van innovaties steeds meer in de niet-marktvormige netwerken van de productie van het gemeenschappelijke ligt.
29. Over de samenhang tussen het cognitieve kapitalisme en de bio-economie zie m.n.: Andrea Fumagalli, *Bioeconomia e capitalismo cognitivo*, Carocci, Rome 2007.
30. Voor een precieze beschrijving van deze macro-economische mechanismen zie: Michel Aglietta, *La crise. Pourquoi en est-on arrivé là? Comment en sortir?*, Michalon, Parijs 2008.
31. Antonio Gramsci, „Vergangenheit und Gegenwart“, in ders., *Gefängnishefte*. Uitgegeven door Klaus Bochmann en Wolfgang Fritz Haug, vert. d. Klaus Bochmann, Ruedi Graf, Wolfgang Fritz Haug, Peter Jehle, Gerhard Kuck, Joachim Meinert e. Leonie Schröder, 10 delen. Argument-Verlag, Hamburg 1991ff., Band 2 (Heft 2-3), Blz. 354.
32. Voor een precieze beschrijving van deze punten zie: Jean-Marie Monnier en Carlo Vercellone, *Travail, genre et protection sociale dans la transition vers le capitalisme cognitif*, in „European Journal of Economic and Social Systems“, vol. 20, 1/2007, blz. 15-35.
33. Revenu minimum d'insertion – Minimale uitkering in Frankrijk voor mensen, die geen recht op WW hebben. Het RMI bedroeg in 2009 voor individuen zonder kinderen € 454,63, voor kinderloze echtparen € 681,95. Het werkelijke bedrag is na aftrek van huursubsidie echter nog lager. Per kind is er een toeslag variërend van ca. € 150,- tot ca. € 220,- (noot Duitse vertaler).

Noten Hydra-Ensemble:

- I. Effectiseren is het verhandelbaar maken van schulden als effect.
- II. Putting-out-system: Productiesysteem waarbij de ondernemers de productie laten verrichten door thuiswerkers. Ze leveren, al dan niet via tussenpersonen, de grondstoffen af bij de producenten thuis, en laten later het eindproduct ophalen. Met

dit systeem komt in Lancashire in de achttiende eeuw de katoennijverheid op gang. Door de opkomst van de fabrieken begint het putting-out-systeem vanaf het eind van de achttiende eeuw te verdwijnen. <http://www.werkplaats.wolters.nl/lancashire.html>)

- III. De geschiedenis van de NV gaat overigens terug tot de VOC. Ze staat te boek als de moeder van alle naamloze vennootschappen. Ook wordt het oudste aandeel ter wereld in verband gebracht met de VOC. De eerste officiële uitgifte van verhandelbare aandelen vond plaats in 1606 in Amsterdam. De Verenigde Oost-Indische Compagnie gaf aandelen uit om haar kapitaalintensieve maritieme activiteiten te financieren. Met deze aandelenemissie ontstond de eerste effectenbeurs van de wereld.
- IV. Thomas Hodgskin (1787 – 1869). Meldde zich op 12-jarige leeftijd aan bij de marine t.t.v. de vele maritieme conflicten met de Fransen. Werkte zich snel op tot 1e luitenant, maar kwam later in conflict met zijn meerderen om disciplinaire redenen. In 1812 werd hij uit de marine ontslagen. Hodgskin ging studeren in Edinburgh waar hij in contact kwam met de zgn. utilitaristische kring rondom mensen als Jeremy Bentham en James Mill. Met hun steun reisde hij 5 jaar door Europa, wat resulteerde in het boek: *Travels in North Germany*. Vanaf 1815 werkte hij als journalist en schreef o.a. "Labour Defended against the Claims of Capital" (1825), "Popular Political Economy" (1827) and "Natural and Artificial Right of Property Contrasted" (1832).
- V. Hiermee wordt bedoeld dat het leven in zijn totaliteit is opgenomen in de kapitalistische verhoudingen.
- VI. Bij de managers-onderneming werd eigendom een ingewikkelder kwestie: het vruchten-plukken-van en het beheer werden gescheiden. Het eerste kwam toe aan de formele eigenaar (gezamenlijke aandeelhouders), het tweede aspect werd het werk van de hoogste manager(s). De verantwoordelijk manager diende niet enkel te koersen op het belang van de aandeelhouders, maar ook op dat van de leveranciers, financiers, klanten en anderen. Dit managers-kapitalisme zou een stabielere positie aan de onderneming geven. Zie: http://www.solidariteit.nl/nummers/74/Stockholder_of_Stakeholder.html
- VII. Hiermee wordt verwezen naar de zgn. marktwaarde van kennis, merken, netwerken, vaardigheden etc. waar een organisatie over beschikt.
- VIII. De term is afkomstig van Gramsci. In zijn ogen was een revolutie d.m.v. het veroveren van de

staatsmacht (zoals in Rusland in 1917) in moderne kapitalistische maatschappijen onmogelijk. In het Rusland van voor de revolutie was de macht grotendeels geconcentreerd in de staat en was het maatschappelijk leven nauwelijks georganiseerd. Van een ideologische en organisatorische eenheid was geen sprake. Zodoende had de heersende klasse geen politieke en organisatorische reserves in de maatschappij. Zo'n staatsvorm kon d.m.v. directe acties, stakingen en het opnemen van de wapens omver geworpen worden. Dit noemde Gramsci: bewegingsoorlog. Moderne staten kunnen echter tegen een stootje. Hebben die reserves wel en worden niet enkel door dwang en geweld in stand gehouden. De staat is slechts één machtsaspect in een complex geheel van politieke en maatschappelijke instituties en organisaties die samen wél een hechte ideologische eenheid vormen. Een bewegingsoorlog is in zo'n situatie tot mislukken gedoemd. Volgens Gramsci is dan de strategie van de stellingenoorlog het meest geschikt. De revolutionaire beweging moet in een langdurige stellingenoorlog eerst de maatschappij veroveren en zich daarin ook emanciperen, zelfactiviteit en initiatief ontplooiën. In de diffuse en capillaire stellingenoorlog zal uiteindelijk een tegenhegemonie vorm moeten krijgen. Dit is veel meer dan een "intellectuele guerrilla" die zich afspeelt op het zgn. maatschappelijk middenveld. Het gaat nog altijd om het omverwerpen van het bestaande, het toewerken naar een crisis, maar ook om het steeds verder organiseren van het antagonisme binnen het systeem, het toe-eigenen en vormgeven van radicale alternatieven en oplossingen en het zichtbaar maken van alternatieve scenario's. Al het andere noemt Gramsci "passieve revolutie" wat in wezen de stellingenoorlog is die het heersende machtsblok voert. Daartegenover stelt Gramsci de antithese die zijn eigen autonomie ontwikkelt (Noot geconstrueerd m.b.v. G. Fiori, Antonio Gramsci, Bussum 1981, nawoord Joke Traats; Matthias Lievens, Gramsci over de passieve revolutie <http://www.imavo.be/vmt/11411-Lievens.pdf>).

- IX. Schuldendienst = Het percentage dat rente en aflossing op de schuld van een land aan het buitenland uitmaakt van de exportopbrengst van het schuldenland. De gedachte hierachter is dat de vreemde valuta's die nodig zijn om aan de rente en aflossingsverplichtingen te kunnen voldoen moeten worden verdiend door te exporteren. Wordt ook aangeduid als: debt service ratio.

ZIJ-INGANG (3)

Het stuk *Empire@Play: Virtuele games en het mondiale kapitalisme* van Nick Dyer-Witthford en Greig de Peuter ligt in het verlengde van twee eerder gepubliceerde stukken. Te weten: *Ouderenzorg en de grenzen van het marxisme* van Silvia Federici in Hydra nr. 2 en *Op Wiki Wijze* van Kate Millbery in Hydra nr.1.

Het stuk begint als een mistroostige analyse (zeggen ook de auteurs zelf) van de mondiale game-industrie, over de invloed die games hebben op het dagelijkse leven en in hoeverre games en daarmee dus gamers in politiek-economische en psycho-culturele zin geïntegreerd zijn in het Empire. Dit eerste deel van het artikel kan gelezen worden als een kritiek op het concept immateriële arbeid. Dit gaat verder, of geeft een andere ‘twist’, dan de kritiek van Federici’s op het concept “immateriële arbeid”.

In de inleiding bij haar artikel in Hydra nr. 2 schreven we:

“In haar artikel *Precarious Labor: A Feminist Viewpoint*, uit 2006 (...), waarin ze Hardt en Negri verwijt van een verkeerd idee van de werking van het kapitalisme uit te gaan, stelt ze dat de door Hardt en Negri ontvouwde theorie slechts de belangen van een selecte groep arbeiders tot uitdrukking brengt, ook al zegt het uit naam van alle arbeiders te spreken. De theorie van de immateriële en precare arbeid beantwoordt aan de situatie en belangen van arbeiders die werkzaam zijn op het hoogste niveau van de kapitalistische technologie en ziet over het hoofd dat deze ontwikkeling hand in hand gaat met een enorme toename van uitbuiting aan het andere eind van het proces: er bestaat

immers een verband tussen de computerarbeider en de onteigende en verpauperde arbeider in Congo die coltan delft met de blote handen.” In *Empire@play* gaat het niet (alleen) om het verband tussen de immateriële arbeid van de ITer versus de materiele arbeid van de mijnwerker, maar ook om de productie-hiërarchie tussen vormen van immateriële arbeid: de op het oog autonome ontwerper van games, en de immateriële lopende band arbeider die het productiewerk (levels halen) doet voor gamers elders.

Nick en Greig laten in hun stuk ons inziens precies zien hoe de mondiale productie-hiërarchie eruit ziet en werkt. De term mondiale productie-hiërarchie is trouwens van Hardt en Negri zelf, waarmee o.i. wel degelijk een verband tussen “de meest positieve mogelijkheden van immateriële arbeid” en “de onmetelijke diepte van deze arbeidsladder” wordt gelegd, maar dit terzijde. Nick en Greig laten zien dat er onder het kopje “immateriële arbeid” sowieso al grote verschillen bestaan binnen de rijke consumptiezones zelf (van betaald mogen spelen t/m uitputting, structureel overwerk en zelfuitbuiting) en schetsen ook het andere eind van hetzelfde proces: de kinderarbeid in Oost Congo, de mensonterende arbeidsomstandigheden aan de lopende band in Mexico en China t/m de giftige elektronische afvalbergen in Nigeria en Delhi. Andere voorbeelden van de effecten van de “gestratificeerde planetaire ruimte” gaan het voorstellingsvermogen bijna te boven. Zoals dat van de half miljoen Oost Aziatische goldfarmers.

Het tweede deel van het stuk kan gelezen worden in het verlengde van Kate Millberry’s *Op Wiki Wijze in Hydra* nr. 1. In dat artikel beschreef ze hoe (informatie-)technologie d.m.v. toe-eigening gereconstrueerd kan worden op een dusdanige wijze dat het niet meer de belichaming is van kapitalistische waarden, maar van waarden van die andere samenleving, die mogelijk is, en die „in actie” wordt gecreëerd. Het komt overeen met de slotconclusie van Nick en Greig (daarbij Felix Guattari citerend) dat virtualiteitsmachines, “vreemde uitvindingsels”, een “doorslaggevende middel” kunnen zijn “om andere manieren om de wereld waar te nemen voort te brengen, een nieuwe kijk op de dingen en zelfs een onverwachte loop der dingen” .

Volgens Nick en Greig gaan de mogelijkheden van het virtuele spel verder dan zijn imperiale uitingen en streven de verlangens van veel gamers voorbij aan de karikaturen die marketingspecialisten van hen maken. Dat heeft volgens hen alles te maken met het feit dat “het Empire een tegenstrijdig systeem is dat juist de creatieve en coöperatieve capaciteiten cultiveert die het moet onderdrukken én beheersen. De innovatieve kracht van de immateriële arbeid is daar één van de belangrijkste van. Gamers behoren tot de meest vindingrijke van deze tovenaarsleerlingen.” Hierin ligt het potentieel voor nieuwe radicale openingen en een uitweg uit het Empire en wat ons betreft van een nieuwe Hydra-kop. Op meeslepende wijze voeren Nick en Greig ons langs de werelden van de virtuele piraterij, alternatieve algoritmes en contra-games t/m het ontwerpen van alternatieve, post-kapitalistische werelden d.m.v. games.

Als het Pentagon en Wall Street virtuele werelden kunnen gebruiken om het Empire vorm te geven, waarom zouden communards ze dan niet kunnen gebruiken om hun ontsnappingsroutes te doordenken, vragen de auteurs zich af. In die zin is de leus: *Another world is possible!* gamers inderdaad op het lijf geschreven. Die andere wereld is ook virtueel mogelijk, met verbeelding aan de macht.

EMPIRE@PLAY:

VIRTUELE GAMES EN HET MONDIALE KAPITALISME

~

Nick Dyer-Witthford en Greig de Peuter

Te midden van de huidige stuiptrekkingen, is er in het mondiale kapitalisme nog één troost over voor zijn steeds wanhopig wordende subjecten: je mag dan je baan kwijt zijn (of je kan nooit meer met pensioen gaan) en je kunt het je niet veroorloven om uit te gaan, maar je kunt altijd thuis blijven (als je nog een huis hebt) en een videogame spelen. Terwijl Lehman Brothers, Bear Sterns en Merrill Lynch omvielen en General Motors, Ford en Chrysler wankelden op de rand van hun graf, behaalde de Noord-Amerikaanse verkoop van game hardware en software hoogterecords in 2008. Deskundigen beweerden dat het virtuele spel recessie-bestendig was; een ouder wordend publiek van thuisblijvende gamers zou zich terugtrekken rond de Wii, Xbox360 of PS3 of migreren naar *World of Warcraft* of *Second Life*, om zo afleiding te vinden, ver weg van de economische rampspoed. Dergelijke inschattingen van de veerkracht van de game-business mogen wat optimistisch klinken. Tegen 2009 werden immers ook industriële reuzen als Sony en Electronic Arts (EA) getroffen door banenverlies. Maar deze ‘brood-en-spelen’-achtige cultuurtheorie verschaft ons desondanks een directe ingang voor een discussie over digitale games als een exemplarisch medium van het huidige *Empire*.

We gebruiken het begrip *Empire* op de manier zoals omschreven door Antonio Negri en Mi-

chael Hardt, om een wereldwijd kapitalisme van na de Koude oorlog aan te duiden dat “geen buiten” (1) meer kent. Maar we passen hun beschrijving enigszins aan om ons zo meer rekenschap te kunnen geven van de interne controverses die deze orde ondermijnen sinds het begin van het nieuwe millennium. Met *Empire* bedoelen we de wereldwijde kapitalistische hegemonie van begin 21-ste eeuw. Een systeem bestuurd en gecontroleerd door een consortium van tegelijkertijd concurrerende en samenwerkende staten, waarbij de VS, op basis van zijn militaire macht, zich vastklampt aan steeds fragieler wordende dominantie. Het is een regime van biomacht gebaseerd op de gezamenlijke uitbuiting van talloze vormen van arbeid, betaald en onbetaald, teneinde de wereldwijde plutocratie voortdurend te verrijken. *Empire* is een wereldorde met een buitengewone reikwijdte en diepgang. Tegelijkertijd is het ook precair, verzonken in macht en rijkdom. Niettemin grenst het aan de chaos nu het zich geconfronteerd ziet met een serie in elkaar grijpende economische, ecologische, energie en epidemiologische crises. Zijn gezag wordt bedreigd door spanningen tussen een VS in verval en een China in opkomst, die zouden kunnen uitmonden in een soort super-kapitalistische inschikkelijkheid die het *Empire* zou consolideren of het opsplitsen in elkaar bestrijdende oosterse en westerse blokken. De grootschalige ongelijkheid katalyseert verzet van onderaf. Sommige reac-

tionair en regressief. Anderen, zoals de beweging van andersglobalisten en de ecologische beweging, protagonisten van een beter alternatief.

Wat virtuele games als techno-culturele vorm exemplarisch maakt voor het *Empire* is hun identificatie met zijn belangrijkste productie-, communicatie- en vernietingsmiddelen: het digitale netwerk. Meer dan enig voorgaand medium, anders dan het boek, is het virtuele spel een directe spin-off van de cruciale technologie van de macht in de maatschappij. Voortgekomen uit de militair-industriële matrix die de computer en het Internet heeft voortgebracht, zijn games vandaag de dag een testgebied voor digitale innovaties en machinieke subjectiviteiten. In online spelwerelden komen kunstmatige intelligenties tot ontwikkeling; consoles pluggen in bij een netwerk van computersystemen; games zijn het medium bij uitstek voor experimenten in neurobiologische stimulatie en door de hersenen aangedreven telekinese. En, hoewel ooit gezien als een ongeregelde tijd verspiller, wordt het virtuele spel door staat en bedrijfsleven meer en meer begrepen als het trainen van bevolkingsgroepen voor netwerk-arbeid, oorlog en beheersbaarheid. We onderzoeken de relatie tussen games en het *Empire* in termen van het *virtuele* en het *actuele*, waarbij we dit paar met een opzettelijk vage logica op twee te onderscheiden maar elkaar toch overlappende manieren samenvoegen. Het virtuele is de digitale wereld, de wereld op het beeldscherm, i.t.t. het bestaande “IRL” (in real life). Maar ‘virtueel’ betekent ook *potentialiteit*; de uiteenlopende richtingen waarin een gegeven, werkelijke situatie *zich zou kunnen* ontwikkelen (2). De technologische en ontologische virtualiteit zijn verschillend en zouden niet mogen samsmelten (3). Maar ze zijn verbonden door de praktijk van de simulatie. Computers creëren potentiële universums. Ze modelleren op dynamische wijze wat zou kunnen zijn. Een dergelijke simulatie is van essentieel belang voor een machtssysteem dat zich bezig houdt met militaire, financiële en bedrijfseconomische risicoanalyses die noodzakelijk zijn voor wereldwijde con-

trole. Virtuele games komen uit zulke simulaties voort, werden getransformeerd in ludieke vrijheid, maar nu weer geïntegreerd in de assemblages van het wereldkapitaal, als een middel om de ‘flexibele persoonlijkheid’ (4) voort te brengen die de digitale arbeid, oorlog en markten vereisen. Toch kan deze ludieke leerschool meer capaciteiten voortbrengen dan het *Empire* nodig heeft. Net zoals de achttiende-eeuwse roman een tekstueel apparaat was om het bourgeois-karakter voort te brengen dat onontbeerlijk was voor het mercantiele kolonialisme (maar eveneens in staat om het te bekritisieren) en de twintigste-eeuwse cinema en televisie inherent waren aan het industriële consumentisme (hoewel het ook enkele van de meest duistere voorstellingen ervan uitbeeldde), zo kunnen virtuele games de exemplarische media zijn die de subjecten voor het wereldwijde hyper-kapitalisme van de 21ste eeuw produceren, maar misschien ook de uitweg uit dat systeem tonen.

DE WERELDWIJDE GAME-FABRIEK

Laten we eerst enkele zogenaamde feiten over het virtuele spel vanuit een ander perspectief bekijken. De wereldwijde game-fabriek is momenteel een grootschalig cultureel-industrieel complex, gedomineerd door de consolefabrikanten – Microsoft, Sony en Nintendo – en een cluster van super-ontwikkelaars en – uitgevers als EA, Activision, Konami, Ubisoft en THQ. De controle over de financiering, licenties en de markt stelt deze giganten in staat om de creativiteit van duizenden game-ontwikkelaars te bemachtigen, van grote *third party* studio’s tot micro-ondernemingen over de hele wereld. De wereldwijde omzet van deze industrie bedraagt zo’n 57 miljard dollar, vijf maal het jaarlijkse bedrag dat nodig is om basisonderwijs te kunnen geven aan elk kind op de planeet (5). Er wordt vaak beweerd dat videogames “groter dan Hollywood” zijn, maar hoewel de Noord-Amerikaanse omzet die van de bioscopen naar de kroon steekt, missen games de bijkomende inkomsten van advertenties, DVD’s en

vrijgave via kabel-Tv. Het zgn. *advergaming* en verkoop via DLC (downloadable content) zouden hier verandering in kunnen brengen. De inkomsten van de game fabriek halen die van de muziekindustrie echter in en groeien sneller dan die van zowel film als muziek. Belangrijker nog is dat films samenvloeien met film, muziek en andere media. *Spiderman*, *Saw* en *The Simpsons* zijn games geworden; *Tomb Raider* en *Final Fantasy* films; EA's *Madden* games (American Football) vormen een onderdeel van de focus van de sportmedia en *Guitar Hero* en *Rock Band* vormen het nieuwe muziek platform.

De meeste opbrengsten van deze “wereldwijde” media concentreren zich in de rijke consumptiezones van de planeet: Noord-Amerika, Europa en Japan, met de VS nog altijd als grootste op zichzelf staande markt. Zo'n 53% van de Amerikanen speelt games en 97% van de studenten. Gaming is niet langer een jeugdig tijdverdrijf. En hoewel de geur van testosteron niet verdwenen is, neemt het wel af nu het af en toe online gamen en de Wii steeds meer meisjes en vrouwen aantrekt (6). De uitbreiding van het online *pay-per-play* van Zuid-Korea (de meest game-intensieve cultuur ter wereld) naar China boort enorme spelerspopulaties aan in Azië. Voor de meerderheid van de wereldbevolking en m.n. de 2 miljard die overleeft met niet meer dan 2 dollar per dag, blijft een perfecte exemplaar van *Gears of War*, nog afgezien van de Xbox 360 van \$400,- die je nodig hebt om te spelen, een onvoorstelbare luxe. Maar de markt in oude consoles en computers en de massale piraterij van game software geven games een groter bereik tot in Latijns-Amerika, het Midden Oosten en het zuiden van Azië. Desondanks blijft de toegang tot het game *metaversum* (I) bepaald door rijkdom, energie en Internet-infrastructuur. Een kwart van de wereldbevolking heeft geen elektriciteit. Ondertussen verbruikt de gemiddelde inwoner in *Second Life* – waarvan het parallelle universum (hoewel gratis op het basis-level) bewoond wordt door Europese, Noord-Amerikaanse en Japanse avatars met jaarlijkse *real life* inkomens van

\$45.000- of meer – rond 1752 kilowatt elektriciteit per jaar, evenveel als een gemiddelde Braziliaan, en brengt het CO2-emissies voort gelijk aan een reis van 2300 mijl in een SUV (7). Het virtuele spel is dus stevig verankerd in de ongelijke, destructieve consumptie van wereldwijde hulpbronnen van het Empire.

Ook in de productie leidt het positioneren van games in het Empire tot het ontzenuwen van mythes. Voor veel jonge mannen (en veel ouder wordende mannen en enkele vrouwen) van Shanghai tot Montreal lijkt een baan in de productie van virtuele games het walhalla – de belofte om betaald te mogen spelen. En het is waar dat de industrie aan designers, programmeurs en producers, creatieve, goed betaalde banen te bieden heeft die de meest positieve mogelijkheden van de “immateriële arbeid” (8) met zich meebrengen: wetenschappelijke know-how, high-tech vaardigheden, culturele creativiteit en coöperatie op de werkplek. Maar zoals de studio's van game-ontwikkelaars de glans van de door nieuwe media gedomineerde arbeid typeren, zo staan ze ook symbool voor haar duistere kant. Het *werken-voor-fun*-imago legitimeert de eindeloze onderdruk van deadlines-cultuur, het zgn. werken in *crunch-time*. Onthullingen daarover in 2004 door de partner van een uitgeputte en overwerkte videogame-programmeur onder de naam E.A. Spouse, veroorzaakte een groot schandaal binnen de industrie. Game-studio's, groot en klein, delen hun personeel op in permanente werknemers en slecht betaalde, preciaire testers en contractarbeiders. Achter deze feiten echter wordt de architectuur zichtbaar van de digitale spel-industrie georganiseerd, als onderdeel van het Empire, in een “mondiale productie-hiërarchie (9)”.

Wat het de uitgevers mogelijk maakt om een extreme hoeveelheid arbeidsuren aan hun personeel te onttrekken is niet alleen internalisatie van verantwoordelijkheid, maar de dreiging van uitbesteding. De mondiale game-fabriek, niet langer gebonden aan een *kern*, bestaat uit een

Coltan-mijn in Oost Congo

steeds verder vertakkend netwerk van satellietkantoren, dochterondernemingen en uitbestede arbeid. Een team van ontwerpers bedenkt een nieuwe game terwijl ze espresso drinken op de patio's met uitzicht van EA's studio in Vancouver. Vervolgens sturen ze onderdelen van het game-ontwerp naar een door de Wereldbank gefinancierde onderneming, Glass Egg in Ho Chi Minh City, waar programmeurs rond de \$4000,- verdienen op jaarbasis, i.p.v. \$60.000,- in Canada. Infogrames in Lyon (de huidige eigenaar van Atari) en in de markt voor de game-rechten op Tom Cruise's *Mission Impossible*, stuurt het grafische werk van zgn. *non playable characters* naar Druva, een studio in Bangalore (India), waarbij het maar een fractie betaalt van de Noord-Amerikaanse kosten en zichzelf (uitgezonderd de Indiase arbeiders) slim indekt, mocht de overeenkomst ongunstig uitvallen.

Het werk in zulke perifere studio's benadert de maar al te materiële processen die onontbeerlijk zijn voor de game industrie, echter met een stuk minder glamour en minder zichtbaar dan het

echte studio-werk. Een glimp van de onmeetbare diepte van deze arbeidsladder werd zichtbaar door het coltan schandaal in 2000. De prijzen voor columbiet en tantaliet, zeldzame mineralen essentieel voor mobiele telefoons, pc's en spelcomputers, werden tot extreme hoogten opgedreven met de lancering van de PS2. Het zette een massale razernij in gang om grondstoffen te bemachtigen in de open groeves en kinderarbeidmijnen in Oost-Congo door legers die in Centraal-Afrika een permanente oorlog uitvechten die miljoenen het leven kost. Maar de goedkope en mensonterende infrastructuur van de spelindustrie kent nog veel meer uitwassen: *maquiladora*-fabrieken (II) waar mobieltjes worden gefabriceerd door vingervlugge arbeidsters; de rigide arbeid aan de lopende band in de elektronica-industrie in het zuiden van China waar de Xbox 360's en de PS3 vanaf rollen; en de giftige elektronische afvalbergen in Nigeria en Delhi, waar naast de producten van Sony en Nintendo de meest ongezonde rotzooi door verzamelaars uit elkaar wordt gehaald tegen een hongerloon.

Maar het beste voorbeeld van de wijze waarop de game-industrie gebruik maakt van de gestratificeerde planetaire ruimte is misschien wel de online fantasy game *World of Warcraft* (*WoW*). Van de 11,5 miljoen deelnemers die in de virtuele wereld Azeroth rondlopen, spelen er 25% in Noord-Amerika, 20% in Europa en zo'n 55% in Azië, vooral vanuit Chinese cybercafés (10). *WoW* werd geïntroduceerd in Beijing en Shanghai als gevolg van het samenwerkingsverband tussen zijn Amerikaanse ontwikkelaar Blizzard met de Chinese uitgever en ontwikkelaar van games The9. Het was een vorm van neokoloniale penetratie maar tegelijkertijd ook een grote impuls voor China's eigen MMO (Massively Multiplayer Online) game-industrie. *WoW* wordt echter ook getransformeerd door de ongelijkheid en het onrecht van het Empire, en wel d.m.v. virtuele handel. Een "ludokapitalisme" (11), waarbij virtuele goederen of vaardigheden worden geruild tegen reële valuta, brengt een

onderlinge afhankelijkheid voort tussen Noord-Amerikaanse spelers en zo'n half miljoen zgn. *gold farmers* in arme landen, de meerderheid daarvan waarschijnlijk in China, voor wie het dag en nacht doden en plunderen van virtuele monsters een alternatief vormt voor de arbeid aan de lopende band in de Parelrivier Delta, waar het gros van de computers wordt geproduceerd waarop *WoW* wereldwijd wordt gespeeld. Deze vorm van avatar-service arbeid (12) handhaaft tegelijkertijd het game-gedrag van de onder tijdsdruk lijdende Noord-Amerikanen, roept een racistische antipathie op voor de wijze waarop "het spel wordt verpest" en wordt onderdrukt door Blizzard om zodoende de eigendomsrechten van zijn game-wereld te controleren. Het kenmerkt aldus de bipolariteit van "Chimerica" (13), de huidige Chinees-Amerikaanse as van het Empire, waarbij een relatie virtueel wordt gedupliceerd waarbij de ene kant één en al spel is en de andere kant al-

leen maar werk. Zo zien de biopolitieke krachten eruit die in de mondiale game-fabriek worden gemobiliseerd.

HET SPELENDE EMPIRE

Om de plaats van games in het Empire te begrijpen moeten we ons echter niet alleen buigen over hun politieke economie, maar ook over de

psycho-culturele krachten. Als virtuele games verbonden zijn met het wapengekletter in een geglobaliseerde wereld, hoe ondersteunen of ondermijnen ze dan de subjectiviteiten die het regime vereist? En hoe kunnen we deze vraag beantwoorden zonder onze toevlucht te nemen tot noties als stimulerende "media effecten" of door uit te gaan van het succes van elke ideologische interventie? In de geest van het radicale empirisme kijken we naar de articulatie van virtuele en werkelijke praktijken. D.w.z. we zien concrete verbindingen tussen *in-game* en *real-life* activiteit en onderzoeken hoe het virtuele spel is verbonden met andere instituties, terreinen en praktijken, ingeplugd in kazernes en strijdterreinen, werk cabines en call centers, investeringsbanken en aandelenbeurzen om zo nieuwe virtueel-reële assemblages te vormen. Hieronder onderzoeken we in vogelvlucht de drie knooppunten in deze imperiale game-ruimte: oorlog, arbeid en het geldwezen.

ALLEDAAGSE OORLOG

De overduidelijke en oorspronkelijke verbinding van virtuele games met de imperiale werkelijkheid is militair van aard. Vrijwel iedereen die claimt de “uitvinder van de videogame” te zijn – William Higginbotham, die een simpel tennis spel ontwierp op een analoge computer in 1958; Steve Russell, die *Spacewar* creëerde in 1961; Ralph Baer, die in 1966 de gameconsole bedacht die je aan de TV kon aansluiten; of Nolan Bushnell, die Atari oprichtte, het eerste commerciële game-bedrijf, in 1972 – was direct of indirect een werknemer van het Amerikaanse militair-industriële complex. Spel-achtige simulaties maakten onderdeel uit van de “gesloten wereld” van de Koude oorlog-calculaties. Een middel om het ondenkbare te denken – thermonucleaire oorlog met de Sovjet Unie – en om minder on-

denkbare oorlogen uit te vechten zoals Vietnam (14).

Toen Russell en de studenten van MIT's Tech Model Railroad Club voor de lol *Spacewar* bedachten, leek het of ze de computersimulatie van deze dodelijke instrumentaliteit hadden bevrijd en veranderd in een vrolijke wereld van louter spel. Maar deze ontsnapping was verre van zuiver. Terwijl de commerciële game-industrie de uitvindingen van hackers verzilverde, onderhield het nauwe contacten met het Amerikaanse leger, leende het technologieën zoals het zijwaarts scrollende display, oorspronkelijk ontwikkeld voor anti stadsguerrilla simulaties, en zgn. *feedback devices* zoals een trainer voor tankbemanningen gebaseerd op Atari's *Battlezone*. Tegen het einde van de Koude oorlog hadden de commerciële games de bedrijfs-simulaties van het Pentagon overvleugeld. Het

leger begon ze aan te passen voor trainingsdoel-einden (bijv. *Marine Doom*) en besteedde werk uit aan particuliere studio's. De zgn. "Nintendo-oorlog", d.w.z. de slachtpartij d.m.v. zogenaamde slimme wapens en met videocamera's uitgeruste bommen in Koeweit in 1992, maakte zichtbaar hoezeer de beeldschermen van spel en oorlog bij elkaar zijn gebracht door een informatica-revolutie in het leger (15).

11 September gaf een enorme boost aan deze symbiose. Terwijl de commerciële game ontwikkelaars zich haastten om de kansen op de markt, gecreëerd door de invasie van Afghanistan en Irak, te verzilveren, vloeiden geldstromen richting mede-ontworpen militair-civiele simulaties voor de *War on Terror*. Ontwikkelaars die zich konden beroepen op samenwerking met het leger gaven hun producten zo een authentiek aanzien waar de console-strijders alleen maar naar hunkerden. Tegelijkertijd profiteerden de militaire trainers van de vertrouwde van een nieuwe generatie rekruten met de Xbox en PS2. Gaming werd de hoeksteen van wat James Der Derian "MIMENET" noemt: het Militair Industrieel Media Entertainment Netwerk (16). Vandaag de dag is een veelvoud aan oorlogsspellen met elkaar verbonden in een samenhangend geheel: antiterroristische games ter vermaak zoals de hit van Xbox Live, *Call of Duty: Modern Warfare*; de zgn. actualiteitengame *Kuma War*, waar gamers recentelijke oorlogsgebeurtenissen kunnen herbeleven als "speelbare missies"; het online schietspel en marketings- en rekruteringsgeregenschap van het Amerikaanse ministerie van defensie, *American Army*, waar inmiddels een derde versie van is; civiel-militaire co-producties zoals de stadsoorlogsimulatie *Full Spectrum Warrior*, uitgebracht zowel als commercieel spel als infanterie-trainer; en een nieuwe generatie therapeutische simulators zoals *Virtual Iraq* dat wordt gebruikt voor de behandeling van post-traumatische stressstoornis voor hen die terugkeren van het werkelijke slagveld.

Voor een meer futuristisch voorbeeld van de manier waarop virtuele spellen kuit schieten in en buiten de imperiale gevechtszone, kunnen we DARPA's (*Defense Advanced Research Projects Agency*, de onderzoekstak van het Pentagon, noot van vertaler) onlangs aangekondigde "Deep Green"-project nemen. Deep Green is geen ecologische voorziening, maar een kaki supercomputer, bedoeld om automatisch strijdplannen voor militaire bevelhebbers te genereren. Het heeft verschillende met elkaar samenhangende modules: *Sketch a Plan* leest de aantekeningen van de bevelhebber, luistert naar zijn woorden en "induceert" dan "nauwgezet" een plan, waarbij "missende details" worden "ingevuld". *Sketch to Decide* maakt het mogelijk om "de toekomst te zien" d.m.v. een "stripverhaal" met mogelijke opties. *Blitzkrieg* construeert snel alternatieven, terwijl *Chrystal Ball* de scenario's berekent die het meest aannemelijk zijn en welke het beste te plannen zijn (17). Sceptici zeggen dat *Deep Green* nooit zal werken, maar zelfs als zou het een tijdverspilling zijn van miljoenen dollar, dan nog brengt het talloze spin-offs voort voor de game-industrie. Als het een succes wordt, zullen toekomstige oorlogen in Iran, Nigeria, Venezuela of Kazachstan daadwerkelijk *plug-and-play* zijn. Slechts enkele bevelen verwijderd van de rekenkracht van een commercieel oorlogsspel zoals het recentelijk door Tom Clancy geschreven *Endwar* waarin Xbox-spelers mondelinge bevelen geven aan pantser-, lucht- en infanterie-eenheden die op het mondiale strijdtoneel worden ingezet.

We beweren niet dat "games je aanzetten tot doden", zoals wordt geclaimd in de morele paniek rondom het spel *Doom* of *Grand Theft Auto*. Digitale spellen zijn echter systematisch opgenomen in het oorlogvoerende apparaat van het Empire, op zo'n manier dat ontwikkelaars en spelers tot partners worden gemaakt van een militaire techno-cultuur en waardoor het ministerie van defensie systematisch de subjectiviteiten van spelers kan selecteren en schiften. Dit maakt dat het virtuele spel een wezenlijk be-

standdeel is van de “alledaagse oorlog”, de genormaliseerde toestand van permanent conflict die vraagt om mondiale controle door het Empire (18).

ONBEGRENSDE ARBEID

De gecomputeriseerde oorlog is echter maar één aspect van een breder proces van virtualisatie dat essentieel is voor het Empire. De overgang van fordistische industriële arbeid naar de door computers bewerkstelligde post-fordistische organisatie van de arbeid is cruciaal voor de globalisering van het kapitaal. De opkomst van het gamen vanaf de jaren '70 tot nu maakte deel uit van dit proces. Het onbeperkte spel bracht paradoxaal genoeg meerdere generaties een regime van onbegrensde arbeid bij. In het begin behoorden virtuele spellen tot het domein van de vrije tijd, hedonisme en ongevoeligheid t.o.v. de discipline van de klok en productiviteit. Ze verschenen in dubieuze masculiene toevluchtsoorden, ver weg van het stressvolle werk, in bars en in passages tussen winkelstraten. Vervolgens betraden de consoles de huiskamers, als machines voor kinderen en volwassenen, apparaten balancerend op de grens tussen onschuld en wangedrag. Spelletjes spelen op het werk was subversie, werkweigering. En toen vond een vreemde ommekeer plaats. In navolging van het Amerikaanse leger dat zijn weggelopen virtuele slaaf terug wist te krijgen, onderzochten andere staatssectoren, van stadsplanners tot luchtverkeersleiding, de mogelijkheden van simulatie. In de jaren '90 ontdekte het bedrijfsleven games als een technologie voor het trainen van een steeds meer gedigitaliseerde arbeidskracht. Rond de eeuwwisseling was het een industrie op zichzelf geworden en het middelpunt van een opkomende *Serious Games* beweging. De markt voor commercieel *E-learning* werd geschat op 10,6 miljard dollar (19).

In deze virtuele machine voor de subjectieve vormgeving van postfordistische arbeid worden game-achtige simulaties geïntegreerd in elektro-

nische instrumenten voor personeelswerving, psychometrische persoonlijkheidstesten en metingen van cognitieve vaardigheden. Om kandidaten over de hele wereld voor managementfuncties te kunnen vergelijken en selecteren gebruikt de modegigant L'Oréal een online simulatie die verbonden is met een Tv-spelshow waarin deelnemers investeren in R&D, plannen maken voor marketing en manieren zoeken om de productiekosten te verlagen (20). Canon heeft onderhoudspersoneel in dienst die onderdelen slijpen en neerzetten in virtuele kopieermachines. Als ze het verkeerd doen knippert er een licht en gaat er een zoemer af. Cisco ("*wereldleider in internet-netwerken*", noot van de vertaler) bereid zijn teams voor op crisis management tijdens aanwezigheidsdiensten door in spelvorm een netwerk te repareren tijdens een Martiaanse zandstorm. Een consumptie-ijs-keten in Californië laat stagiaires d.m.v. een game ijs in hoorntjes scheppen en het afmeten van porties perfectioneren in een race tegen de klok. “Het is onwijs leuk” zegt een manager, “ik heb het naar iedereen gemaild op het werk.” Games zijn ook toe te passen m.b.t. de affectieve dimensies van arbeid. Minerva Software (het voormalige Cyberlore) maakt personeel in de dienstensector meer empathisch in een virtuele winkel compleet met uitgestalde koopwaar, waar ze hun verkooptechnieken cultiveren. De basis van deze simulatie is Cyberlore's eerdere game *Playboy Mansion* waarin spelers modellen in een overdadige Hugh Hefner-achtige optrek moesten “overhalen” om topless te poseren (21).

Meer complete vormen waarin games in arbeid worden opgenomen, worden aangeboden door concepten als *Mechanical Turk* van Amazon.com, waarbij een online, *on demand* en precair arbeidspotentieel wordt gecreëerd voor taken zoals het overschrijven van podcasts en het labelen van foto's. En dit alles op stukloon-basis “in plaats van Tv te kijken of rond te hangen op MySpace” (22) – of te gamen. In de zgn. *ESP Game* doet een speler, spelend met een andere persoon of met kunstmatige intelligentie, zijn

best om het binnen een vastgestelde tijd eens te worden over woorden die overeenkomen met afbeeldingen om zo zoekmachines te optimaliseren bij het indexeren van online beeldmateriaal (23). Ondertussen belooft *Seriosity*, een spin-off van de Stanford universiteit, de “affecten van games en virtuele werelden te stelen en deze te integreren in het bedrijfsleven”. Door te observeren hoe mensen in MMO’s als *Star Wars Galaxies* “talloze uren zorgvuldig spenderen aan iets wat lijkt op een baan” en niet alleen de troepen van het Empire bestrijden maar ook “maar farmaceutische productie taken in gang zetten en te werk gaan als medici”, test het bedrijf de mogelijkheid om “spelers in het spel te laten zoeken in echte medische scans naar symptomen van kanker”. Volgens *Seriosity* “kunnen gamers dat op precies dezelfde manier doen als een echte patholoog (23).

Het enthousiasme van het bedrijfsleven voor het virtuele spel breidt zich echter verder uit dan training, simulaties en zgn. serieuze spellen. *Alle* spellen – idiote spellen, tijd verkwistende spellen, fantastische spellen waarin orks worden afgeslacht of buitenaardse wezens worden opgeblazen – worden gezien als voordelig voor het netto-inkomen. Steven Poole merkte onlangs op dat veel videogames, of je nu een elf of een gangster speelt, het “arbeidsparadigma” van loopbaanontwikkeling, vermogensbeheer en financiële accumulatie volgen (24). Tegenwoordig beweren modieuze management-theoretici, verwijzend naar serieuze cognitieve studies m.b.t. gameplay-ervaringen, dat de inhoud van games, of het nu gaat om carjacking of het afslachten van draken, niet meer is dan een manier om intensief vaardigheden aan te leren op het gebied van multi-tasking, flexibel rollenspel, risicoevaluatie, doorzettingsvermogen bij tegenslag, inventieve probleem-oplossing en vliegensvlugge besluitvorming. Dit alles is uiteraard precies hetgeen werkgevers beweren nodig te hebben. Tegenwoordig staat een hoge score bij *Space Giraffe* goed op het CV van de opkomende carrière-maker. Games hebben zich a.h.w. binnenstebui-

ten gekeerd. Ze zijn veranderd van werkpleksaboteurs tot de perfecte management-informant voor een imperiale productie machine, geflexibiliseerd en herverdeeld tot een mondiaal cyberprecariaat, vertakt over netwerken die 24/7 draaiende gehouden worden over de hele planeet.

HET GEFINANCIALISEERDE LEVEN

Het virtuele spel verrees niet allen uit het tijdperk van informationele oorlog en immateriële arbeid, maar ook uit de casino-economie. In zijn boek *Empire of Difference* legt Randy Martin een verband tussen de informationele risicomangement strategieën van de oorlog en het financiële kapitaal (26). Videogames vormen een onderdeel van deze samenvloeiing. Hun Gouden Eeuw was niet alleen de tijd van Reagan’s nucleaire opties (*first strike*), maar ook van het gedereguleerde bankieren, *junk bonds* (III), escalatie van schulden en populisme op de aandelenmarkten. Het maken van financiële spellen is een terugkerend thema in de oude video- en computergames: *Wall Street Kid*, *Inside Trader*, *Wall Street Raider*, *Speculator: The Futures Market Game* en *Black Monday* speelden allemaal daadwerkelijke investeringspraktijken na die op hun beurt gevirtualiseerd werden toen het mondiale geld circuleerde in netwerken die qua raffinement enkel onderdeden voor die van het Pentagon. Aan de ene kant gaan deze spellen naadloos samen met software toepassingen die de “financialisering van het dagelijkse leven” (27) aanmoedigen. Toen Atari zijn hits creëerde, bracht het ook *Bond Analysis* en *Stock Charting* uit (28). Aan de andere kant kan er een directe lijn getrokken worden van deze handelsspelletten naar het spelgenre waarin een commercieel imperium moet worden opgebouwd, zoals *Tycoon*; naar de wereld van *The Sims*, waar consumptie plaatsvindt gescheiden van arbeid in een perfecte virtuele parabel voor de beleggende klassen van lange termijn Amerika; en naar de volledig gemonetariseerde economieën van MMO’s die zijn opgebouwd rondom het fictieve kapitaal van digitaal

platina, goud en Linden dollars (IV). Het is volgens ons geen toeval dat in het begin van de 21ste eeuw “virtuele handel” zowel on-line speculatie op aandelenmarkten betekent alsook het kopen en verkopen van digitale goederen in games.

Ondertussen was het financiële kapitaal – terwijl het door de dot.com-orgie denderde, via de Internetzeepbel richting het grote uiteenspatten van de woningmarkt – net als het leger zeer geïnteresseerd in games. In 1997 plaatste een beginnend belegger, die trainde in een op een game lijkende simulator van een Duitse financieringsmaatschappij, 130.000 obligatie futures (V) online, in de overtuiging dat de verkoop maar een oefening was. Maar het spel was om het echte. Hij had “op de verkeerde knop gedrukt”, waarmee hij een financieel *Ender’s Game* scenario had gecreëerd. Zijn firma leed een schadepost van 16 miljoen dollar. De effectenmakelaar Ameritrade schiep *Darwin: Survival of the Fittest*, een spel dat gratis werd verstrekt om klanten te leren online te handelen, net op tijd om de crash van 2001 mee te maken. Het zou financieringsmaat-

schappijen die de snelle marktfluctuaties volgen – “makkelijk te missen op een rij computerschermen gevuld met snel bewegende eenduidigheden” – niet ontmoedigen. Een jaar of drie later zeiden ze dat “het onwaarschijnlijk was dat ze iemand zouden inhuren die geen goede bedrevenheid kon laten zien op een Game Boy, online poker of vergelijkbare videospellen” (29). Op het moment van hun grote ondergang gebruikten de “quants” (VI) op Wall Street GPU’s (*graphic processing units*) van videospellen om optieanalyses en andere zgn. *math-intensive-applications* te versnellen, noodzakelijk voor derivaten (VII) - en hypotheekdekkingen (30).

Ook de toekomstige subjecten werden voorbereid op de financialisering. In 2008, op het moment van de crash, begon de jaarlijkse cyclus van *The Stock Market Game* op scholen in Noord-Amerika. Het spel, gesponsord door de grootste handelsvereniging op Wall Street, de *Securities Industry and Financial Markets Association*, voorziet in een “curriculum” voor een “schoolwedstrijd” waarin spelers “een hypothetische 100.000 dollar” krijgen “om te investeren in aandelen, obligaties of collectieve beleggingsfondsen”, en toegang tot een computersysteem dat de gesimuleerde handel uitvoert en teams rangschikt voor “*bull & bear-trofeeën*” (VIII). Toen de Dow Jones zijn slechtste week in de geschiedenis doormaakte, probeerden zo’n 700.000 spelers, schoolkinderen van 9 tot 18 jaar, stijgers te selecteren, switchten ze tussen verschillende aandelen, stapten ze in en uit de markt of gingen ze short (IX). Twee grote sponsors van het spel, Merrill Lynch en Wachovia, werden tijdens deze financiële vuurstorm compleet vernietigd. Ze hadden er op gegokt dat het virtuele spel “de volgende generatie klanten” zou “prepareren”. Sommige studenten leerden een andere les. Een 13-jarige gaf toe: “Hiervoor vroeg ik aan mijn moeder aandelen voor Kerst”. Maar na de slachtpartij van *The Stock Market Game* “zei ik haar dat maar niet te doen” en “vroeg ik in plaats daarvan om een parkiet” (31). De miljoenen die niet voor de parkiet gingen verloren van

een ludokapitalisme dat schijnbaar niet in staat is de knop “begin spel opnieuw” te vinden.

GAMES VOOR DE MULTITUDE?

Hebben Mario en Prinses Peach Toadstool nog een kans om zich te bevrijden van de alledaagse oorlog, de onbegrensde arbeid en het gemonetariseerde leven? Deze mogelijkheid onderzoeken we aan de hand van Hardt en Negri's concept van de “multitude”. Wij menen dat dit begrip het positieve component van de complexe hedendaagse bewegingen tegen het kapitaal beter tot uitdrukking brengt dan de alternatieven die door de vele critici naar voren worden gebracht (32). Deze “beweging van bewegingen” die voortkwam uit de protesten tegen de globalisering rond de eeuwwisseling, leek enkele jaren geleden op sterven na dood te zijn als gevolg van de *shock and awe* van de neoliberale *war on terror*. Maar de huidige economische crisis, de escalatie van de ecologische catastrofe en de militaire chaos zorgt voor een rechtvaardiging achteraf van het activisme en de analyses, die deels, zij het in

een gefragmenteerde en reformistische verschijningsvorm, opnieuw tot uiting kwamen in de mondiale steun voor de verkiezingscampagne van Obama. De huidige crisis genereert weliswaar nationalisme, racisme, retro-fascisme en ultra-militarisme, maar creëert ook nieuwe radicale openingen voor een exodus uit het Empire. Er bestaat geen blauwdruk voor dit proces. Velen zouden zeggen dat het afkerig is van schematische planning. Maar er zijn talrijke en door-dachte concepten hoe een post-kapitalistische samenleving er uit zou kunnen zien: minder vrije markt, meer decentralisering, democratische en openbare planning, minder commercie, meer gemeenschappelijkheid, minder loonarbeid, meer zelfsturing, minder precariteit, meer universele voorzieningen voor fundamentele levensbehoeften. Hoe het virtuele spel de subjectiviteiten voor het Empire produceert is duidelijk te zien. Zijn er echter ook games voor de multitude?

Een dergelijk potentieel bestaat omdat het Empire een tegenstrijdig systeem is dat juist de creatieve en coöperatieve capaciteiten cultiveert die

het moet onderdrukken en beheersen. De innovatieve kracht van de immateriële arbeid is daar één van de belangrijkste van. Gamers behoren tot de meest vindingrijke van deze tovenaarsleerlingen. Zoals we hebben gezien kwamen games voort uit de buitensporige speelsheid van militaire wetenschappelijke medewerkers. Toen de innovatie van hackers was geabsorbeerd door de game-industrie ging het desalniettemin door met het genereren van een surplus aan know-how en ontsnapte het daardoor aan een volledige opname in de warentvorm. Zelfs de meer geavanceerde toepassingen om games aan te passen, de opkomst van *modding* (X) en *machinima* (XI), *flash authorship* en deelname aan MMO's, zijn allemaal ontstaan binnen de virtuele spelencultuur en hebben een krachtige aanzet geven in de richting van *user generated content* (XII) die ontwikkeld wordt in intensief samenwerkende en netwerkgekoppelde milieus. Volgens sommige deskundigen gaat dergelijke "auto-ludieke" activiteit automatisch hand in hand met democratisering, zelfsturing en versterking van het zelfbewustzijn (33). We wijzen echter op datgene wat Paolo Virno "de ambivalentie van de multitudes" noemt (34). Radicale analyse post-2001 kan zogenaamde "indymedia" niet zonder meer bejubelen. Het moet veel meer de voorwaarden van een "immateriële oorlog" onderkennen waarin Web 2.0-toepassingen (XIII), sociale software, de blogosfeer (XIV) en virtuele spellen zowel het terrein als de inzet zijn van een felle strijd, uitgevochten dwars door een samenraapsel van platforms en toepassingen, tussen twee kanten van de collectieve subjectiviteit van de multitudes: creatieve oppositie lucratieve volgzzaamheid.

De ontwikkeling richting *user-generated content* staat in een ambivalente verhouding tot de controle door het bedrijfsleven. Deels komt het voort uit de drijfveer van het digitale kapitaal om de uitgaven te beperken, een reservoir van intelligente fans uit te buiten en *modders*, MMO-spelers, PSP-*homebrewers* (XV) en Xbox DNA-ontwikkelaars te benutten als gratis R&D bestaande uit onbetaalde "playbour" (36). Maar het resulteert tegelijkertijd ook in een decentrale

socialisatie van de productiemiddelen die conflicten tussen gamers en het game-kapitaal oproept en vluchtlijnen die ons van de imperiale thema's en praktijken kunnen losmaken. Games en gamers komen los van de controle van militaire- en bedrijfssponsors. En hoewel veel van deze ontsnappingen weer worden terugveroverd door het game-kapitaal, en andere verworden tot zwarte gaten van zinloze en destructieve energie, overtuigd dit alles ons er van dat het nog niet simpelweg "game over" is. Daarom richten we ons nu op drie assemblages van games en de multitudes en wel rondom piraterij, protest en planning.

PIRATEN SPELLEN

Piraterij is in de wereld van games net zo wijd verbreid als in muziek en films. Geen ander voorbeeld illustreert de virtuele dilemma's van het Empire beter dan de pogingen van EA (wat herinneringen oproept aan het "Terminatorzaad" van Monsanto) (XVI) om het spel *Spore* (XVII) – het *do-it-yourself* evolutiespel van Will Wright waarin eencellige organismes zich ontwikkelen tot ingewikkelde wezens – aan de ketting te leggen met draconische beveiligingstechnieken. De pogingen werden gesaboteerd door een gamer-multitude dat de game enkele dagen nadat het uitgebracht was meer dan 170.000 keer downloade via *file sharing* netwerken. In grote delen van Azië, Oost-Europa en Latijns-Amerika lopen de cijfers m.b.t. game piraterij – overigens volgens dubieuze schattingen van be-

drijven – op tot 80-90%. Het betreft hier vooral PC-spellen, maar consoles zijn verre van immuun. De game-industrie bestrijdt piraterij d.m.v. technologische, juridische en politieke maatregelen, waarbij het ogenschijnlijk mikt op grote criminele handelaars in illegale software. Game piraterij op industriële schaal is een realiteit en maakt deel uit van transnationale misdadernetwerken die de schaduw vormen van het neoliberale globalisme. Niettemin verhindert de kruistocht van de game-industrie het zicht op de complexiteit en de politieke implicaties van de piraterij.

Wij willen de aandacht vestigen op vier punten. Ten eerste: niet alle piraterij is gericht op winst. Het gaat vaak over gamer-culturen m.b.t. ruil, delen en het verspreiden van “warez” (XVIII) zonder commercieel oogmerk. Twee: piraterij is de enige manier waarop veel mensen in bijv. Brazilië, de Filippijnen of Egypte zich spellen kunnen veroorloven (37). Drie: virtuele piraterij is (naast het smokkelen van drugs, wapens, exotische dieren en maritieme piraterij) slechts één van de vele manieren waarop de verworpenen van deze aarde *de facto* een herverdeling van rijkdom tot stand brengen, weg van de pompeuze centra van het consumptie kapitaal. Vier: het massale niveau van de piraterij wereldwijd duidt op een wijd verbreid inzicht dat de commerciële digitale cultuur een kunstmatige schaarste oplegt aan een technologie die in staat is tot een vrijwel kosteloze culturele reproductie en verspreiding.

Deze punten duiden er op dat digitale piraterij een klassiek voorbeeld is van gecriminaliseerde sociale strijd die altijd gepaard ging met de insluiting van gemeenschappelijke hulpbronnen. In dit geval correspondeert het niet zozeer met de “primitieve accumulatie” van het kapitaal en de omheining van de gemeenschappelijke grond, maar met zijn “futuristische accumulatie” die de digitale bronnen wil insluiten. Hoewel we sympathiseren met kleine game ontwikkelaars wiens levensonderhoud door PC piraterij wordt be-

dreigd, zijn we het ook eens met James Boyle’s suggestie dat de pogingen van het bedrijfsleven om het digitale kopiëren onder controle te krijgen overeenkomen met de feodale edelen en geestelijken die mijmerden over het heffen van tienden voor industriële dorsmachines (38). Terwijl de openlijke politiek van de game piraterij zich uitstrekt van anti-imperialisme tot nihilisme, is de praktijk die van een clandestien strijdfront waarvan de liberale vleugel wordt gevormd door de “creative commons”. Op de lange termijn zouden versies daarvan kunnen voorzien in nieuwe vormen van een *open source*-cultuur en publieke steun voor digitale creatie. Het aanhoudende conflict over intellectuele eigendomsrechten en het beheer van digitale rechten in games is symptomatisch voor de echte contradictie tussen productieverhoudingen en productievermogens, namelijk een antagonisme tussen een progressief technologisch vermogen en de reactionaire eigendomsrechten waaraan het zich onder dwang moet onderwerpen.

PROTEST GAMES

Een nieuwe cultuur echter kopieert niet alleen maar, maar creëert. De verspreiding van de know-how om games te maken en gebruiksvriendelijke software voor multimediale toepassingen heeft het voor activisten, kunstenaars en kritische game ontwerpers mogelijk gemaakt om games te produceren die zich verzetten tegen de aanpassing van virtuele spellen aan het Empire. Feministische gamers zoals Anne-Marie Schleiener waren pioniers die pacifistische aanpassingen aanbrachten en in games hackten om het seksisme en het militarisme van de game industrie te bestrijden. Vanaf 2001 is het aantal radicale creaties in games snel toegenomen. Het gaat hier om ludieke protesten tegen de oorlog zoals Gonzalo Frasca’s *September 12*, waarin de onvermijdelijkheid van zgn. *collateral damage* zichtbaar wordt en het beroemde flash spel *Gulf War 2* dat zes maanden voor de inval in Irak de daarop volgende chaos voorspelde; projecten verbonden met de strijd van migranten zoals *Escape from*

Woomera, een *mod*-prototype dat de onmenselijke toestanden in de Australische detentiekampen aan het licht bracht en *The French Democracy*, dat *machinima* gebruikt om de rellen in Parijs opnieuw weer te geven vanuit het perspectief van de *banlieusard*; O.U.T., “een levensechte, draadloze en gamende stadsinterventie” tijdens de demonstraties tegen de Republikeinse Conventie in New York in 2004; en zelfs gamecartografie van het Empire zelf in het werk van de Eastwood Real Time Strategy Group in wiens *Civilization IV: Age of Empire* je “het militair-entertainment-complex”, “immateriële arbeid”, de “net-economie”, “surveillance mechanismes” en “gouvernementaliteit” op de kaart kunt aantreffen.

Voor een sprekend voorbeeld van game-multitude assemblage moeten we naar Italië, en wel naar Molleindustria, een Milanees collectief van media-activisten en “videogame-critici” die in 2004 ontstond op het kruispunt van twee tegengestelde ontwikkelingen. Enerzijds de monopolisering van het communicatiesysteem in Italië door Berlusconi en anderzijds de opkomst van het digitale media activisme in het kader van de beweging van andersglobalisten. Molleindustria opereert vanuit een door activisten zelf

beheerd sociaal centrum onder het motto: “Radicale games tegen de dictatuur van het entertainment”. Het collectief biedt online een kleine maar hilarische collectie games aan die de misdaden en misstanden van het Empire op sardonische wijze op de korrel neemt. Zoals *TurboFlex*, waarin de moeilijke situatie van het postfordistische precariaat in een game is gegoten. Het spel maakte ook deel uit van de mediapromotie van de EuroMayDays Parades; *The McDonalds Game*, een satire op de misstanden op het gebied van arbeid, voeding en milieu veroorzaakt door het beleid van het fast-food imperium; *The Free Culture Game*, (“een theorie in spelvorm”) waarbij digitale bronnen worden onttrokken aan de controle van het bedrijfsleven, en recentelijk *Oligarchy*, waarbij de speler president-directeur wordt van een oliemaatschappij: “exploreer en hoor over de hele wereld, corrumpeer politici, roep alternatieve energie een halt toe en laat de verslaving aan olie toenemen. Wees er zeker van dat je plezier hebt voordat de energiebronnen uitgeput raken (39). Misschien ligt er bij Molleindustria een game over de financiële crisis – *Bailout?* – op stapel.

Dergelijke strategische games, met hun karakteristieke gestripte graphics en de kwalitatieve eenvoud, balanceren tussen briljante, ludieke vervreemdings-effecten en puur moraliserende didactiek. Maar, zoals Alexander Galloway het zegt, gaat dergelijke “contra-gaming” verder dan het overdekken van gevestigde gebruiken binnen een genre met een alternatieve verbeelding. Het ontwikkelen van “radicale actie” in de game cultuur vraagt om de creatie van

“alternatieve algoritmes” (40). Of in de woorden van Molleindustria: “We zeggen vaak dat het voor ons niet van belang is om games te maken om radicale mensen te vermaken, maar om radicale games te maken” (41).

PLANNING GAMES

Is het mogelijk om verder te gaan dan agitprop games en virtueel protest en te komen tot exodus-spellen die ons actief kunnen helpen om een samenleving vorm te geven voorbij dit Empire? Alle ontwikkeling van games gaat over het ontwerpen van alternatieve werelden. Elke gameplay gaat over leren wat je in deze werelden kunt doen. “*Another world is possible*” is dus een slogan van gamers. Bill Nichols stelde twintig jaar geleden in zijn studie naar “culturele arbeid in een tijdperk van cybernetische reproductie” dat videogames een emanciperende werking konden hebben omdat ze de spelers er toe aanzetten om zich bezig te houden met de “systemische principes” van de wijze waarop de wereld ontworpen is en ze zo een glimp doen opvangen van “het relativisme van de maatschappelijke orde” (42). Sindsdien is het ontwerpen van werelden een collectieve bezigheid geworden in MMO’s en virtuele sociale ruimtes waarbij er een voortdurende wisselwerking plaatsvindt tussen oorspronkelijk geprogrammeerde parameters en de activiteiten van miljoenen spelers. Met het oog op het samenvallen van het virtuele spel en het werkelijke Empire, is het niet verbazingwekkend dat de dynamiek van deze werelden vaak alleen maar de politiek-economische voorwaarden van de wereldmarkt reproduceert en versterkt. De basisformule voor MMO’s, hoe fantasistisch het kader ook moge zijn, is accumulatie op basis van kracht. Hoe dan ook kan het scheppen van dergelijke gemeenschappelijke virtuele laboratoria een sociaal experiment mogelijk maken waarin werelden worden gesimuleerd met andere regels.

AgoraXchange bijvoorbeeld, is een alternatief MMO-project bedacht door de politiek theoretici

cus Jacqueline Stevens en de game artist Natalie Bookchin. Het is een virtuele wereld die duidelijk beïnvloedt is door de nieuwe golf van publicaties over het “leven na het kapitalisme”. Het nalatenschap van persoonlijke rijkdom, als een mechanisme om klasse-privileges door de eeuwen heen te handhaven, is afgeschaft. Het komt terecht bij een internationale instelling die mondiale herverdeling als mandaat heeft om de menselijke basisbehoeften te garanderen, zoals bijvoorbeeld het recht op schoon water. De grenzen zijn geopend voor een vrij verkeer van mensen en dus niet alleen goederen. Het privé-bezit is ook verdwenen. De grond is toevertrouwd aan de staat en wordt verhuurd aan individuen en bedrijven. Deze activistische en artistieke samenwerking loopt vooruit op de recentelijke uitspraak door een vooraanstaande computer wetenschapper in het tijdschrift *Science* dat online games het mogelijk maken om alternatieve regeringsvormen te bestuderen, waaronder onderzoek “hoe individuen kunnen worden gestimuleerd om samen te werken in de productie van collectieve goederen” (43).

Het zou bovendien haalbaar kunnen zijn om dergelijke simulaties te verbinden aan nieuwe politieke instituties. Veel radicale activisten zijn het er over eens dat mondiale gemeenschappelijkheid, als een alternatief voor de wereldmarkt, processen van participerende planning en gedemocratiseerde economische besluitvorming vereist. Game-achtige virtuele werelden kunnen deel uitmaken van zulke processen. In 2008 werd door het Instituut van de Toekomst *Superstruct gelanceerd*, het “eerste omvangrijke multiplayer voorspellings-spel”. Gesitueerd in het jaar 2019 gaat het er van uit dat een Mondiaal Uitsterving Bewustzijn Systeem de zelfvernietiging van de mensheid heeft voorspeld in het jaar 2042 als gevolg van vijf gelijktijdige “super bedreigingen”. *Quarantaine*, een gevolg van “afnemende gezondheid en pandemische ziekte”; *Uitgehongerd*, de mondiale ineenstorting van het wereld voedsel-systeem; *Machtsstrijd*, “als naties vechten om suprematie m.b.t. energie en de we-

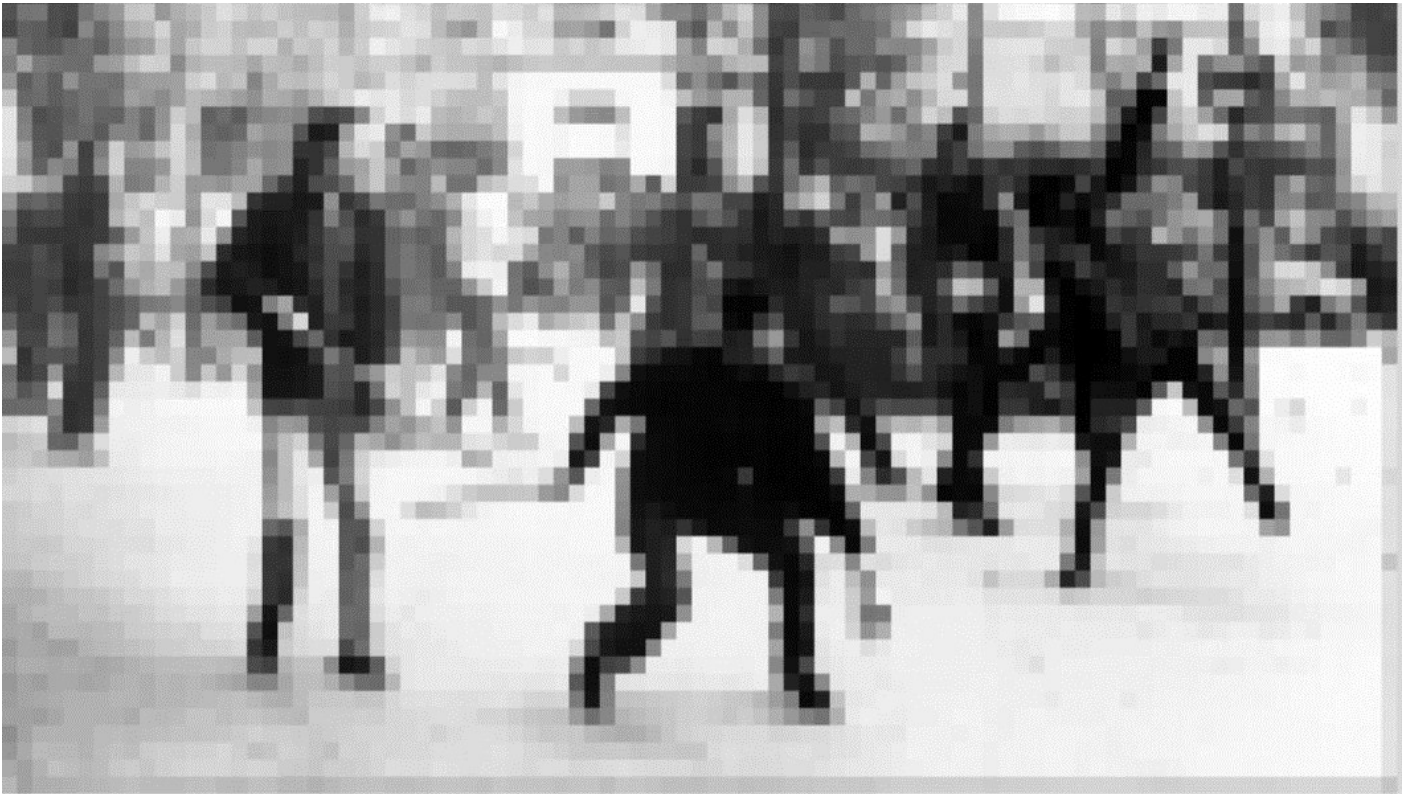
reld zoekt naar alternatieve oplossingen voor energie”, *Vogelvrij Verklaarde Planeet*, over toenemende surveillance en het verlies van vrijheden; en *Generatie Exile*, over een “massale toename van het aantal vluchtelingen” (44). Het doel voor spelers is om samen te werken en te communiceren, niet alleen in het spel maar ook via e-mail, blogs en sociale netwerken, om zo oplossingen voor deze problemen te bedenken. We houden hier niet zonder meer een pleidooi voor de antwoorden waarmee *Superstruct* komt aanzetten omdat, zoals we al eerder aangaven, de mondiale demografie van het spelen van games veel ruimte biedt voor vooroordelen op basis van klasse. Maar het fundamentele punt blijft overeind: als het Pentagon en Wall Street virtuele werelden kunnen gebruiken om het Empire vorm te geven, waarom zouden communards ze niet kunnen gebruiken om hun ontsnappingsroutes te doordenken?

CONCLUSIES: MAGISCHE CIRKELS, VREEMDE UITVINDSELS

Academische publicaties over virtuele spellen refereren vaak aan de “magische cirkel” van het spel, zoals geformuleerd door de conservatieve historicus Johan Huizinga, die in zijn beroemde *Homo Ludens* schreef over spellen als een “autotelische” activiteit, d.w.z. een doel in zichzelf, gescheiden in tijd en ruimte van de gewone loop des levens (45). Zulke verklaringen isoleren het spel van de hectiek van de mondiale markten, preventief militarisme en protesten op

straat. Toch was Huizinga zelf, schrijvende in de schaduw van een nog maar pas beëindigde 1^e wereldoorlog en het opkomende fascisme in Europa, zich zeer wel bewust van Ian Bogost “een gat in de magische cirkel” noemt, een onontkoombare relatie tussen “magische cirkel” en “materiële macht” (46). Deze perceptie, al subtiel aanwezig in *Homo Ludens*, is cruciaal in Huizinga’s studie naar de ondergang van de feodale ordening, *Herfstij der Middeleeuwen*, waarin hij laat zien hoe het steekspel en toernooien de vaardigheden van de ridderlijke elite tot ontwikkeling brachten en wier superioriteit, ondanks de romantiek, onmiskenbaar geworteld is in militaire barbarij en gewapende onteigening. De middeleeuwse “magische cirkel” van het spel, met al zijn opzichtige pracht en praal en omslachtige regels, is stevig verankerd in de context van koninkrijken in verval, in de greep van de plaag, oorlog, leeg rakende schatkisten en boerenopstanden en met het oog van de game-theoreticus “gericht (...) in de diepten van een avondhemel, maar van een hemel vol bloedig rood, zwaar en woest van dreigend loodgrijs, vol valschen koperen schijn” (47). In een dergelijk licht onderzoeken we virtuele spellen in het huidige tijdperk van het imperium.

“Gamers tegen het Empire” is, geven we toe, een optimistisch klinkende slogan aan het eind van dit wat mistroostige onderzoek. En een schijnbaar onwaarschijnlijke – maar misschien toch niet zo ongeloofwaardig als het zich eerst liet aanzien. We vragen van het digitale spel wat Félix Guattari vroeg van de collectieve mensheid: “hoe kan het een kompas vinden waarmee het zichzelf kan heroriënteren?” Zijn antwoord, door “sociale praktijken te herscheppen”, was gefundeerd in een lezing van veranderingen die al gaande zijn. Praten over games van de multitude, betekent in onze ogen dat de mogelijkheden van het virtuele spel verder gaan dan zijn imperiale uitingen en dat de verlangens van veel gamers voorbijstreven aan de karikaturen die marketingspecialisten van hen maken. Games van de multitude zijn, in de conceptuele termen

van Guattari, een “moleculaire revolutie” die gepaard gaat met “de inspanning om niets te missen dat kan helpen om een nieuwe vorm van strijd, een nieuw soort maatschappij te reconstrueren”. Niets willen missen gaat dus ook gepaard met virtuele games. “Vreemde uitvindsels, vertel je me, deze virtualiteits-machines, deze blokken van muterende percepties en affecten, half-object, half-subject,” mijmerde Guattari misschien (wie weet?), nadenkend over een video game console – nu een potentialiteit. Zulke “vreemde uitvindsels”, benadrukte hij, waren een “doorslaggevend middel (...) om andere manieren om de wereld waar te nemen voort te brengen, een nieuwe kijk op de dingen en zelfs een onverwachte loop der dingen” (48).

Nick Dyer-Witheford is universitair hoofddocent en decaan aan de Faculty of Information & Media Studies, University of Western Ontario.

Greig de Peuter is doctoraal kandidaat aan de School of Communication, Simon Fraser University.

Zie van dezelfde schrijvers ook: *Games of Empire: Global Capitalism and Video Games*, Minneapolis: University of Minnesota Press, 2009.

Noten:

1. Michael Hardt en Antonio Negri. *Empire*, Amsterdam 2002, p. 406.
2. Zie Gilles Deleuze and Claire Parnet. *Dialogues II*, London: Continuum, 2002.
3. Voor de verhouding tussen de technologische en de ontologische virtualiteit, zie Pierre Lévy, *Becoming Virtual: Reality in the Digital Age*, New York: Plenum, 1998, en Brian Massumi, *Parables For the Virtual: Movement, Affect, Sensation*. Durham: Duke University, 2002.
4. Brian Holmes. "The Flexible Personality: For a New Cultural Critique," <http://www.geocities.com/CognitiveCapitalism/holmes1.html>, 2002.
5. GI: Game Industry Biz, "Industry revenue \$57 billion in 2009, says DFC" <http://www.gamesindustry.biz/articles/industry-revenue-57-billion-in-2009-says-dfc>, 2008. UNESCO Press Release. "Education for All," http://portal.unesco.org/en/ev.php-URL_ID=41371&URL_DO=DO_TOPIC&URL_SECTION=201.html, 2007.
6. Pew Internet & American Life Project. *Teens, Video Games and Civics*. <http://>

- www.pewinternet.org/Reports/2008/Teens-Video-Games-and-Civics.aspx, 2008.
7. Nicholas Carr, "Avatars Consume as Much Electricity as Brazilians." <http://www.roughtrade.com>, 2006; Julian Bleeker, "When 1st Life Meets 2nd Life: The 1685 Pound Avatar and the 99 Ton Acre," <http://interactive.usc.edu/members/jbleecker/archives/007420.html>, 2007.
 8. Hardt en Negri, 2002, p. 290
 9. Hardt en Negri, 2002, p. 290
 10. Gamasutra. "World of Warcraft Reaches 11.5 Million Subscribers Worldwide," http://www.gamasutra.com/php-bin/news_index.php?story=21654, 2008.
 11. Julian Dibbell. *Play Money: Or How I Quit My Day Job and Struck It Rich in Virtual Loot Farming*. New York: Perseus, 2006.
 12. Zie Nick Yee, "Yi-Shan-Guan," <http://www.nickyee.com/>, 2006.
 13. Niall Fergusson en Moritz Schularick. "'Chimerica' and the Global Asset Market Boom", *International Finance*, December 2007, p. 1.
 14. Paul Edwards. *The Closed World: Computers and the Politics of Discourse in Cold War America*. Cambridge: MIT, 1997.
 15. Zie Ed Halter. *From Sun Tzu to Xbox: War and Video Games*, New York: Thunder's Mouth, 2006.
 16. James Der Derian. *Virtuous War: Mapping the Military-Industrial-Media Entertainment Network*. Boulder: Westview, 2001.
 17. Defense Advanced Research Projects Agency (DARPA). "BAA 07-56 Deep Green Broad Agency Announcement (BAA)," 2007, p. 3.
 18. Hardt en Negri, 2002, p. 30.
 19. David Michael en Sande Chen. *Serious Games: Games that Educate, Train, and Inform*. Boston: Course Technology, 2006, p. 146.
 20. Marjo Johne. "Prize for Playing the Game: A Career." *The Globe and Mail*, 26 April, 2006.
 21. Reena Jana. "On-The-Job Video Gaming," *Business Week*, http://www.businessweek.com/magazine/content/06_13/b3977062.htm, 2006.
 22. Robert Hof. "The End of Work as You Know It," *Business Week*, http://www.businessweek.com/magazine/content/07_34/b4047426.htm, 2007.
 23. Gwap.. "About Gwap." Gwap web site. <http://www.gwap.com/gwap/about/>, 2008.
 24. Steven Poole. "Working for the Man: Against the Employment Paradigm in Videogames," <http://stevenpoole.net/trigger-happy/working-for-the-man/>, 2008.
 25. John C. Beck en Wade Mitchell. *Got Game: How the Gamer Generation is Reshaping Business Forever*. Boston: Harvard Business School, 2004.
 26. Randy Martin. *An Empire of Indifference: American War and the Financial Logic of Risk Management*. Durham: Duke University, 2007.
 27. Randy Martin. *The Financialization of Daily Life*. Philadelphia: Temple University, 2002.
 28. Zie Eric Kaltman. "Financial Woes" <http://www.stanford.edu/group/htgg/cgi-bin/drupal/?q=node/377>, 2008.
 29. Logan, Tracey. "Gaming Helps Traders Score Big - Time," <http://news.bbc.co.uk/2/hi/technology/3723922.stm>, 2004.
 30. Ivy Schmerken. "Trading Desks Turn to Video Game Technology to Speed Analytics," <http://www.wallstreetandtech.com/data-management/showArticle.jhtml?articleID=208700219&pgno=3>, 2008
 31. Jennifer Levitz. "Playing the Market, these Kids are Losing a Lot of Play Money," <http://online.wsj.com/article/SB122523644863577999.html>, 2008.
 32. Michael Hardt en Antonio Negri. *De Menigte*, Amsterdam 2004.
 33. Celia Pearce. "Productive Play: Game Culture From the Bottom Up," *Games and Culture* 1: 1, 2006, p. 19.
 34. Paolo Virno. *Ambivalencia de la multitud: entre la innovacion y la negativdad*. Buenos Aires: Tinta Limón, 2006.
 35. Matteo Pasquinelli. "Immaterial Civil War: Prototypes of Conflict within Cognitive Capitalism," <http://www.rekombinant.org/ImmCivilWar.pdf>, 2006.
 36. Julian Kücklich. "Precarious Playbour: Modders and the Digital Games Industry," <http://journal.fibreculture.org/>, 2005.
 37. Zie Pedro Franco, "A Nation of Pirates," en Ryan Sumo, "Piracy and the Underground Economy," both in *The Escapist*, February, 2009, and October 2008.
 38. James Boyle. *Shamans, Software, and Spleens: Law and the Construction of the Information Society*. Cambridge: Harvard, 1996.
 39. *Molleindustria: Radical Games*. www.molleindustria.org, 2008.
 40. Alexander Galloway. *Gaming: Essays on Algorithmic Culture*. Minneapolis, MN: University of Minnesota, 2006, pp. 125-6.
 41. Nitewalkz. "An Interview with Paolo Pedercini of Molleindustria." <http://www.culture-jamming.de/>, 2007.

Félix Guattari

42. Bill Nichols, "The Work of Culture in the Age of Cybernetic Systems," *Screen* 29:1, 1987, pp. 112-3.
43. William Bainbridge. "The Scientific Research Potential of Virtual Worlds," *Science* 317, 2007, p. 476.
44. Superstruct, <http://www.superstructgame.org/>, 2008.
45. Johan Huizinga. *Homo Ludens: Proeve eener bepaling van het spel-element der cultuur*. Haarlem 1950, blz. 37 http://www.dbnl.org/tekst/huiz003homo01_01/huiz003homo01_01.pdf
46. Ian Bogost. *Unit Operations: An Approach to Videogame Criticism*, Cambridge, MA: MIT, 2006, p. 135.
47. Johan Huizinga. *Herfsttij der Middeleeuwen*. Haarlem 1949, blz.3, http://www.dbnl.org/tekst/huiz003herf01_01/downloads.php
48. Félix Guattari, *The Guattari Reader*, Oxford: Blackwell, 1996, p. 262; *Soft Subversions*, New York: Semiotext(e), 1996, p. 90; 1995, *Chaosmosis: An Ethico-Aesthetic Paradigm*, Bloomington: Indiana University, pp. 92, 97.

Noten Hydra:

- i. Het **metaversum** is de digitale doorwerking van het fysieke universum waar we in leven. Een website die zich toelegt op het signaleren van nieuwe ontwikkelingen in het metaversum is metaversetv.com.
- ii. Een **maquiladora** is een fabriek die belastingvrij ruwe grondstoffen importeert en waarin vervaardiging en assemblage plaatsvinden. Zij bevinden zich met name in Mexico, aan de grens met de Verenigde Staten. Maquiladora's zijn sterk in opkomst sinds de Noord-Amerikaanse Vrijhandelsovereenkomst (NAFTA) in 1994 in werking trad. Hoewel de maquiladora's voor veel werkgelegenheid zorgen, zijn de lonen er vaak laag en de arbeidsomstandigheden slecht.
- iii. Een **junk bond** (ook wel 'rommelobligatie' genoemd) is een term die in de financiële wereld gebruikt wordt om een risicovolle obligatie met een hoog rendement (*high yield*) aan te duiden. **Bond** is de Engelse benaming voor obligatie. Een **obligatie** is een verhandelbaar schuldbewijs voor een lening die door een overheid, een onderneming of een instelling is aangegaan. Als een bedrijf geld nodig heeft kan het door het uitgeven van een obligatielening aan de financiering komen. De koper van de obligatie ontvangt van de uitgever rentevergoeding.
- iv. **Linden dollars** (kortweg L\$) zijn het virtuele 'geld' in Second Life. Oorspronkelijk niet als wisselbare munt bedoeld, kunnen ze worden ingewisseld (verkocht en aangekocht worden) via de LindeX ofwel Linden Exchange op de website van Second Life. 270 Linden dollar is ongeveer gelijk aan één Amerikaanse dollar, maar dit varieert net als in het echte leven volgens de wet van vraag en aanbod. Ook zijn er virtuele wisselkantoren, hier kan de avatar zijn verdiende Linden dollars op een rekening storten, omwisselen tegen een bepaalde

- koers, en deze verdiensten vervolgens naar zijn of haar (echte) bankrekening laten overmaken. Het bruto binnenlands product van Second Life bedroeg in september 2006 negen miljoen Amerikaanse dollar.
- v. Een **future** is een termijncontract (koopovereenkomst) met verplichte levering in de toekomst tegen een vooraf vastgestelde prijs.
- vi. Quantitatief analist of "**quant**", iemand die werkzaam is in de quantitative analyse.
- vii. **Financiële derivaten** zijn beleggingsinstrumenten die hun waarde ontleen aan de waarde van een ander goed, zoals aandelen en olie. Het andere goed wordt in het jargon de *onderliggende waarde* genoemd. De voornaamste soorten derivaten zijn opties, futures, swaps en forwards. Men gebruikt financiële derivaten om risico's te verkleinen of juist te speculeren. Een **swap** is een derivaat waarbij een partij een bepaalde kasstroom of risico wisselt tegen dat van een andere partij. Een **forwardcontract** verplicht de koper van het contract om een financiële waarde of goed op een bepaald tijdstip in de toekomst te kopen of te verkopen tegen een nu af te spreken prijs.
- viii. De termen **bull en bear** worden gebruikt om bepaalde trends in beleggingen aan te tonen. Een bull market (stier) is opwaarts. Een stier heft immers met zijn hoorns dingen op. Een bear market (beer) laat een dalende lijn zien. De beweging van een beer is slaand naar beneden. Over het algemeen heerst er in een bull market een positieve sfeer. Beleggers hebben vertrouwen en denken dat de goede resultaten zich over een langere periode voortzetten. Het tegenovergestelde van een bull market is een bear market. Beleggers zijn tijdens een bear market pessimistisch, zij verwachten dat de indices over een langere periode gezien zullen dalen. Gewoonlijk wordt een bear market ingezet als een recessie aanbreekt, de werkeloosheid hoog is of wanneer de inflatie snel stijgt.
- ix. **Short gaan:** Verkoop van aandelen door een professionele belegger die de stukken niet zelf in bezit heeft. Meestal zijn de aandelen geleend bij een derde partij. Als de koersen dalen, kunnen de aandelen voor een lagere prijs worden teruggekocht; het verschil is dan winst.
- x. Onder **modding of modden** wordt het aanpassen van een spel verstaan. Deze aanpassingen worden **modificaties** of kortweg **mods** genoemd. Zo'n mod is een verandering van één of meerdere bestanden in het spel om zo het spel aan te passen aan de wensen van de speler. Mods worden vrijwel altijd gemaakt door de fans, en zijn doorgaans gratis te downloaden op fansites.
- xi. **Machinima** (een samenvoeging van machine en cinema) is een filmgenre waar men vrijwel uitsluitend gebruik maakt van een computerspel. De film wordt hierbij binnenin het spel opgenomen. Hierna wordt de film met behulp van een aantal programma's bewerkt en worden stemmen, geluid en special effects toegevoegd. De films worden in de meeste gevallen op internet uitgebracht.
- xii. **User-generated content** (letterlijk vertaald: *door gebruikers gegenereerde inhoud*) is een inhoudelijke bijdrage van een professionele of niet-professionele gebruiker aan een online medium. Dit in tegenstelling tot de traditionele manier, waar professionele mensen in dienst van een mediabedrijf de inhoud van een medium produceren. Voorbeelden van user-generated content zijn bijvoorbeeld foto's, video's of audio opnames. Maar ook recensies, weblogs of recepten zouden geschaard kunnen worden onder het begrip 'user-generated content'. Wikipedia is hiervan ook een voorbeeld. Maar bijv. ook Flickr, You Tube, podcasts en andere wiki's.
- xiii. **Web 2.0** verwijst naar de ontwikkeling van internet tot een interactief medium en waarbij gebruikers informatie uploaden en internet niet meer uitsluitend gebruiken

zoals een televisie. Met Web 2.0 bepalen de internetgebruikers mee de inhoud die op internet verschijnt en ze verhogen zo het interactieve karakter van het web. Iedereen kan info toevoegen. Web 2.0 is echter niet zozeer een technologische ingreep, maar een toepassing van het internet waarvoor het bedoeld is: een interactief communicatiemedium.

- xiv. **Blogosfeer** is een term waarmee alle tot bijna alle weblogs en hun onderlinge verbanden worden aangeduid. De term suggereert hierbij sterk dat deze weblogs samen een grote gemeenschap vormen of tezamen deel uitmaken van een sociaal netwerk, waarin auteurs dagelijks hun mening kunnen publiceren.
- xv. **PSP Homebrew** (letterlijke vertaling = thuisgebrouwen) zijn spelletjes of programma's voor de PlayStation Portable die door gebruikers van het apparaat zelf zijn gemaakt. PSP Homebrew-applicaties hebben vaak ook functies die de PSP normaal niet te bieden heeft via de officiële firmware van Sony. Om een weg te banen voor Homebrew moest eerst de Sony-firmware gekraakt worden. Dit was voor Sony weer reden genoeg om lekken in de beveiliging te verhelpen. Later brachten hackers hun eigen custom firmware versies uit. Voor Sony blijft de homebrew community een twijfelachtige bezigheid. Maar toch blijkt dat Sony de inzet van deze PSP gebruikers gebruikt door ideeën uit custom-firmwares en homebrew programma's te halen en die in officiële firmwares aan te bieden zoals een Adobe Flash player (Firmware 2.6x en hoger).
- xvi. In 1998 staken leden van de Indiaase boerenbeweging KRRS een proefveld met genetisch gemanipuleerd, zogenaamd bt-katoen in brand. Ook bestormden boeren een kantoor van **Monsanto** in de Indiase stad Hyderabad. De acties richtten zich tegen de **Terminator** Technology. Die techniek maakt gewassen onvruchtbaar, zodat

boeren van hun oogst geen zaad kunnen achterhouden voor het volgende seizoen, maar elk jaar nieuw zaad moeten kopen – bij Monsanto.

Eind 1999 liet Monsanto weten haar experimenten met het Terminator-zaad stop te zetten. Of dit daadwerkelijk gebeurd is, is uiterst schimmig.

- xvii. Het spel **Spore** kon alleen geïnstalleerd worden met een online verbinding. Ook kon het spel maximaal drie keer worden geïnstalleerd. Hierdoor schafte je i.p.v. een product in feite een dienst aan.
- xviii. **Warez** is de verzamelnaam voor auteursrechtelijk beschermd werk dat illegaal wordt verspreid, meestal kosteloos. Meestal betreft het inhoud die op het internet illegaal aangeboden wordt. De term is een afkorting van software, maar dan in meervoud. In het jargon dat door de insiders gebruikt wordt, vervangt men vaak de "s" door een "z". Later is de term uitgegroeid tot een begrip binnen de massamedia.

ZIJ-INGANG (4)

Er is een heel mooi lied gezongen door Billy Bragg over de legendarische vakbondsactivist en martelaar Joe Hill, waarin hij zingt: *“The Union was the only friend he had”*. In wezen is dat de kern van wat heden ten dage *organizing* wordt genoemd. Het samenkomen, het ontdekken van collectieve kracht, het aangaan en uitbouwen van relaties, de ontmoetingen. Kortom, ontdekken wie werkelijk je vrienden en vriendinnen zijn.

In dit nummer van Hydra een vertaalde chat uit het tijdschrift Turbulence (mei 2007) met twee leden van de Industrial Workers of the World (IWW), Todd Hamilton en Nate Holdren, over het concept *solidarity unionism*, over de perspectieven van de strijd op de werkplek, over winnen en verliezen. Juist vanwege het laatste aspect vonden we het de moeite waard om het artikel te publiceren omdat het vanuit een hele andere invalshoek geschreven is dan in vakbondsland gebruikelijk is. De vakbeweging (lees: AbvaKabo) heeft sinds enkele jaren het zgn. *organizen* ontdekt als middel om zich te profileren. De schoonmakerscampagne was hier een goed voorbeeld van. Momenteel roert de bond zich in de zorg. Achtergrond van deze strategische koerswijziging is het al langer gaande uitstervingsproces van de vakbeweging in letterlijke en figuurlijke zin. De bond is daadwerkelijk aan het vergrijzen maar boet ook zienderogen aan positie in. De organisatiegraad is dramatisch teruggelopen, kader verdwijnt, bazen lappen de naleving van cao's aan hun laars en de cao's zelf zijn inhoudelijk vaak al het papieren bewijs van de zich voltrekkende nederlaag van de historische belangenbehartiger van het proletariaat.

“We moeten weer vakbondskracht op de werkvloer ontwikkelen” luidt dan het antwoord en we moeten een plan hebben om te winnen. Want dan willen mensen weer bij ons horen. Het probleem is echter dat je niet zomaar een knop om kunt zetten na jaren van polderen. De collectieve belangenbehartiging, laat staan de collectieve organisatie, het opbouwen van tegenmacht in de vorm van vakbondskracht, het veranderen van de sociale verhoudingen op de werkplek zelf, was al lang niet meer de focus van de vakbeweging. Voorop stond de individuele belangenbehartiging, het vakbondslid als consument, de vakbond als sociale ANWB, als uw zaakwaarnemer. De werkvloer was ver verwijderd van de onderhandelingstafels van de SER. Communicatie met de werkvloer bestond in feite niet of nauwelijks of werd volgens vast stramien geformaliseerd en gejuridiseerd. Verder dan de eigen bureaucratie en de eigen burelen reikte het bereik van de vakbond niet. In die zin heeft de vakbond zelf bijgedragen aan de individualisering die het nu zo betreurt. Bovendien, een vakbond die zegt dat er WEER gesproken moet worden met de leden, dat er gezocht moet worden naar wat er ECHT leeft,

dat leden weer moeten MEEDOEN, zegt in wezen dat het al die cruciale aspecten van het vakbondswerk de afgelopen jaren, en waarschijnlijk decennia, heeft laten versloffen.

Juist over al die cruciale aspecten van het vakbondswerk zeggen de geïnterviewden Nate en Todd heel belangrijke dingen. *Organizing* is voor hun geen strategie, maar de kern van het vakbondswerk. En voor hun gaat het niet zozeer om winnen of verliezen, maar om radicalisering en het ervaren van collectieve kracht op zich. Het gaat hun om de breuk die zich al strijdend voordoet, het breken van de isolatie t.o.v. elkaar en het bouwen van bruggen, het daadwerkelijk en blijvend samenkomen. En die ervaring is vaak niet eens gekoppeld aan succesvolle campagnes, zo spreken zij uit ervaring.

Ook vanuit het perspectief van de strijd om het dagelijkse leven en het prefiguratieve vonden we de chat met Nate en Todd een belangwekkende tekst. Voor hen ligt dat heel eenvoudig en duidelijk. Het is niet eens een keuze. *Een groot deel van onze dag en van onze levens verblijven we op ons werk, dus voor ons is het logisch om ons daar te organiseren (...) We moeten ons nu op de werkplek organiseren, zodat we er al zijn op het moment dat er zich kansen en mogelijkheden voordoen.*” M.a.w. als je er niet al bent, ben je altijd te laat. Of beter nog: als je niet beseft dat je een groot deel van je leven daar doorbrengt en dat het front van de sociale strijd dáár is, dan heb je het niet begrepen. Zoals we als Hydra Ensemble al vaker hebben gezegd is het geen kwestie van strategisch kiezen van thema of campagne. Het is een kwestie van beseffen waar je bent en in hoeverre die plek, met de mensen die je daar dagelijks ontmoet (jezelf inclusief), betrokken kan worden bij de omvorming van de maatschappij. Want, zeggen Nate en Todd: *“Uiteindelijk ligt het succes van organisering in de sociale relaties. Organising moet een voorbode zijn van de veranderingen in de sociale verhoudingen, die het einde van het kapitalisme met zich meebrengt. Het moet deze veranderingen in wezen voorvormen, prefigureren.”*

Er valt veel aan te merken op de vakbondscampagnes waarin organizing een rol heeft gespeeld of nog speelt. Zoals gezegd, het mag niet alleen om een “plan om (leden) te winnen” gaan; de focus moet gericht zijn op het opbouwen van blijvende tegenmacht. Het mag niet alleen maar gaan om cao’s en een sterkere positie aan de onderhandelingstafel, zonder dat de verhoudingen op de werkvloer en binnen de vakbond zelf radicaal veranderen. Desondanks is het wel degelijk zo dat organizers heel veel los hebben gemaakt. In veel verpleeghuizen bijv. zijn heel veel zorgwerkers dolblij dat er eindelijk eens iemand naar ze luistert en kan het werk van organizers net dat zetje zijn om zelf actief te worden, mondig, opstandig. Het ervaren van collectieve kracht zoals bij de bijeenkomst in de Jaarbeurs in februari 2012 van honderden zorgwerkers, was voor velen een onvergetelijke ervaring. En ook daar waar verslechteringen van arbeidsomstandigheden werden doorgedrukt en vakbondsactiviteiten werden beantwoord met intimidatie, zijn de levens van mensen op zeer emotionele en ontroerende wijze veranderd (zoals ook Nate en Todd letterlijk constateren in hun chat). De strijd, en voor velen was dat een eerste kennisgeving, heeft mensen voor altijd veranderd en bewust gemaakt van het feit dat je meer kan doen en meer kan zijn dan je voor mogelijk had gehouden. En dat zou je een prefiguratieve ervaring kunnen noemen. Vertrekkend vanuit het dagelijks leven van de betrokkenen zelf. In die zin bergt *organising* en het organiseren van solidariteit in de breedste zin des woords, veel, en eigenlijk nog altijd veel potentieel in zich. Nog altijd, want *organising* is in wezen niets anders dan een in vergetelheid geraakte oervorm van sociale bewegingen. Veteranen uit de vakbeweging weten en doen dat natuurlijk al lang en ook Nate en Todd verwijzen naar praktijken van een eeuw geleden. Wellicht is er een lang uitstervingsproces voor nodig geweest om oude vormen op nieuwe gedachten te brengen.

“Iedereen wil een revolutie, maar niemand wil de afwas doen.”

~

Een chat van het tijdschrift Turbulence met twee leden van de
Industrial Workers of the World (IWW),
Todd Hamilton en Nate Holdren,
over het concept *solidarity unionism*
over de perspectieven van de strijd op de werkplek,
over winnen en verliezen.

Waarom geven jullie prioriteit aan de organisatie op de werkplek terwijl er anderen zijn die claimen dat de waarde-productie tegenwoordig elders plaatsvindt?

We werken voor loon. Een groot deel van onze dag en van onze levens verblijven we op ons werk, dus voor ons is het logisch om ons daar te organiseren. We zien het niet als een keuze voor mensen die een revolutie willen. We moeten ons nu op de werkplek organiseren, zodat we er al zijn op het moment dat er zich kansen en mogelijkheden voordoen. Of de revolutie nu begint bij huisvrouwen, chronisch werklozen of in de strijd om huisvesting etc., we zullen nog steeds de plekken waar gewerkt wordt moeten betrekken in de transformatie van de maatschappij.

En wat betreft waarde-productie die nu elders plaatsvindt ... dat is niet echt iets nieuws. Dat is altijd zo geweest, overal waar het kapitalisme heeft bestaan. Je vraag suggereert dat er geen noodzaak meer is om je op de werkplek te organiseren nu de waarde-productie elders plaatsvindt. Voor ons is het eerder uitdrukking van het feit dat we ons moeten organiseren op vele plekken.

Dus er is niets veranderd? Hoe zit het dan met de toenemende precariteit, om een voorbeeld te noemen?

Nee. Er is veel veranderd. Maar het leven buiten de plekken waar men voor loon werkt hebben altijd deel uitgemaakt van de waarde-productie. We zien dit niet als een enorme verandering waardoor al het andere mee veranderd (wat sommige mensen lijken te denken als ze termen gebruiken als reële subsumptie, postfordisme, postmoderniteit etc.). Dit hele debat heeft enkele belangrijke inzichten voortgebracht m.b.t. de manier waarop we de kapitalistische productiewijze begrijpen, uitbuiting, hiërarchie etc. Maar veel mensen zien de innovatie in de theorie echter aan voor een verandering van de huidige materiele omstandigheden. Om twee redenen is dat ongelukkig. Ten eerste denken we dat deze nieuwe theorieën ons kunnen helpen om ook het verleden beter te begrijpen. En ten tweede zijn er belangrijke lessen te trekken uit ervaringen in het verleden. We moeten die koesteren en gebruiken als een gereedschap voor nu. Als alles is veranderd, zoals sommigen beweren, dan is de status van deze lessen/voorbeelden verzwakt.

Desondanks zijn er veranderingen geweest. Een belangrijke verandering in de VS is dat de heer-

sende klasse in meerderheid geen belang meer heeft bij het klassencompromis waarop de hoge organisatiegraad in de VS ooit was gebaseerd. De *business unions* kwamen hogere productiviteit overeen in ruil voor betere omstandigheden. De heersende klasse heeft besloten dat het veel doelstellingen kan bereiken zonder deals te sluiten, maar door simpelweg hogere productiviteit, lagere lonen en slechtere omstandigheden af te dwingen. Dit is echter geen verandering op het niveau van de productie, het is een verandering van de handelswijze van de heersende klasse, hoe oude wetten worden geïnterpreteerd, nieuwe wetten gefabriceerd etc. Tegelijkertijd is de structuur van de werkende bevolking in de VS veranderd. Meer migranten in bepaalde sectoren, meer werk in de dienstensector waar de omstandigheden een groot verloop van personeel met zich meebrengen.

Tegen welke problemen lopen jullie aan bij het organiseren op de werkplek? En als de materiële omstandigheden niet substantieel zijn veranderd, waarom is de IWW dan nog

maar een fractie van de omvang en macht die het was 90 jaar geleden?

De belangrijkste problemen voor de IWW en voor het organiseren van arbeiders in het algemeen, zijn niet het gevolg van historische veranderingen van het kapitalisme. Om, zoals je al aanstipte, het voorbeeld van de precariteit te nemen. Wij geloven niet dat hier sprake is van een substantiële verandering. Precariteit is de universele conditie van het proletariaat. Misschien was deze conditie jarenlang verborgen voor grote delen van de arbeidersklasse – de basis van het naoorlogse compromis – maar de mensen die door de IWW het meest succesvol werden georganiseerd bevonden zich buiten deze sectoren. De arbeidsomstandigheden in enkele sectoren die historisch gezien door de IWW werden georganiseerd, zijn vandaag de dag niet méér precair dan in 1912. En in sommige gevallen zelfs aanzienlijk minder. Meer in het algemeen kun je zeggen dat precariteit in de VS nooit in die mate verminderd of verborgen was dan op andere plaatsen. Voor een deel is dat de

reden waarom debatten over precariteit in Europa de oceaan niet zijn overgestoken. Europese precarisering is in vele opzichten hetzelfde als sociaal-economische amerikanisering.

Er zijn een aantal redenen aan te geven voor het verval van de IWW. Deels gerelateerd aan veranderingen in de economie en de demografie van de VS, deels aan repressie. De IWW is in de loop van de geschiedenis verschillende malen bijna vernietigd. Talloze *organisers* werden vermoord, raakten permanent invalide, werden gevangen gezet, gedeporteerd, kwamen op zwarte lijsten etc. we zien hier een parallel met de beweging (en) in Italië in de jaren '70 en de vernietiging van *autonomia*.

Maar de strijd op de werkplek is nooit verdwenen. Het probleem is kortweg dat *organising* heel, heel moeilijk is. De heersende klasse heeft de kaarten op een dramatische manier in haar voordeel geschud. En ook al is onze macht superieur, het activeren van deze latente macht is een zwaar, gevaarlijk en moeilijk proces. Dit is

het grootste probleem waar we tegenaan lopen en het gaat in grote mate ook op voor elke vorm van klassenstrijd in iedere samenleving.

Op bepaalde gebieden maakt de toegenomen flexibiliteit en mobiliteit binnen en buiten het werk het moeilijker om te organiseren. Maar niet onmogelijk. De IWW is in feite de enige vakbond geweest die arbeiders heeft georganiseerd op vele 'flexibele' werkplekken (ICT-arbeiders op freelance basis, transport-arbeiders etc.). Maar ondanks deze veranderingen in de samenstelling van de klasse, varieert ons organisatie-model niet veel.

Wat is "solidarity unionism" en hoe verhoudt het zich tot andere organisatie modellen op de werkplek zoals bio-syndicalisme en "Justice for Janitors" (gerechtigheid voor schoonmakers)?

Praten over *solidarity unionism* als een 'model' is een beetje misleidend. Het heeft meer weg van een toonhoogte of toonsoort in de muziek. Het

IWW-orkest, Colorado, VS, jaren '20. T.t.v. algemene staking uit protest tegen de executie van de anarchisten Sacco en Vanzetti

verschafft een kader waarbinnen we improviseren (en dus niet componeren, n.v.d.v.) met de affectieve, immateriële en flexibele processen van het organiseren en het opbouwen van een organisatie. Het is kortom het collectieve organiseren met als doel onze verlangens onmiddellijk te realiseren. Of dat nu is op een bepaalde werkplek of in een hele industrie of dwars door de hele economie. Het is een poging om collectieve macht te construeren en aan te wenden tegen een werkgever (of de werkverschaffende klasse), met de intentie om ze iets te laten doen wat ze anders zouden laten. Het gaat om organiseren, of we nou erkend worden of niet, met of zonder contract en vooral het opkomen voor directe arbeidersbelangen door de arbeiders zelf. Ons doel is de (prefiguratieve) transformatie van de sociale verhoudingen op de werkplek zelf, waarbij strijdervaring wordt opgedaan en klassenbewustzijn ontwikkeld door de betrokkenen.

Een vakbond gebaseerd op solidariteit (*solidarity union*) is een gezamenlijk project. In grammaticale termen bestaat het uit de eerste persoon meervoud. Beschouwd buiten dit eerste persoon perspectief is de vakbond iets heel anders, zoals ik ook alleen maar ik ben beschouwd vanuit het perspectief van de eerste persoon. Verder is het 't beste om na te denken over vakbondssolidariteit in subjectieve termen i.p.v. objectieve. Zoals ik of wij, niet mij of ons. We worden geraakt en beïnvloed als objecten: de baas heeft me ontslagen, de bond heeft een verhoging van 5% binnen gehaald. Maar we handelen als subjecten: ik ga naar de vergadering over *organising*, we weigeren te werken, we werken samen.

Op basis van wat we grofweg gehoord hebben van kameraden uit Spanje en Argentinië kunnen we zeggen dat bio-syndicalisme wel wat weg heeft van ons soort vakbondsactivisme. Het gaat echter meer gepaard met een verhouding met de staat dan we nodig achten. D.w.z. eisen voor nieuwe wet- en regelgeving, meedoen aan verkiezingen etc. Met de IWW kunnen we tactische verhoudingen hebben met de staat voor de-

fensieve doeleinden, maar we geloven niet dat er langs deze weg op een positieve manier profijt valt te behalen. Als zijnde arbeiders is onze verhouding met de baas gebaseerd op macht. Een machtsverhouding. We kunnen niet vertrouwen op erkenning, medezeggenschap of zichtbaarheid om die verhouding te veranderen. We kunnen enkel vertrouwen op onze collectieve organisatie!

Bio-syndicalisme komt op ons niet echt over als zijnde een nieuw idee. Het lijkt veel op bepaalde organisatievormen in de jaren '30 en daarvoor, en het is hier en daar geïsoleerd blijven bestaan. Waarom zou je dat 'bio-syndicalisme' noemen i.p.v. gewoon syndicalisme? Onze indruk is dat degenen die het bio-syndicalisme aanhangen vasthouden aan een type marxisme dat gelooft dat alles ter wereld anders is vandaag de dag, zodat oude organisatievormen onbruikbaar zijn geworden. Natuurlijk, sommige oudere organisatievormen zijn niet meer effectief en sommige, zoals de partij en *business unions*, hebben sowieso nooit gewerkt. Maar andere zijn nog steeds bruikbaar.

En "Justice for Janitors"?

Hoewel alle initiatieven die de omstandigheden voor arbeiders verbeteren fantastisch zijn, zijn we niet onverdeeld enthousiast over *Justice for Janitors*. *Justice for Janitors* maakt deel uit van de *Service Employees International Union* (SEIU), een *business union* in de VS, onderdeel van een coalitie met de grootsprakige naam *Change to Win*, die zich heeft afgesplitst van de AFL-CIO. We hebben veel kritiek op het *business unionism*, en we zien veel van deze problemen terugkeren bij *Justice for Janitors* en andere vergelijkbare campagnes (in de VS worden ze 'bedrijfscampagnes' genoemd). Kort gezegd, ze draaien allemaal uit op het ontmoedigen van de zelfactiviteit van de arbeiders en het bureaucratiseren en bezweren van de strijd. Het model van de *business union* brengt met zich mee dat je de macht van de arbeiders delegeert naar profes-

sionals buiten de werkplek – betaald kader en bestuurders, juristen, PR-mensen, journalisten etc.. Wat voor effecten dat heeft voor de democratie op de werkplek, moge duidelijk zijn. En *business unions* richten zich zoals gebruikelijk op contracten. Zodra deze van kracht worden veranderen ze in een mechanisme om de werkvloer te beheersen vanwege de noodzaak om de productie draaiende te houden en om een aanklacht wegens “oneerlijke arbeidspraktijken” tegen de officiële bond vermijden (alle contracten bevatten ‘anti-stakings’-clausules die werkonderbrekingen onwettig maken).

Wat is het verschil tussen ‘activisme’ en organising?

Voor ons is er een cruciaal onderscheid. Activisme zien we als handelen voor iemand anders: aanwezig zijn bij een protestactie ten behoeve van iemand anders. Organising is handelen met iemand samen: met iemand samenkomen, een groep vormen, een begin van collectief handelen op basis van gedeelde behoeften. Activisme heeft een functie en is soms nodig, maar organising is belangrijker. Anders gezegd – met activisme brengen we de kracht die we hebben tot uiting, uit solidariteit met iemand anders. Met organising komen we samen met anderen teneinde onze collectieve kracht te vergroten. Dus zullen we meer kracht tot uiting moeten brengen, zowel uit solidariteit met anderen en om, op de lange termijn, de problemen waar we mee te maken hebben te verminderen.

We zouden dit verschil kunnen uitleggen aan de hand van de oude slogan ‘wees realistisch, eis het onmogelijke!’ We kunnen ‘wees realistisch’ vertalen in ‘wees redelijk’. De activist stelt onmogelijke eisen, maar zodra hij wordt bekritiseerd zal hij je proberen te overtuigen: ‘dit is redelijk!’ De *organiser* hanteert een redelijke aanpak teneinde mensen er toe te bewegen om te denken (en te voelen, in termen van zelfvertrouwen) dat hetgeen ze dachten dat onmogelijk was juist wel mogelijk is. *Organiser* zijn betekent de

ander te ontmoeten waar hij of zij zich bevindt, een taal te spreken en te appelleren aan waarden die zo dicht mogelijk liggen bij die van hen. Het doel is om dichtbij de mensen te geraken teneinde ze in beweging te brengen (en misschien zelf door hen bewogen te worden). Maar het organiseren op de werkplek maakt ook gebruik van eigenschappen waar iedereen over beschikt. Het verondersteld, impliciet of expliciet, een universeel vermogen om meer te doen en te zijn en dat het bestaande het potentiële niet volkomen benut. Dit bepaalt voor een belangrijk deel de rol van de *organiser* zoals wij dat zien. Als iedereen capabel is om te organiseren dan is de rol van *organiser* slechts een tijdelijke en één die niet te monopoliseren valt. Inderdaad, iedereen die deze rol op zich neemt zou moeten streven naar het tegenovergestelde van het monopolie, namelijk collectivisering.

Hierbij aansluitend, hoe verhouden jullie je t.o.v. de ‘beweging der bewegingen’ die zich soms lijkt te vormen rond spectaculaire gebeurtenissen zoals protesten tegen topconferenties? En zijn sommige ‘activisten’ niet juist aan het organiseren terwijl vakbonds-‘organisers’ in feite juist activisten blijken te zijn?

Mobilisaties tegen topconferenties kunnen geweldig zijn. Neem bijvoorbeeld Seattle. Daar waren een heleboel fantastische mensen en wat er gebeurde was intrigerend. Veel mensen deden dingen waarmee ze boven zichzelf uitstegen (en anderen juist niet). Maar we denken ook dat er reële beperkingen zijn. Er is een verschil van zowel terrein als functie. Het terrein van de protesten is daar waar de top plaatsvindt. Het protest heeft vele functies, o.a. zoveel mogelijk mensen op een plek bijeen brengen voor een positieve ervaring (inspirerend, educatief/transformationeel, het ontmoeten van mensen, communicerend etc.) en het fysiek belemmeren van het functioneren van de top. Met het organiseren op de werkplek is het terrein verdubbeld: op de werkplek, als de plek voor actie tegen de

bazen, en buiten de werkplek, bij de mensen thuis, op vergaderplekken of ergens anders. Anders geformuleerd: de terreinen zijn die van de rechtstreekse ontmoeting tussen twee of meer mensen (buiten het werk) en de grotere en conflictueuze confrontatie tussen groepen arbeiders en hun bazen/het productieproces (op de werkplek). Maar we claimen geen monopolie. We weten dat dit soort terreinen ook bestaan t.t.v. de grote protesten tegen de topontmoetingen en andere vormen van activisme, en dat is prima.

Er zijn weinig mensen die letterlijk op hun werk wonen. Maar bijna iedereen leeft op zijn werk in die zin dat we er naartoe moeten voor onze banen. We zijn daar niet met opzet op dezelfde manier als we aanwezig zijn bij een protest tegen een topontmoeting. M.a.w. we zijn niet noodzakelijkerwijs al ingeplugd in de beweging. Neem bijvoorbeeld de positieve ontmoetingen tussen demonstranten en omwonenden bij de protesten zoals in Seattle (zoals mensen die eten en drinken brengen naar de demonstranten, ze aanmoedigen, met ze praten etc.). Dat zijn echt te gekke ervaringen maar ze zijn niet de reden voor het protest. Met organiseren op de werkplek is het juist precies andersom: dit soort ontmoetingen zijn juist waar het om te doen is. We organiseren op de werkplek juist om onze collega's te ontmoeten. Of beter gezegd: *organising* op het werk = elkaar ontmoeten (in feite vele, vele, vele ontmoetingen ...) met onze collega's.

De functie van organiseren op de werkplek is dus een dubbele. In de eerste plaats om een positieve ervaring te produceren, bij voorkeur één die leidt tot meer leden van de organisatie en tot mensen die ook *organisers* worden. Dat is niet altijd leuk, maar het is educatief en transformationeel, zowel in de wijze waarop we de wereld zien en m.b.t. onze capaciteiten. Het is als een

nieuw danspasje leren of leren kalm te blijven als je voor een groep mensen moet spreken. De tweede functie is het vergroten van de collectieve kracht op het werk en zo de omstandigheden te verbeteren.

Maar de “beweging der bewegingen” gaat toch niet alleen om massale protesten bij topontmoetingen? De vraag hoe de IWW zich tot deze beweging verhoudt kan alleen maar beantwoord worden door erover te praten wat deze beweging inhoudt. We zijn daar niet helemaal zeker van. Maar het boeit ons ook niet om scheidslijnen te trekken en te definiëren wie er bij horen en wie niet. We denken dat het wel degelijk mogelijk is dat de transformationele effecten op individuen van de protesten en van de organisatie op de werkplek elkaar beïnvloeden, aangezien het leven van mensen zich op verschillende terreinen afspeelt. Strijdvormen versterken elkaar wederzijds. Maar we weten niet of het één de ander insluit, waarmee we in ieder geval geen hiërarchische onderschikking bedoelen.

Wat betekent ‘organising’ in de concrete dagelijkse werkelijkheid? En hoe meet je in dat verband successen of nederlagen?

Iemand die we kennen zegt dit: “Iedereen wil een revolutie, maar niemand wil de afwas doen.” *Organising* brengt veel afwas met zich mee. We hebben veel gesprekken met mensen, stellen ze

vragen, luisteren, antwoorden, stellen vervolgvragen, luisteren verder. We bouwen een relatie met ze op. We zoeken uit wat ze veranderd willen zien op het werk. We halen ze over om met andere mensen op het werk te praten ten einde een netwerk van relaties op te bouwen (en deze te versterken).

Vervolgens beginnen we te praten en te handelen als een groep. We bepalen welke dingen we veranderd willen zien, bedenken manieren om druk op de baas uit te oefenen en manieren om de veranderingen die we willen ten uitvoer te brengen. Op het concrete dagelijkse niveau lijkt *organising* op een langeafstandsloop. Het is niet bijzonder gecompliceerd in intellectuele zin, maar het vergt veel tijd en energie en het kan echt heel zwaar zijn. Het gaat soms behoorlijk langzaam, zeker als je gewend bent aan het tempo en de energie van grote demonstraties.

Het is makkelijker om te praten over de vraag van het succes. Het is gebruikelijk om te denken over succes en mislukking in termen van het winnen van campagnes, het inwilligen van eisen, groeiende ledentallen etc.. Maar veel van onze meest actieve leden komen van campagnes die hun doelen niet hebben bereikt en er zijn weinig actieve leden van campagnes die daar wel in slaagden. Verraad, valse starts, ontslagen, intimidatie en dergelijke lijken ons enkele van de beste mensen te hebben gegeven, waar verworvenheden soms kunnen leiden tot een langzame dood en minder toegewijde leden. Contracten die leiden tot passiviteit en desinteresse in *organising* en interactie.

Natuurlijk organiseren we ons om onszelf en onze collega's te beschermen tegen ontslagen en pesterijen en organiseren we ons om onze lonen en voordelen te verbeteren. Maar winnen is niet alleen een zaak van hogere lonen en betere omstandigheden. Het gaat ook over radicalisering en het ervaren van collectieve organisatie. Het is de collectieve strijd met onze collega's die onze ervaring, ons begrip en onze vaardigheden doet

groeien. We hebben dit vaak zien gebeuren, zelfs zonder dat we meetbare externe doelen bereikten.

Als we strijd voeren dan veranderen we onze levens op manieren die voor velen van ons zeer emotioneel en ontroerend zijn. Dusdanig dat mensen bereid zijn om hun broodwinning te riskeren om er deel van uit te kunnen maken. Todd ging in staking bij een tehuis voor kinderen met acute gedragsproblemen. Bijna niemand van de medewerkers was van plan om te blijven tot het eind van de volgende contractperiode, maar ze staakten voor iets dat groter was dan dat. Nate werkte bij een NGO waar mensen begonnen waren zich te organiseren tegen de slechte omstandigheden. Mensen bleven bijeen uit verbondenheid t.o.v. elkaar en op grond van de relaties die ze hadden opgebouwd. Bij geen enkele van deze voorbeelden werden de verbeteringen bereikt waar we op hoopten. Beoordeeld vanuit een externe maatstaf waren onze ervaringen mislukkingen (zoals elke strijd van de arbeidersklasse die er niet in slaagt het kapitalisme af te schaffen). Deze externe maatstaf is belangrijk omdat het ons herinnert aan de wereld die we moeten veranderen, maar het maakt het moeilijk om lessen te trekken uit onze ervaringen of de vaardigheden en kennis te identificeren die we hebben verworven.

De strijd verandert ons, maakt ons anders, herschrijft ons. Als we ons organiseren op het werk dan vindt er een breuk plaats. Dat gebeurt met individuen en met organisaties, informeel, zoals een groep vrienden en collega's, en meer formeel, zoals een vakbond. Als de strijd zich uitbreidt of voldoende circuleert, dan resulteert ze in wat een je zou kunnen noemen *een nieuwe samenstelling van de arbeidersklasse*. Het belangrijkste effect hiervan is de toename van de *samengestelde macht* – het individuele en collectieve vermogen om te organiseren. Samengestelde macht neemt toe of wordt effectiever door het gebruik ervan, als een spier: vakbondswerk gebaseerd op solidariteit is een van de manieren om dat te doen.

E.e.a. komt sterk overeen met feministische praktijken gericht op bewustmaking. Het gaat er niet zozeer om of iets al eens eerder is gezegd over vrouwenonderdrukking, maar veel meer dat deze specifieke persoon of groep er toe komt om het te zeggen – en het ook daadwerkelijk zegt – voor zichzelf. Een geagiteerd gesprek, één waarbij de vraag wordt gesteld “hoe gaat het op je werk?”, gaat niet zozeer over het verkrijgen van kennis, maar meer over een performatieve activiteit waarin de persoon een affectieve ervaring opdoet (het geagiteerd raken), een beslissing neemt (een kleine actie onderneemt om de werkplek te veranderen en samen te komen met anderen), een relatie begint te ontwikkelen met de gesprekspartner en begint zich vaardigheden en vertrouwen eigen te maken en analyses die nodig zijn om je succesvol te kunnen organiseren op de werkplek.

Uiteindelijk ligt het succes van *organising* in de sociale relaties. *Organising* moet een voorbode zijn van de veranderingen in de sociale verhoudingen, die het einde van het kapitalisme met zich meebrengt. Het moet deze veranderingen in wezen voorvormen, prefigureren. Als we samen strijden en in actie komen, komen we in botsing met dingen die we voorheen in ons eentje het hoofd moesten bieden. Er kan een brug worden gebouwd tussen mensen die samen komen in strijd en we kunnen een wig drijven in de isolatie die ons is opgelegd. *Organising* gaat over het terugvragen van onze levens en onze ruimte om onze verlangens te realiseren. Verlangens waar we

vaak niet eens van wisten dat ze bestonden. Het is niet altijd makkelijk of aangenaam, maar soms ongekend mooi en blijdschap kan geboren worden uit deze collectieve veranderingen.

Todd Hamilton woont in Portland, Oregon, VS en is een werkloze zorgwerker. Hij kan bereikt worden via: logos@riseup.net.

Nate Holdren leeft en werkt in Minneapolis, Minnesota, VS. Met hem kun je in contact komen via: nateholdren@gmail.com. Wil je meer weten over de IWW ga dan naar www.iww.org.

Voor een interessante interpretatie van het biopolitieke syndicalisme vanuit Argentijns perspectief, zie Franco Ingrassia's artikel: <http://whatinthehell.blogspot.com/2006/07/27/is-biopolitical-sindicalism/>

De International Syndicalist Conference van mei 2007 is het eens geworden over het organiseren van een internationale vakbond van arbeiders bij Starbucks, waarbij lokale bonden in heel Europa (Groot Brittannië, Frankrijk), Noord-Amerika (de VS en Canada) en Oceanië (Nieuw Zeeland) met elkaar werden verbonden. Dit betekent dat de eerste praktische stappen zijn gezet in de richting van een echte internationale vakbond voor fastfood-werkers, waarbij ze model staan voor een internationale organisatie dwars door de hele industrie om te vechten tegen flexibilisering en lage lonen. Meer details: www.starbucksunion.org

ZIJ-INGANG (5)

Ook in Nederland is Andre Gorz (1923 - 2007) wellicht het meest bekend door zijn boek “Afscheid van het proletariaat”, het boek waarin hij zowel een kritiek op de arbeid formuleerde als een kritiek op het idee dat de arbeidersbeweging de plek zou zijn van waaruit een socialistische samenleving geboren zou worden. Twee decennia eerder schreef Gorz nog het boek ‘De verrader’, waarin hij betoogde dat het de ultieme taak van iedere intellectueel was om lid te worden van de communistische partij. Zijn later afscheid is echter geen terugtrekking in pessimisme, maar aanleiding voor een nieuwe zoektocht naar radicale perspectieven van verandering. Hiervan getuigen ook de teksten die in 2011 zijn gepubliceerd onder de titel “De markt voorbij” (te bestellen via www.socialisme.be. Zie ook de recensie: <http://www.globalinfo.nl/Recensies-enzo/nieuwe-boek-de-markt-voorbij-door-andre-gorz.html>

In zijn leven heeft Gorz ook verschillende keren afscheid van zichzelf genomen, of beter gezegd, zichzelf meerdere keren herontdekt. Andre Gorz was de schrijversnaam van de bekende journalist Michel Bosquet, die minutieus het alledaagse leven beschreef van de armen, arbeiders en migranten, in de jaren zestig in Frankrijk. Michel Bosquet was echter de naam van de in Zwitserland opgegroeide maar in 1923 in Wenen geboren Gerhardt Hirsch, zoon van een Joodse houthandelaar. Het etiket Franse filosoof is om meerdere redenen een beklemmende en knellende benaming. Gorz was meer dan filosoof, en in een wereld waar mensen geacht worden een nationaliteit te hebben, de bezitter van een Frans paspoort. Maar zijn betrokkenheid was de wereld, en meer in het bijzonder de bevrijding van de wereld van een onderdrukkend en vervreemdend systeem genaamd kapitalisme.

Waarom aandacht voor Andre Gorz in Hydra? Daarom dus. Maar ook omdat Gorz met het verwerpen van de fabriek als de centrale focus, een belangrijke verwantschap vertoont met het autonome marxisme van o.a. Negri, waaraan we in Hydra ook de nodige aandacht besteden. Zo introduceerde Gorz het concept “nonclass of nonworkers”, waarmee hij refereerde aan diegenen die zich niet langer willen identificeren met betaalde arbeid, en in plaats van een betere baan, of betere betaling, een beter leven eisen. Volgens Gorz moeten we niet trachten de productiemiddelen zoals ze zijn over te nemen, in zijn woorden, want dat zou er op neer komen de arbeidsklasse te vragen hun eigen ketenen toe te eigenen. Gorz was van mening dat het socialisme niet tot stand gebracht kan worden via een toe-eigening van de productiemiddelen, dat had de ervaring in de Sovjet-Unie wel geleerd, maar alleen via een radicale technische reorganisatie, een herdefiniëring van wat we willen produceren, hoe en in welke vorm.

Zijn kritiek op het hedendaagse kapitalisme ging daarom steeds gepaard met een zoektocht naar een ander, beter leven, en alternatieve vormen van handelen die dat betere leven in zich konden dragen, en realiseren. Dat komt ook tot uitdrukking in wat Gorz in 1983 schreef, en wat in retrospectief bijna profetisch aandoet. ‘We bevinden ons aan het begin van een mondiale economische crisis die nog decennia zal duren. Het ergste moet nog komen: de financiële ineenstorting van grote banken, waarschijnlijk ook van landen. Deze instortingen, alsook de middelen om hen te voorkomen, zullen enkel maar de crisis van de maatschappij en van de heersende waarden verergeren. (...) Zó kan het niet meer verder. We zullen grote beproevingen te verduren krijgen. Laten we daarom ernstig nadenken over radicale alternatieven.’

KORT OVER ZICHT VAN LEVEN EN WERK VAN ANDRÉ GORZ

~

Christophe Fourel

Laat ik het maar al dadelijk zeggen: er bestaat een mysterie 'André Gorz'. Die naam roept ongetwijfeld een grote interesse op. Want hij is één van de belangrijkste theoretici van de sociale kritiek van de voorbije vijftig jaar. Zijn boeken hebben dikwijls veel succes gehad, in Frankrijk, maar ook elders in de wereld: in Duitsland vooral, in Scandinavië en in Zuid-Amerika. Ze hebben steeds de theoretische reflectie gevoed en publieke discussies losgeweekt. Nochtans zijn de mens achter het pseudoniem 'André Gorz' en zijn levensloop minder bekend.

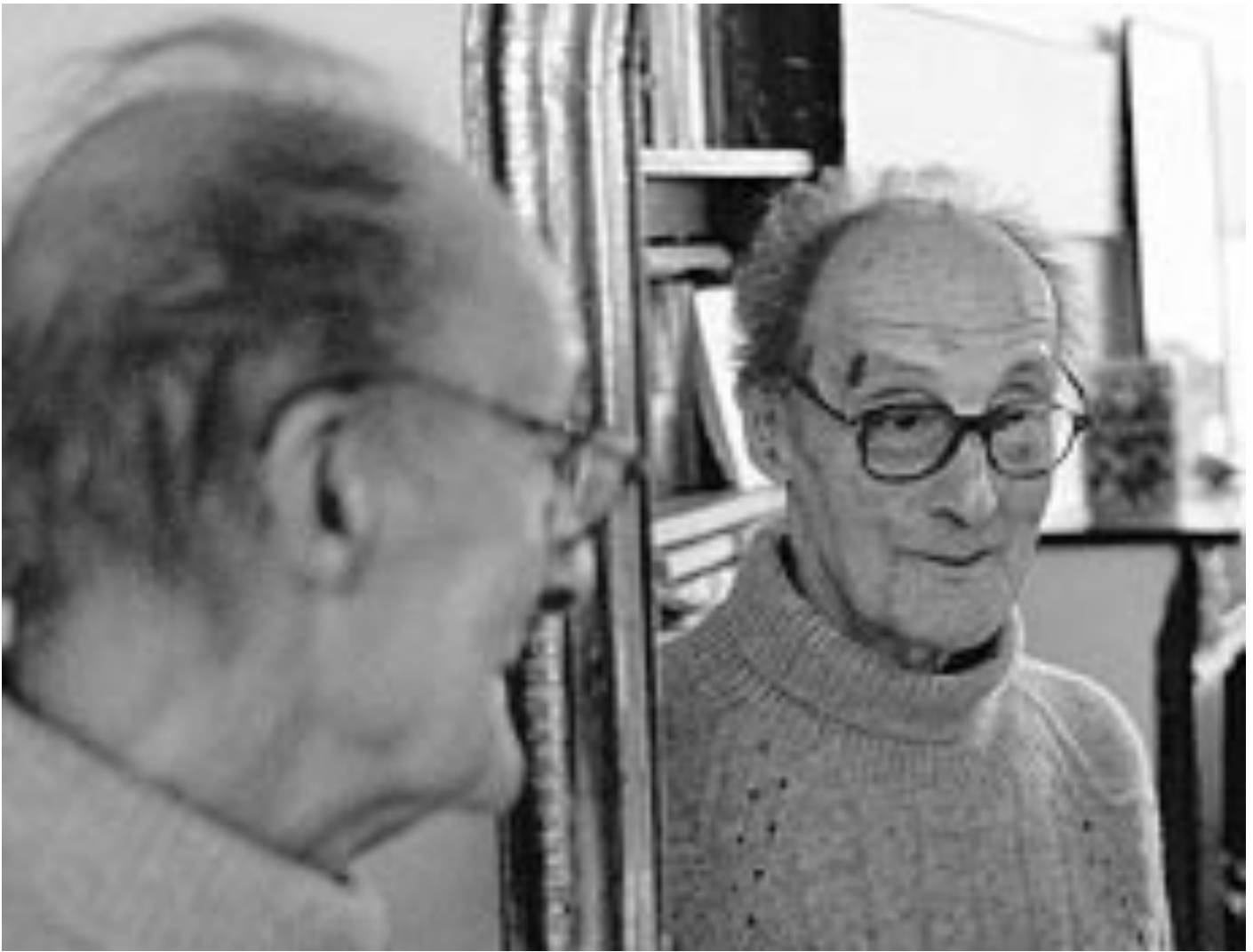
André Gorz was erg bescheiden en hoorde bijgevolg niet tot degenen die regelmatig de televisieplateau's bevolkten, die te beluisteren waren in populaire radioprogramma's of stonden te pronken op de voorpagina's van populaire tijdschriften. Hij maakte evenmin deel uit van de *fast thinkers*, die altijd wel een mening te verkondigen hebben, wat ook het onderwerp moge zijn. Neen, André Gorz was - volgens zijn eigen woorden - een 'priegelend' auteur, genuanceerd, streng, veeleisend. Zijn werk is diepgaand en zal invloed blijven uitoefenen.

André Gorz is, als ik me zo mag uitdrukken, 'geboren' op de leeftijd van vijfendertig jaar. Het is immers op dat ogenblik dat hij uit de schaduw trad. In 1958 liet hij bij Editions du Seuil zijn eerste werk, *Le Traître*, publiceren, en veroverde hij onmiddellijk de erkenning van de toenmalige intellectuele kringen. Het dient ge-

zegd dat de tekst voorafgegaan wordt door een zeer lovend voorwoord van Jean-Paul Sartre, die zich toen in het zenith van zijn roem bevond. Dit autobiografisch en filosofisch essay, voor een groot deel geschreven in de derde persoon enkelvoud, is een fascinerend boek dat in geen enkele categorie thuishoort.

'Görz' is de naam van een stadje op de grens van Italië en het huidige Slovenië. De verrekijkers van het Austro-Hongaarse leger die de vader van André Gorz hem in zijn jeugd geschonken had, waren er vervaardigd. 'André' is een Franse voornaam die in die tijd veel voorkwam, mogelijk is het een zinspeling op Malraux, auteur van *La Condition humaine* (1), en net als hij een autodidact. 'André Gorz' is de auteursnaam die hij zich dus gekozen had en waarmee hij zijn theoretische werken zal ondertekenen.

Nochtans heeft hij op dat ogenblik reeds een ander pseudoniem: 'Michel Bosquet'. Hij heeft deze schrijversnaam in 1955 aangenomen, toen hij als journalist economie bij *L'Express* in dienst trad. 'Michel' is ook een Franse voornaam die veel voorkwam. 'Bosquet' is de vertaling uit het Duits van zijn ware naam in de burgerlijke stand: 'Horst'. In het naoorlogse Frankrijk vond Jean-Jacques Servan-Schreiber, oprichter van *L'Express*, die het talent van de jonge polyglot ontdekt had, dat zijn familienaam veel te 'Duits' klonk. Hij had hem bijgevolg aangeraden een schrijversnaam aan te nemen, hetgeen de jonge

debuterende journalist niet weinig voor het hoofd stootte.

Wat Gérard Horst betreft, die is ‘geboren’ in 1954, op de leeftijd van eenendertig jaar, toen hij de Franse nationaliteit aanvroeg en hij deze, met de steun van Pierre Mendès France, verkreeg. Hij besluit dan zijn naam te verfransen. Voordien noemde hij zich Gerhardt Horst. En dat vanaf 1930, het jaar waarin zijn ouders beslist hadden hun familienaam te veranderen. Gerhardt Horst is dus ‘geboren’ op de leeftijd van zeven jaar.

Bij zijn geboorte, op 9 februari 1923 in Wenen (Oostenrijk), heette hij Gerhardt Hirsch. Of juist: Gerhardt, Robert, Jakob Hirsch. Hij is het tweede kind van Robert Hirsch, die in 1880 in Wenen geboren werd, en van Maria Hirsch, die in 1895 als Starka in Nuremberg geboren werd.

Zijn oudere zus, die twee jaar ouder was dan hij, had als voornaam Erika.

Deze opeenvolging van levens vormt ongetwijfeld het beste uitgangspunt om de complexe loopbaan van André Gorz te begrijpen. Ze is in elk geval het meest tastbare teken van een permanente zoektocht naar de identiteit en de zin van het leven. Deze zoektocht zal de grondstof van zijn filosofische reflectie vormen. Een opeenvolging van ‘geboortes’ die zal uitlopen op een ware hergeboorte of veeleer op een ‘morele bekering’ (in existentialistische betekenis), waarvan het met André Gorz ondertekende boek *Le Traître* de materialisatie vormt.

VAN WENEN NAAR PARIJS, EEN 'INAUTHENTIEKE BASTAARD'

Gerhardt is de zoon van een Joods-Oostenrijkse houthandelaar. Voordat hij de leiding van het kleine bedrijfje op zich nam werkte zijn vader – een bedeesde, weinig briljant en pietluttig man – als ‘correspondent’ in de handel van ‘kisten en tonnen’. Maria, de toekomstige moeder van Gerhardt, werkte er als secretaresse en zou er zaakvoerder worden. Ze was vijftien jaar jonger dan Robert Hirsch. Afkomstig uit een katholiek gezin, droomde ze van een ‘hogere maatschappelijke rang’. Ze zou uiteindelijk met Robert trouwen, een beetje ‘uit berekening’ zou André Gorz in *Le Traître* schrijven, om te voldoen aan haar onweerstaanbare drang op te klimmen op de sociale ladder. En dat ondanks het sterke verzet van haar vader, die dit huwelijk ‘met een Jood’ met een slecht oog bekeek.

De homerische discussies tussen Maria en haar vader over dit huwelijk lopen eropuit dat hij haar ervan weet te overtuigen haar man te vragen zich te laten dopen. Dat gebeurt in 1930. Bij die gelegenheid krijgt ze het eveneens van hem gedaan dat hij zijn familienaam laat veranderen opdat, in een tijd waarin het antisemitisme steeds meer tastbaar werd, ‘de jodenzooi minder opvallend werd’. De Hirsch werden aldus de Horst. De kleine jongen botst ondanks alles met het antisemitisme in het vooroorlogse Oostenrijk, meer bepaald op school, waar sommige leraren hem strikvragen stelden om hem niet de nota ‘zeer goed’ te hoeven geven. Hij is beducht voor de militante nazi’s en beschouwt hen ‘als een vijandig ras dat in staat is hem af te troeven omwille van zijn twee Joodse grootouders’.

Parallel hieraan kent de jonge Gerhardt een moeilijke relatie met zijn ouders. Hij heeft geen hoge pet op van zijn vader, en hij vindt hem willoos, routineus uit angst voor het onbekende, kwetsbaar. En iemand op wie hij niet kan reke-

nen om zichzelf te vormen of te identificeren, met name omwille van zijn ‘jodenzooi’ die door zijn moeder veracht wordt. Maria, zo lijkt het, zweert enkel bij een kille ambitie dat ze overdraagt op haar twee kinderen door ze goede manieren op te leggen. Voor haar zoon stelt ze buitengewone eisen die erop uitlopen dat ze hem elk zelfrespect en elke mogelijkheid op natuurlijke relaties met anderen vernietigt.

Langzaam verslechtert de verstandhouding in het koppel. En de situatie neemt een nog dramatischer wending op het ogenblik van de Anschluss, de annexatie van Oostenrijk door nazi-Duitsland in 1938. Ongetwijfeld was het uit trots dat Maria niet de echtscheiding aanvraagde: om haar ‘nederlaag’ niet aan haar familie, en met name niet aan haar vader, te moeten toegeven. ‘Maar ze had niettemin de scheiding van tafel en bed aangevraagd, en terwijl ze met haar kinderen ging wonen in het appartement van haar zuster, werd Robert, de vader, verwezen naar een groezelige pensionkamer, waar ze hem elke dag gedurende een uurtje bezocht’ (2).

Om te voorkomen dat haar zoon in het Duitse leger moest dienstnemen, besloot Maria hem in Zwitserland te laten verder studeren. Aldus belandde de jonge Gerhardt in juli 1939 op een internaat in het oosten van Zwitserland, het instituut Montana, gelegen in de bergen in de buurt van Zurich. Hij zal er zijn eindexamen van de middelbare school afleggen en in 1941 zal hij in Lausanne op een hogere school terechtkomen, waar hij in 1945 afstudeert als ingenieur in de scheikunde. Die scheiding beleefde hij als een ‘onherstelbare eenzaamheid’, als een veroordeling tot ballingschap. Juister gezegd, de verwijdering van zijn vaderland en van zijn verwanten wekt bij hem het gevoel van een inwendig ballingschap op waarvan hij, tot dan, nooit de echte draagwijdte heeft kunnen vatten:

‘Het was dus verkeerd dat ik in 1938, op vijftienjarige leeftijd, meende te kunnen zeggen dat

hij op het punt stond zich te integreren, en dat de Anschluss hem opnieuw in ballingschap gedreven had. (...) Het enige wat waar is, is dat de toenmalige gebeurtenissen hem het besef van een ballingschap bijgebracht hebben, een besef waar hij in feite nooit is uitgeraakt, hem verplicht hebben in te zien dat de bruggen tussen hem en de anderen verbroken waren, deze breuk die hij toen met reusachtige inspanningen trachtte te lijmen, te aanvaarden' (3).

Zijn hoedanigheid van 'inauthentieke bastaard' stuwt hem bijgevolg tot een passionele zoektocht naar de zin van zijn leven. Hij tracht aan zichzelf te ontsnappen via een abstracte reflectie over zijn eigen bestaan. Indien zijn scheikundestudies hem niet konden boeien, dan weet de lectuur van filosofische werken hem daarentegen ganse dagen op te slorpen. Hij neemt ook regelmatig deel aan de samenkomsten van de studentenvereniging 'Belles Lettres'. Hij zal er overigens zijn allereerste wapenfeiten als leerling-filosoof plegen in een kleine conferentie, op 23 juni 1943, over het thema 'Kafka en het probleem van de transcendentie'. Hij is dan nog maar tweeëntwintig.

Hij voelt dan reeds aan dat de opheffing van de angst enkel mogelijk is indien hij zich openstelt voor de transcendentie, indien de revolte van de mens tegen de absurditeit van de dood zélf het bewustzijn veronderstelt dat de mens méér is dan natuur. Deze ballingschap in Zwitserland zal dus ook zijn kans betekenen. Het feit dat hij van zijn opdringerige moeder gescheiden werd, opent voor hem een ruimte waarin hij zichzelf kan vinden en eigen keuzes kan maken.

GESCHIEDENIS VAN EEN MORELE BEKERING

De lectuur, vanaf 1943, van *L'Être et le Néant* (*Het Zijn en het Niet*) van Sartre leek een 'morele bekering' bij hem te veroorzaken. Eind 1945 be-

gint hij een filosofische verhandeling te schrijven met de ambitie de reflectie van Sartre, die hij onvolledig en niet voldoende operationeel vindt, voort te zetten. 'Hij moest een theorie van de vervreemding en een moraal uitwerken, dit wil onder andere zeggen, uitleggen waarom (...) de individuen in hun mogelijkheden verminkt kunnen worden en ze deze verminking kunnen verdragen' (4). Zijn schrijfactiviteit valt samen met andere gebeurtenissen die voor hem van groot belang zijn.

Op de eerste plaats zijn eerste ervaringen in de journalistiek, want hij publiceert in het tijdschrift van de Zwitserse coöperatieve vereniging.

Vervolgens op 23 oktober 1947 de ontmoeting met een jonge vrouw die hij in *Le Traître* 'Kaj' noemt. In werkelijkheid heet ze 'Doreen Keir'; als het jonge koppel in 1949 beslist zich in Parijs te vestigen wordt het 'Dorine'. Ze is een Engelse en verblijft als kinderoppas in Lausanne. Ze lijdt nog steeds onder het gemis van haar ouders, die

kwamen te overlijden toen ze nog maar vier was. Hun ‘geërfde kwetsuren’ zullen hen voor altijd aan elkaar binden. André Gorz zal zestig jaar later hun ware geschiedenis onthullen in een aangrijpende *Lettre à D.* (5).

De derde gebeurtenis vond een jaar eerder plaats: de jonge Gerhardt ontmoette Sartre (die hij in *Le Traître* ‘Morel’ zal noemen), die in het begin van juni 1946 in Lausanne een lezing kwam geven. Ze zullen elkaar, in aanwezigheid van Simone de Beauvoir, een week later terugzien in een café in die grote Zwitserse stad. Tijdens dit eerste gesprek zou Sartre zich laten ontvallen: ‘ik denk dat u een weinig het concrete misprijst’ en vervolgens zegt: ‘u bent in elk geval een beetje essentialistisch’. De jongeman zou met een bedeesd ‘ja’ antwoorden, alvorens aan zijn verhandeling verder te werken.

Haast 1.500 bladzijden verder, nadat hij zich in Parijs gevestigd had en van Frankrijk zijn adoptieland gemaakt had, legt hij aan ‘Morel’ de vrucht van zijn arbeid voor. Sartre wordt opgeslorpt door het schrijfwerk van zijn *Critique de la raison dialectique*. Hij werpt maar een verstrooide blik op het werk van deze autodidact: ‘Het liep er aldus op uit zoals hij het steeds voorzien had. Gedurende de acht of negen jaar dat hij aan het ding gewerkt had, was hij zichzelf blijven voorhouden dat niemand dat ooit zou lezen. (...) Hij leefde in de anticipatie van deze mislukking. (...) Daarom zou hij zelfs geen poging ondernemen om te vechten’ (6). En omdat hij deze mislukking geanticipeerd had, wierp hij zich vervolgens op het schrijven van zijn autobiografisch essay, ‘dat de beste manier was om zich van *het ding* los te maken’. Zijn verhandeling zal uiteindelijk twintig jaar later in een herwerkte versie en onder de titel *Fondements pour une morale* gepubliceerd worden (7).

Wat zocht de jonge leerling-filosoof via het schrijven van deze existentialistische zelfanaly-

se? Hij probeert ‘een activiteit te ontwikkelen die zijn eigen “diaspora” vergaart en zijn verspreide leden naar een nieuw vaderland brengt’ (8). Hij probeert zich in staat te stellen ‘Ik’ te kunnen zeggen. Daartoe heeft hij al tastend een methode uitgewerkt: door onophoudelijk tussen zijn verleden en zijn huidige toestand over en weer te gaan, laat hij zijn denken een vaste vorm aannemen, laat hij het ontstaan en groeien, om er vervolgens een theoretische synthese uit te distilleren, waarbij hij zich steunt op de geschriften van Sartre en Merleau-Ponty, op zijn kennis van de psychoanalyse of ook op zijn kritische lectuur van het werk van Marx.

En het resultaat werd *Le Traître*, een boek dat in geen enkele categorie thuishoort, dat soms moeilijk is maar steeds weet te fascineren. Eerst zullen fragmenten van deze tekst in twee opeenvolgende nummers van het tijdschrift *Les Temps Modernes* verschijnen (9). Vervolgens zal het ge-

heel van de tekst gepubliceerd worden met het beroemde lovende voorwoord van een veertigtal pagina's van Sartre. André Gorz is geboren en het is zijn 'Meester' die dit aankondigt: 'De scherpzinnigheid van Gorz valt bij de eerste oogopslag op: het is één van de slimste en scherpste die ik ken; hij had dit middel groot nodig als je ziet dat hij het zo goed geslepen heeft. (...) *Le Traître* pretendeert niet ons de geschiedenis van een bekeerling te vertellen, het is de bekering zelf' (10).

Tot ridder geslagen door degene die hij enkele jaren eerder, toen hij verteerd werd door wanhoop en bedreigd door psychische chaos, als zijn 'God' beschouwde, streed hij met de pen in de hand tegen zijn 'complex van nietswaardigheid'. Nu werd Gorz geconfronteerd met zijn lot als schrijver. Weet hij het? Begrijpt hij het echt? Ongetwijfeld. En met een inzicht dat hem voortaan zou kenmerken:

'Ik had begrepen dat ik nooit zou kunnen ophouden opnieuw te beginnen, dat mijn grondstof dat witte blad is, mijn leven: de activiteit het vol te schrijven. Ik had geloofd dat het leven mogelijk zou worden wanneer ik alles zou gezegd hebben, en nu besef ik dat het leven er voor mij in bestaat te schrijven; telkens weer vertrekken om alles te zeggen en onmiddellijk weer te herbeginnen omdat alles nog moet gezegd worden' (11).

Het succes van *Le Traître* is zeer belangrijk. Het heeft het leven van deze 'kleine priegelaar' veranderd. Het voorwoord van Sartre heeft 'door zijn verdiensten te loven, een deel van zijn prestige op hem afgestraald' (12).

In het daarop volgende jaar, 1959, publiceerde Gorz bij Editions du Seuil *La Morale de l'histoire*, waarvan de basis reeds voorkwam in het beruchte manuscript van 1.500 bladzijden dat hij Sartre had laten lezen. Hij begon, zoals hijzelf zei, 'het werk van Marx (te) doorkruisen'. In dit

nieuwe werk ontwikkelt hij dan een kritiek van het marxisme. Meer bepaald weerlegt hij het dialectisch materialisme zoals dat door de stalinistische regimes onderwezen werd. Hij geeft ook een aanzet tot een frontale aanval op de vermenigving van structuralisme en marxisme, zoals dat met name door Louis Althusser ontwikkeld werd, en dat in die tijd in vele Franse universitaire kringen langzaam begon door te dringen. Tenslotte en bovenal werkt hij verder aan zijn theorie van de vervreemding dat hij aangevangen had in de *Fondements* en in *Le Traître*.

Hij tracht aan te tonen dat de 'krachten eigen aan de mens', zoals Marx dat in *De Duitse ideologie* noemt, zich tot vreemde krachten omvormen en hem gaan domineren, onderwerpen en hem van zijn eigenheid beroven. Hij tracht ook een antwoord te vinden op de volgende vraag: hoe kan een klasse (het proletariaat) voorbeschikt zijn zichzelf te bevrijden en aldus alle domeinen van de maatschappij te emanciperen? Hij toont tenslotte aan dat voor hem 'het kapitalistisch ontwikkelingsmodel de collectieve behoeften negeert en er al het mogelijke toe doet om hen om te vormen tot individuele behoeften voor commerciële consumptie' (13).

Die drie werken – *Fondements pour une morale*, *Le Traître* en *La Morale de l'histoire* – vormen in zeker opzicht een trilogie. Het vormt in elk geval het meest filosofische deel van het werk van de 'jonge Gorz'. Finn Bowring, de beste Angelsaksische specialiste van het werk van Gorz, meent dat 'deze vroege teksten de meest systematische en meest uitdrukkelijke formulering van de existentiële fenomenologie van Gorz' vormen (14). Het valt moeilijk deze teksten te beschouwen als 'noodzakelijke sleutels' om de verborgen betekenis van de latere werken van Gorz te kunnen ontcijferen. Niettemin kan men niet echt de originaliteit van zijn werk vatten wanneer men zich niet op een bepaald moment op deze drie teksten 'werpt'.

EEN INVLOEDRIJK INTELLECTUEEL

Parallel hieraan zet Gérard Horst zijn carrière als journalist voort. Zoals we gezien hebben, is hij onder de schrijversnaam Michel Bosquet economisch journalist bij *L'Express* geworden. Het blad was opgericht door Jean-Jacques Servan-Schreiber als steun aan Pierre Mendès France. Michel Bosquet wordt er in 1958 hoofd van de economische rubriek. Maar in 1964 ondergaat het weekblad een koerswijziging en neemt het afstand van Mendès. Er wordt aan een nieuwe formule gewerkt. Dat veroorzaakt een crisis in de schoot van de redactie: Jean Daniel en Karol Kewes (genaamd 'K.S. Karol') worden ontslagen; op enkele maanden tijd nemen een aantal medewerkers, waaronder Serge Lafaurie, vrijwillig ontslag. De redactie wordt dan toevertrouwd aan Georges Suffert en de economische rubriek aan Maurice Roy.

Michel Bosquet voelt zich langzaam aan de kant geschoven. In september schrijft hij dan een brief aan Jean-Jacques Servan-Schreiber om hem, niet zonder enig verdriet, zijn ontslag aan te kondigen: 'Ik schrijf u deze brief waarvan ik beter eerst de conclusie samenvat: ik herken me niet meer in uw blad, in haar strekking, in haar medewerkers' (15). Hij sluit zich dus aan bij Jean Daniel, K.S. Karol, Serge Lafaurie en anderen om *Le Nouvel Observateur* op te richten.

Enkele jaren voordien was Gorz' invloed in de intellectuele kringen beginnen groeien. Hij was nu opgenomen in het tijdschrift van Jean Paul Sartre en Simone de Beauvoir, *Les Temps Modernes*, waarvan hij één van de meest invloedrijke redactieleden werd. Hij trad overigens korte tijd later toe tot het directiecomité. Dat was in 1961, het jaar waarin één van de steunpilaren van het tijdschrift, Maurice Merleau-Ponty, kwam te overlijden. Hij wordt zelfs redactiesecretaris, ter vervanging van Marcel Péju. Hij publiceert datzelfde jaar in twee opeenvolgende

afleveringen een lang filosofisch artikel waarin hij stelt dat het ouder-worden van de mens altijd in eerste instantie een 'maatschappelijke veroudering' betekent. We worden oud, zegt hij in feite, omdat het steeds moeilijker wordt opnieuw te beginnen. Ons verleden wordt steeds meer de voorafschaduwning van onze toekomst.

Maar Gorz wordt ook snel de 'politieke redacteur' van het blad, niet zonder soms bepaalde spanningen in de schoot van de redactie te veroorzaken (16). Hij interesseert zich steeds meer voor de syndicale bewegingen en poogt zich tot hen te richten. Aldus verschijnt in 1964 bij Editions du Seuil *Stratégie ouvrière et néo-capitalisme*, waarin hij aantoont dat de ontwikkeling van het kapitalisme en haar nieuwe verschijningsvormen een evolutie met zich meebrengt in de behoeften van de bevolking, met name bij de arbeidersklasse. Hij stelt bijgevolg een 'strategie' voor om de strijdvaardigheid van de arbeiders te verhogen en om de doelstellingen en de actiemethodes van de arbeidersbeweging te vernieuwen.

Hij laat zich daarbij inspireren door de reflectie en de methodes zoals die uitgewerkt werden door bepaalde Italiaanse marxisten: Bruno Trentin, Vittorio Foa, enz. Deze evolutie van zijn gedachtegoed brengt hem ook dichterbij de CFDT (*Confédération française démocratique du travail*) en bij sommige van diens leiders, zoals Michel Rollant. Hij werkt verder aan zijn radicaal reformisme en tracht 'revolutionaire hervormingen' te theoretiseren in *Le Socialisme difficile*, dat in 1967 verschijnt, en in *Réforme et révolution*, dat in 1969 verschijnt (17). Deze verwantschap met de 'kritische marxisten' is op zijn hoogst als André Gorz in april 1971 in de kolommen van *Les Temps Modernes* de emblematische tekst van de Italiaanse kritische marxisten laat afdrucken: *Il Manifesto* (18).

In juni 1974 zal hij opnieuw belangstelling vertonen voor de radicale Italiaanse linkerzijde door een gans nummer van het blad te wijden aan de lessen die er te trekken zijn uit de ervaring van *Lotta Continua* (19). Dit nummer zal eveneens tandengeknars in de schoot van de redactie oproepen, zodanig zelfs dat André Gorz zijn ontslag aan het directiecomité zal aanbieden. Dit zal evenwel zonder effect blijven, want tot oktober 1983 zal hij nog aan het blad blijven meewerken. Het markeert niettemin een zekere verwijdering, zijn bijdragen worden zeldzamer. Gorz verwijt immers aan het blad een zekere ‘maoïstische’ afwijking die zich sedert mei 1968 doet gevoelen.

EEN PIONIER VAN DE POLITIEKE ECOLOGIE

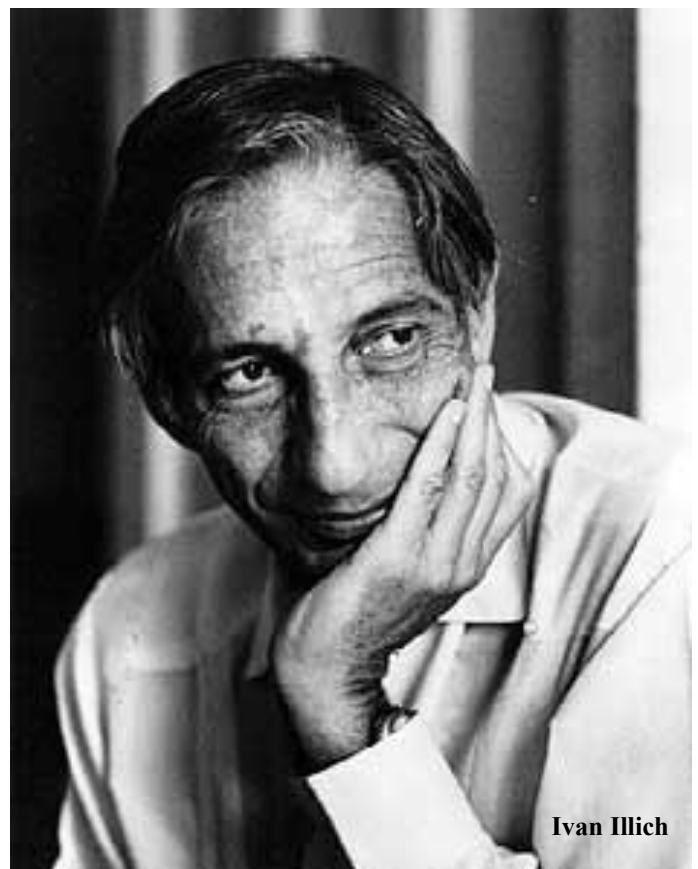
Parallel hieraan werd er in het begin van de jaren 1970 een nieuwe fase in de theoretische reflectie van André Gorz aangevat. Dat was de vrucht van een aantal belangrijke ontmoetingen.

Eerst, in 1971, ontmoette hij Herbert Marcuse, met wie er zich een ware vriendschap zal ontwikkelen. Onder de naam ‘Michel Bosquet’ neemt hij de auteur van ‘De eendimensionale mens’ (20) een lang interview af, dat in juni 1972 zal verschijnen in *Le Nouvel Observateur*. Bij die gelegenheid laat hij zich steeds meer inspireren door andere theoretici van de zogenaamde Frankfurter Schule (Theodor W. Adorno, Jürgen Habermas), die de opheffing van het economisme van de traditionele marxistische maatschappijanalyse beogen. Hij zet eveneens zijn kritiek van het structuralisme, dat hij aangevat had in *La Morale de l'histoire*, voort.

Vervolgens, in 1973, vindt zijn ontmoeting met Ivan Illich plaats. Jean Daniel (de directeur van *Le Nouvel Observateur*) had hem vanaf 1971 de vertaling gevraagd van een belangrijke tekst

met als titel *Retooling Society*, dat één van de hoofdwerken van deze auteur aankondigt: *La Convivialité* (21). Net als André Gorz was Ivan Illich in Wenen geboren. Hij zal een steeds groter wordende invloed uitoefenen op het gedachtegoed van de theoreticus van de sociale kritiek. De popularisering van de belangrijkste concepten van het denken van Illich in Frankrijk, zoals dat van de ‘contraproductiviteit’ of de ‘niet conviviale werktuigen’, heeft veel te danken aan André Gorz.

Vanaf die tijd zal Gorz méér dan ooit de kwestie van de autonomie van het individu in het middelpunt van zijn theoretische reflectie plaatsen. Voor hem vormt dit de onvermijdelijke voorwaarde voor een waarachtige maatschappijverandering. De verwantschap van de twee denkers neemt nog toe als het koppel Horst in 1974 een bezoek brengt aan Cuernavaca, in Mexico, waar Ivan Illich in 1961 het Cidoc (Centre international de documentation culturelle) opgericht had. André Gorz zal van deze reis terugkomen met verschillende artikelen voor *Le Nouvel Observateur*, en vooral met de elementen voor de bundel

Ivan Illich

Ecologie et politique (22), vervolgens het essay *Ecologie et liberté* (23), fundamentele teksten van de huidige politieke ecologie, die hij ondertekende met zijn twee pseudoniemen: Michel Bosquet/ André Gorz.

Vanaf dat ogenblik zal in de ogen van het brede publiek de journalist en de theoreticus één en dezelfde persoon vormen. In die tijd zocht hij overigens naar alle mogelijke kanalen om zijn nieuwe theoretische reflecties en het ecologische denken te verspreiden. Met dit voor ogen publiceert hij eveneens in het maandblad *Le Sauvage*, opgericht door Alain Hervé – met wie hij in 1971, naast Brice Lalonde, deelnam aan de oprichting van de Franse afdeling van *Les Amis de la Terre*. Zijn teksten beogen bijgevolg een toenadering van zijn kritische analyses van het marxisme met de ecologie. Ze worden steeds meer gekenmerkt door het antiproductivisme en het anti-utilitarisme.

Het is dus door de kritiek op het consumptiemodel dat de hedendaagse maatschappij kenmerkt, dat Gorz een voorloper van de ecologie geworden is. Hij is van mening dat de ecologische imperatief niet noodzakelijkerwijs tot de politieke ecologie leidt. Want, zegt hij, ‘deze imperatief kan ons evenzeer naar een radicaal antikapitalisme als naar een groen *pétainisme* leiden’ (24). Volgens hem dient men te vertrekken vanuit de kritiek van het kapitalisme om onvermijdelijk uit te komen bij de politieke ecologie ‘dat, met haar onvermijdelijke kritiek van de behoeften, terugleidt naar de verdieping en de radicalisering van de kritiek van het kapitalisme’ (25).

‘De maatschappelijke ideologie van de eigen wagen’, dat in 1975 verscheen, is ongetwijfeld één van de meest veelzeggende teksten over de intellectuele invloed die Ivan Illich op Gorz zou uitoefenen. Gorz rehabiliteert op een schitterende manier de gebruikswaarde ten koste van de ruilwaarde dat steeds meer de overheersing van het

kapitalistisch systeem versterkt. Voor André Gorz is het immers deze overheersing die het onoverkomelijke obstakel voor de beperking van de productie en van de consumptie vormt. Ze creëert steeds meer, in elk individu, een scheiding tussen de arbeider-producent, enerzijds, en de consument, anderzijds. Ze leidt er ook naar ‘dat we niets produceren van wat we consumeren en niets consumeren van wat we produceren’.

Deze steeds radicalere kritiek van de organisaties en productiesystemen leidt ertoe dat hij langzaam uit de economische rubriek van *Le Nouvel Observateur* verbannen wordt. Het dossier dat hij in 1978 over de kernindustrie samengesteld had, zal uiteindelijk niet gepubliceerd worden onder druk van energieproducent EDF, die ermee dreigt haar reclameadvertenties uit het blad terug te trekken. Dit dossier zal uiteindelijk afgedrukt worden in een speciale uitgave van het blad van de consumentenvereniging UFC-Que Choisir. Er zullen méér dan 30 000 exemplaren van verkocht worden – een groot succes.

VOOR EEN KRITIEK VAN DE ARBEID

Op het einde van de jaren 1970 vestigde het koppel Horst zich op het platteland, ver van Parijs. Ze lieten er een huis bouwen waarvan Dorine de plannen getekend had. De ironie van de geschiedenis wil dat er korte tijd later in hun buurt een kerncentrale gebouwd werd, waardoor het koppel zich gedwongen zag opnieuw te verhuizen. Ze zou in 1983 haar ‘toevlucht’ vinden in een ander mooi huis, in het kleine dorpje Vosnon, nabij Troyes (Aube).

André Gorz trekt zich daarop uit het openbare leven terug. Hij had de redactie van *Les Temps modernes* verlaten en Michel Bosquet had bij *Le Nouvel Observateur* zijn pensioen genomen. Hij besluit zich enkel nog te wijden aan zijn eeuwige

levensgezel, die door een slepende ziekte getroffen was. Niettemin zou hij zijn theoretische reflecties verderzetten. Hij zal overigens in die nieuwe omgeving haast een derde van zijn oeuvre schrijven. In de overtuiging dat hij alles al gezegd had over de ecologische problematiek, stapt hij over op de kritiek van de arbeid.

In 1980 publiceert hij één van zijn meest succesrijke boeken: *Adieux au prolétariat* (26), met als ondertitel 'Het socialisme voorbij'. Het werkt bij de linkerzijde en in de syndicale wereld een zeer levendige discussie op. Gorz is van mening dat de arbeidersbeweging niet meer de plek is waar een postkapitalistisch denken tot ontwikkeling komt. Links heeft zich opgesloten in een ware religie van het proletariaat waarvan hij meent dat men dit dringend dient op te geven. Volgens hem is het zinloos te beweren dat het proletariaat de betekenis van de geschiedenis in zich bergt zolang men niet aantoot dat deze betekenis de juiste is.

Welnu, hij merkt een steeds groter wordende scheiding op tussen de mogelijkheden van de arbeiders en het belang van het werk waar ze aan onderworpen worden. Deze situatie stelt vraagtekens bij het productiesystemen diens waarden. Hij bemerkt het ontstaan van wat hij de 'niet-klasse van niet-werkers' noemt. In zijn ogen zijn dit niet de uitgesloten uit het arbeidsproces maar veeleer al degenen die niet een 'betere job' eisen maar een leven waarin de zelfbepaalde activiteiten de voorrang hebben op het heteronome werk.

Deze analyse, waarvan de grote verwantschap met die van Ivan Illich nog opvalt, werd niet altijd goed begrepen. Het riep een aantal negatieve kritieken in de syndicale wereld op. Meer in het bijzonder veroorzaakte het een afwijzing door de toenmalige algemeen secretaris van de CFDT, Edmond Maire, die hem verweet nog maar één enkele klasse te erkennen, die van de marginalen en tijdelijke werknemers en aldus elke mogelijkheid van syndicale actie te miskennen. De uitbreiding van 'de sfeer van de autonomie ten koste van de sfeer van de heteronomie', zoals Gorz dat bepleitte, riep veel kritiek op. Het gaat hier overigens om een thema waarvan Gorz later zou toegeven dat het fout was (27).

Drie jaar later zet hij in *Les Chemins du paradis* (28) zijn reflectie voort over wat het socialisme zou kunnen betekenen. De centrale stelling van dit nieuwe werk behelst het voorstel tot het creëren van wat hij toen een 'maatschappelijk inkomen' noemde. Volgens hem zou het recht op een inkomen, en de hoogte ervan, moeten losgekoppeld worden van de evolutie van de van iedereen vereiste arbeidstijd. De technologische omwenteling zou volgens hem een dergelijke evolutie mogelijk maken. Maar hij voegt eraan toe dat deze omwenteling op zichzelf niet wenselijk en niet bevrijdend is. Ze bevat een bevrijdende potentie 'die zich enkel zal realiseren indien men bereid is er zijn voordeel uit te halen'. Voor Gorz is de garantie van een maatschappelijk inkomen één van de middelen hiertoe. Dit voorstel beoogt aan onze industriële maatschappijen opnieuw een kompas te geven, een toekomstvisie die ze verloren hebben.

'Quête de sens' (*Zoektocht naar betekenis*) zal overigens de ondertitel luiden van zijn volgend werk, *Métamorphoses du travail*, dat in 1988 verschenen is (29). Met dit boek geeft Gorz vorm aan een debat dat tot dan nogal verwarrend was, over de aard, de functie en de betekenis van de arbeid. Hij maakt een onderscheid tussen de

activiteiten waarvan de vergoeding de betekenis bevestigt en die activiteiten waarvan ze de betekenis vernietigt. Het feit te kopen in plaats van zelf te produceren heeft maar één enkele rechtvaardiging: tijd te winnen. Maar de ontwikkeling van de dienstensector, met name van diensten aan personen, leidt ertoe dat een groeiend deel van de commerciële ruil erin bestaat van anderen diensten te kopen die men zelf niet graag doet.

Deze logica herschept aldus iets wat Gorz ‘dienstbodewerk’ noemt. Volgens Gorz is de ontwikkeling van dit soort werk zonder betekenis omdat het geen enkele efficiëntiewinst oplevert. Méér nog, opdat deze logica kan functioneren is het nodig dat de ongelijkheden toenemen, zodat de meest bevoordeligde categorieën de middelen hebben om zich de diensten van andere, sociaal kwetsbare en geprecariseerde categorieën te kunnen veroorloven. Gorz besluit daaruit dat de economische rationaliteit de uitbreiding van de niet op winst gerichte activiteitsdomeinen als doel zou moeten hebben en hij pleit opnieuw voor een maatschappelijk inkomen waarbij het inkomen losgekoppeld is van de arbeidstijd.

In 1997 zet André Gorz in deze kwestie een volgende stap. In *Misères du présent, richesse du possible* (30) verdedigt hij de instelling van wat hij voortaan een basisinkomen (‘revenu d’existence’) zal noemen, dit wil zeggen een toereikend inkomen, dat onvoorwaardelijk voor iedereen gegarandeerd wordt. Gorz had dit idee sedert het midden van de jaren 1980 bekampt (31). Hij legt nu uit dat hij op dit punt geëvolueerd is, voornamelijk onder invloed van een aantal vaststellingen. De vorm waarin het werk gestalte krijgt, dit wil zeggen vooral de loonarbeid, is aan het verdwijnen. Terzelfdertijd is niet enkel de vorm en de aard van het werk aan het veranderen, maar ook de aard van het kapitaal en van de rijkdom.

Maar Gorz legt ook uit dat hij eveneens in zijn denken geëvolueerd is onder invloed van de talrijke kritieken die sommige van zijn vrienden in verband met het maatschappelijk inkomen geformuleerd hadden. Ook Jean-Marie Vincent, samen met Toni Negri oprichter van het blad *Futur antérieur* (dat in 2000 zou omgevormd worden tot *Multitudes*) had hem aldus verweten niet voldoende rekening te houden met wat Marx in de *Grundrisse* (32) het ‘*General Intellect*’ noemde. De kennis wordt de belangrijkste vorm van het vast kapitaal en de belangrijkste productiviteitsbron. Op dezelfde manier wordt de productie van kennis en van cognitieve, imaginaire en communicatieve activiteiten de belangrijkste vorm van arbeid, veel belangrijker dan de onmiddellijk productieve arbeid. ‘Nog langer mensen enkel maar voor hun onmiddellijke arbeidstijd willen vergoeden, is een absurditeit’ (33). De loonmaatschappij dient dus afgelost te worden door ‘een maatschappij van veelzijdige activiteiten; waarin productie niet het belangrijkste doel is en waarin de discontinuïteit van het werk geen precariteit of onzekerheid met zich meebrengt’.

De instelling van een toereikend basisinkomen is volgens André Gorz het beste middel om een dergelijke postloonmaatschappij te laten ontstaan. Dit idee, waarop hij terugkomt in *L’Immatériel* (34), dat begin 2003 verscheen, is op zichzelf al een teken van een breuk. Volgens hem verplicht het ons de dingen op een andere manier te bekijken en vooral om ons te concentreren op het belang van rijkdommen die niet de waardevorm kunnen aannemen, dit wil zeggen de vorm van geld en waren. ‘Wanneer het basisinkomen zal geïntroduceerd worden, zal het een ander soort geld zijn dat dan wat we momenteel gebruiken’ (35). Maar Gorz voegt er als waarschuwing aan toe, in *Ecologica*, een bundel die begin 2008 verscheen, slechts enkele maanden vóór zijn zelfmoord: ‘Ik denk niet dat het basisinkomen geleidelijk en vreedzaam, via een her-

André Gorz

Ecologie en vrijheid

Politieke opstellen over milieu, energie en economische groei

Kritiese Bibliotheek Van Gennep

vorming van hogerhand, kan geïntroduceerd worden' (36).

FILOSOFISCH TESTAMENT

Ecologica is een postuum werk. Misschien is het wel de enige in deze categorie. Tenzij een uitgever beslist tot het publiceren van de 'fragmenten van een *antiroman* waarin de absurditeit van alles aangetoond wordt, daarbij inbegrepen het gevoel van de absurditeit van alles', een tekst geschreven tussen 1944 en 1945, die Gorz in zijn archieven heeft nagelaten. *Ecologica* is een bundeling van teksten die recentelijk gepubliceerd werden in tijdschriften of in enkele van zijn oudere werken.

Gorz heeft regelmatig zijn artikelen gebundeld in boeken waarin hij de samenhang van zijn gedachtegoed tot uiting bracht. Dat was bijvoor-

beeld het geval met de tweede druk van *Ecologie et politique* (37), dat verscheen in 1978, of van *Capitalisme, socialisme, écologie* (38), verschenen in 1991. Maar deze keer nam de bundel de vorm aan van een testament. Want op het moment waarin hij zijn teksten op het einde van de lente van 2007 voor *Ecologica* uitkoos, verzamelde en ordende, wist Gorz dat zijn dood nabij was. De gezondheid van Dorine was zodanig verslechterd, dat ze in de lente lange tijd moest gehospitaliseerd worden.

Ecologica vertelt ons dus op de eerste plaats welke sporen de auteur in de geschiedenis wil achterlaten. Ongetwijfeld dat van een pionier van de politieke ecologie. Dat werk toont ons ook aan welke ontmoetingen volgens hem zijn werk het meest beïnvloed hebben. De vermelde namen vormen even zovele aanwijzingen voor de rode draad van de loopbaan van deze denker.

We zijn niet verbaasd vooraan de naam van Sartre tegen te komen. Zoals we gezien hebben werd de jonge Gorz vanaf 1943 diepgaand beïnvloed door de lectuur van *L'Être et le Néant (Het Zijn en het Niet)*. Maar het is diens *Critique de la raison dialectique* die, in het begin van de jaren 1960, zijn interesse voor de kritiek van de techniek zal opwekken. Dan komt uiteraard Ivan Illich, wiens invloed zich gedurende gans de zeventiger jaren zal laten gevoelen, en zelfs tot aan de publicatie van *Chemins du paradis*. Tenslotte betuigt Gorz zijn theoretische schuld aan Jean-Marie Vincent voor gans dat deel van zijn werk dat gewijd is aan de kritiek van de arbeid. Nochtans was het al vanaf 1959 dat Vincent hem geïnitieerd had in de lectuur van de *Grundrisse* van Marx, dat geschreven werd vóór *Het Kapitaal* en waarin de Duitse filosoof de basis van zijn kritiek van de politieke economie ontwikkelde.

Laten we niet vergeten dat het parcours van deze grote theoreticus van de sociale kritiek vooral dat van een autodidact is. Op de vraag 'Wie is of

hoe definieert zich André Gorz?’ antwoordde hij als volgt:

‘Ik zie mezelf als een gestrande filosoof die, doorheen schijnbaar politieke essays, van oorsprong filosofische reflecties tracht binnen te smokkelen. (...) Ik vat dus de filosofie niet op zoals de creators van grote filosofische systemen dit doen maar als de poging zichzelf te begrijpen, zichzelf te ontdekken, zichzelf te bevrijden, zichzelf te scheppen. Het leven, en meer in het bijzonder het menselijk leven, is zelfcreatie, ‘autopoiesis’ (...), een mens kan zichzelf maar begrijpen, bevrijden, zichzelf antwoorden, in de mate dat hij er zich van bewust is dat hij zichzelf produceert, in de mate dat hij zichzelfervaart als subject van zijn bestaan’ (39).

André Gorz heeft dus zichzelf tot filosoof uitgebouwd met behulp van zijn pen. Als autodidact heeft hij ongetwijfeld minder dan anderen de invloed van heersende dogma’s en valse evidenties ondergaan. Met als risico gemarginaliseerd te worden, heeft hij zijn oeuvre uitgebouwd in de eenzaamheid die kenmerkend is voor degenen die tot geen enkele school, tot geen enkele klik, tot geen enkele vooraf bepaalde discipline behoren.

Ongetwijfeld heeft deze ‘vrijheid’ de scherpzinnigheid van zijn visionaire gedachte bevorderd. In de herfst van 2007 schreef hij voor het tijdschrift *EcoRev* een profetische tekst:

‘De kwestie van de uittocht uit het kapitalisme is actueler dan ooit. Ze stelt zich op een radicaal nieuwe manier en met grote dringendheid. Op basis van haar ontwikkeling zelf heeft het kapitalisme een zowel interne als externe grens bereikt, die ze niet kan overschrijden en die haar tot een systeem maakt dat enkel met behulp van listen de crisis van haar fundamentele categorieën kan overleven: de arbeid, de waarde, het kapitaal. (...) De reële economie wordt een aanhangsel van de speculatiebellen die door de financiële sector in stand gehouden worden. Tot

in het onontkoombare moment waarin de bellen uit elkaar spatten, en de banken één na één failliet gaan, het mondiale kredietsysteem met een ineenstorting bedreigd wordt, en de reële economie met een ernstige en aanhoudende recessie’ (40).

André Gorz toont eens te meer aan dat hij erg bekwaam is de grenzen en de contradicties van het kapitalistisch systeem bloot te leggen. Volgens hem zal de uitstap uit het kapitalisme plaatsvinden ofwel op een geciviliseerde ofwel op een barbaarse manier: ‘De vraag is enkel welke vorm deze uittocht zal aannemen en aan welk ritme ze zal plaatsvinden’ (41). Maar Gorz kent zijn gelijke niet om ook, in de plooiën van de huidige toestand, de zaden op te merken die mogelijkwijze de toekomst in zich bergen – zodra men ervoor kiest. Een beetje verder voegt hij eraan toe: ‘In werkelijkheid wijzen vele tekenen erop dat *deze opheffing reeds begonnen is* en dat de kans op een geciviliseerde uittocht uit het kapitalisme vooral zal afhangen van onze bekwaamheid de tendensen en praktijken te onderscheiden die de mogelijkheid daartoe aankondigen’ (42). Gorz zegt niet dat deze transformaties zich zullen voordoen. Hij zegt enkel dat we, voor de eerste keer, kunnen willen dat ze gerealiseerd worden.

DORINE, EXISTENTIËLE LEVENSGEZEL

Op het einde van zijn leven heeft André Gorz eer willen betuigen aan degene die hem de kracht gegeven heeft deze intellectuele loopbaan uit te bouwen. Hij is haar ontzettend dankbaar voor haar geduld en haar scherpzinnigheid.

In *Lettre à D.* verhaalt Gorz van de plechtige belofte die ze elkaar gedaan hadden om samen te sterven: ‘We zouden elkaar niet willen overleven’ (43). De plotselinge verslechtering van de ziekte van Dorine beslist over hun overlijden op 22 of 23 september 2007, op enkele dagen na was

dit zestig jaar na hun eerste ontmoeting. De gemeenschappelijke daad roept de herinnering op aan die van de van oorsprong Hongaarse schrijver Arthur Koestler en zijn derde echtgenote, Cynthia, in 1983 in Londen (44) of, langer gelden, die van Stefan Zweig en zijn levensgezel Lotte (Charlotte Altmann) in 1942 in Brazilië.

Deze ultieme en in hoge mate filosofische daad is geenszins exemplarisch. Ze hoort toe aan Gérard en aan Dorine, en enkel aan hen. Omdat ze kinderloos waren, hadden ze hun bezittingen overgedragen aan de Cimade (*Comité intermouvements auprès des évacués* dat later *Service oecuménique d'entraide* werd). Deze organisatie, waarvoor Gorz reeds lang veel sympathie had (met name voor zijn erevoorzitter, dominee Jacques Maury), was opgericht om ter hulp te komen aan de geëvacueerden uit de Duitse grenszones na de ontketening van de Tweede Wereldoorlog. Op het ogenblik dat de Cimade opgericht

werd, in 1939, ging de jonge Gerhardt Horst 'in ballingschap', om te ontsnappen aan de inlijving in het leger van nazi-Duitsland. André Gorz heeft er overigens voor gekozen de archieven van zijn werk toe te vertrouwen aan het *Institut Mémoires de l'édition contemporaine* (IMEC), waar zich eveneens de archieven van andere grote theoretici van de sociale kritiek bevinden: Louis Althusser, Michel Foucault, Félix Guattari, enz.

Voor Gorz heeft de tijd van het schrijven, dit wil zeggen de tijd die in zijn eigen leven aan de auteur toebehoort, plaats gemaakt voor de tijd van het oeuvre, in een 'levensduur die zich niet bewust is van de dood', volgens de woorden van Paul Ricoeur. Het gedachtegoed van André Gorz kan nu weer ingeschreven worden in de transhistorische tijd 'van de receptie van het werk door andere levende wezens' (46).

Uit: 'André Gorz. Un penseur pour le XXIe siècle', Christophe Fourel (dir.), Paris: La Découverte, 2009. Vertaling: Johny Lenaerts, waarvoor uiteraard onze grote dank!

Noten:

- (1) Deze mogelijke allusie op André Malraux is een hypothese. Ze is geloofwaardig omwille van de verwijzingen naar *La Condition humaine* in *Le Traître*. Meer bepaald zou 'Kay', de voornaam die André Gorz geeft aan degene die zijn levensgezel zal worden, heel eenvoudig de samenvoeging kunnen zijn van de voornamen van de twee jonge helden uit het boek van Malraux: Kyo en May (zie over dit onderwerp: *Le Traître*, Seuil, coll. 'Points', Paris, 1978, p. 261).
- (2) *Le Traître*, o.c., p. 131.
- (3) Idem, p. 117-118.
- (4) 'Préface' van *Fondements pour une morale*, Galilée, Paris, 1977.
- (5) *Lettre à D. Histoire d'un amour*, Galilée, Paris, 2006.
- (6) 'Préface' van *Fondements pour une morale*, o.c., p. 18.
- (7) *Fondements pour une morale*, o.c.
- (8) *Le Traître*, o.c., p. 168.
- (9) *Les Temps modernes*, nr 144, décembre 1957, en nr 145, mars 1958.
- (10) 'Préface' van *Le Traître*, o.c., p. 32.

- (11) *Le Traître*, o.c., p. 308.
- (12) André Gorz, 'Le vieillissement', *Les Temps modernes*, nr 187, décembre 1961.
- (13) Interview met André Gorz, gepubliceerd in het boek van Françoise Gollain, *Une critique du travail. Entre écologie et socialisme*, La Découverte, Paris, 2000, p. 222.
- (14) Finn Bowring, *André Gorz and the Sartrean Legacy. Arguments for a person-centred social theory*, Macmillan Press, London, 2000.
- (15) Fonds André Gorz/IMEC.
- (16) De publicatie van zijn artikel 'Détruire l'université', in april 1970, zou verschillende medewerkers, waaronder Jean-Bertrand Pontalis, ertoe brengen hun ontslag in te dienen.
- (17) Allebei gepubliceerd bij Seuil.
- (18) *Les Temps modernes*, nr 296, avril 1971.
- (19) *Les Temps modernes*, nr 335, avril 1974.
- (20) Herbert Marcuse, *De eendimensionale mens. Studies over de ideologie van de hoog-industriële samenleving*, Uitgeverij Paul Brand, Bussum, 1968.
- (21) Ivan Illich, *La Convivialité*, Seuil, Paris, 1973.
- (22) André Gorz/ Michel Bosquet, *Écologie et politique*, Galilée, Paris, 1975.
- (23) André Gorz/ Michel Bosquet, *Écologie et liberté*, Galilée, Paris, 1977.
- (24) *Ecologica*, Ed. Galilée, Paris 2008. (Deze bundel, aangevuld met talrijke andere teksten van André Gorz, verschijnt in Nederlandse vertaling onder de titel 'De markt voorbij. Voor een hedendaagse politieke ecologie', Leuven, 2011. 'Pétainisme' verwijst naar het regime van maarschalk Pétain, die tijdens de Tweede Wereldoorlog met de nazi's collaboreerde en een eigen, Franse vorm van fascisme uitwerkte, waarin 'volk' en 'natuur' belangrijke begrippen waren, *jl.*)
- (25) idem, p. 15.
- (26) Galilée, Paris, 1980. Vertaald als 'Afscheid van het proletariaat', Van Gennep, Amsterdam, 1982.
- (27) *Ecologica*, o.c., p. 18. 'L'écologie politique, une éthique de la libération', interview dat oorspronkelijk verscheen in *EcoRev*', nr 21, automne-hiver 2005.
- (28) *Les Chemins du paradis. L'agonie du capital*, Galilée, Paris, 1983.
- (29) Bij éditions Galilée.
- (30) Bij éditions Galilée.
- (31) Met name in een kritiek op het idee van een universele uitkering, dat voorgesteld werd door Philippe Van Parijs.
- (32) *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*, gepubliceerd in Duitsland in 1953.
- (33) Interview met André Gorz, 'Le travail perd de sa centralité dans la vie des gens', *Alternatives économiques*, nr 157, mars 1998.
- (34) *L'Immatériel. Variation sur le thème de la production de soi*, Galilée, Paris, 2003.
- (35) *Ecologica*, o.c., p. 153.
- (36) *Idem.*
- (37) Seuil, Paris, 1978. Nederlandse vertaling...
- (38) *Capitalisme, socialisme, écologie. Désorientations, orientations* (nawoord van Otto Kallscheuer), Galilée, Paris, 1991.
- (39) 'L'homme est un être qui a à se faire ce qu'il est', interview met André Gorz in 1983 en gepubliceerd in het tijdschrift van de Duitse vakbondsconfederatie (DGB), *Gewerkschaftliche Monatshefte*, januari 1984.
- (40) 'La sortie du capitalisme est déjà commencé', *EcoRev*', nr 28, automne 2007; herdrukt in *Ecologica*, o.c., p. 25.
- (41) *Ecologica*, o.c., p. 30.
- (42) *Idem.*
- (43) *Lettre à D.*, o.c., p. 75.
- (44) Ik ontleen deze vergelijking aan Michel Contat, uit de zeer mooie recensie van *Lettre à D.* die hij voor *Le Monde* geschreven heeft, en dat verscheen in de uitgave van 26 oktober 2006.
- (45) Olivier Abel, voorwoord bij Paul Ricoeur, *Vivant jusqu'à la mort*, Seuil, Paris, 2007, p. 7.
- (46) *Idem.*

ZIJ-INGANG (6) Het recht op de stad, zo meent de Marxistische geograaf David Harvey, is niet ‘slechts’ het recht op toegang tot de stad of een woning, maar het recht om de stad te vormen in overeenkomst met onze verlangens en op deze wijze ook onszelf te veranderen. Het recht op de stad is het recht op een stedelijke ‘common’, een leven dat niet onderworpen is aan de logica van de markt, die de stad veranderd in een themapark van warenhuizen, supermarkten en woonmalls, met elkaar verbonden door wegen waar we elkaar niet ontmoeten, maar waarover we voortrazen. In zijn werk over het recht op de stad, en recenter een bundel artikelen gepubliceerd onder de titel *Rebel Cities*, bouwt Harvey voort op het werk van de marxist en filosoof Henri Lefebvre, die in 1968 *Le Droit à la ville* publiceerde en het begrip het recht op de stad introduceerde. Dat was in een tijd, dat de zogenoemde stadsvernieuwing de stad opnieuw uitvond, en opdeelde in wijken voor werk, wonen en consumptie; een ultieme onderwerping aan kapitaal. Het is ook de tijd waarin het wonen werd georganiseerd in grote appartementencomplexen aan de randen van de stad. Hiermee werd de visie van de architect Le Corbusier (1887-1965) in beton gegoten om via verticaal bouwen de straat op te heffen. In het opdelen van de stad in voor kapitaal functionele segmenten en de opheffing van de straat (als een plek voor ontmoeting en interactie), zag Lefebvre een destructie van het sociale, culturele en politieke leven.

Twee jaar voordat Lefebvre zijn boek schreef over het recht op de stad, kondigde Provo in Amsterdam het Witte Huizenplan aan. Het wit schilderen van deuren, als teken dat de woning beschikbaar was om er in te trekken en te bewonen, was voor Provo de praktische invulling van het idee dat het woningbezit gecollectiviseerd diende te worden. Het kraken, want hier hebben we het over, was echter niet uitsluitend gericht op het verwerven van woonruimte. In een handleiding voor krakers uit 1969 werd ook opgeroepen om het systeem te saboteren dat probeert financiële en politieke winst te maken uit behoeften, en opgeroepen tot een ‘do-it-yourself’ belangenbehartiging: van het kraken tot woningen tot het bezetten van bedrijven. Kortom: het leven niet laten onteigenen, maar zelf weer toe-eigenen.

In een artikel over de Provo-wortels van de kraakbeweging, gaat Arie Hazekamp in deze Hydra in op de vroege geschiedenis van een beweging die via het recht op een woning het leven wilde bevrijden van de disciplinerende en onderwerping aan staat en kapitaal. Het stuk, oorspronkelijk een lezing op de Appelscha Pinksterlanddagen van 2011, sluit hiermee aan op een thema waarin we in de voorafgaande Hydra-nummers ook al ruim aandacht hebben besteed. Zie bijvoorbeeld het artikel over het Pandinistisch Verblijfsfront in Hydra nummer 1. Maar het heeft ook connecties met de bijdrage van Matthijs van de Sande over prefiguratie, dat betrekking heeft op het realiseren van politieke idealen in het hier en nu: ze zijn zowel doel als belichaming van politieke strijd. Hierin ligt ook het subversieve karakter van het kraken als recht op de stad: zij stelt niet alleen de politieke eis, maar brengt deze in praktijk door de woning te onttrekken aan de markt van financiële speculatie, en toe te voegen aan het gemeenschappelijke leven en de verbeelding van een andere samenleving.

Het stuk van Arie Hazekamp is daarnaast natuurlijk ook een mooi stuk geschiedschrijving. Een geschiedschrijving die we, we hebben het al vaker benadrukt, niet kunnen en mogen overlaten aan de officiële geschiedschrijvers, die lof zingen op koning en vaderland. Daarom ook hier weer een stuk over sociale strijd, en het idee dat een andere wereld ook aangrijpt in het alledaagse leven, en de verandering van het alledaagse leven, via het recht op de stad.

PROVO ALS INITIATOR VAN DE KRAAKBEWEGING IN NEDERLAND

~

Arie Hazekamp

Provo (1965-1967) bracht halverwege de jaren zestig nieuw elan in de anarchistische beweging in Nederland. Met haar speelse en ludieke acties tartte ze de bestaande maatschappelijke verhoudingen en ondermijnde ze succesvol de traditionele gezagsstructuren. Provo bepleitte tal van sociale vernieuwingen op diverse terreinen en fungeerde als aanjager om maatschappelijke problemen op de politieke agenda te plaatsen. Het milieuvraagstuk is daarbij de belangrijkste, maar ook op andere terreinen vervulde de beweging een voortrekkersrol. Dit geldt bijvoorbeeld voor het kraken van huizen als middel om de woningnood van onderop aan te pakken en de leegstand van panden aan de kaak te stellen.

Provo had de gewoonte om haar initiatieven aan te kondigen in de vorm van zogeheten Witte Plannen. In april 1966, aan de vooravond van Koninginnedag, werd zo het Witte Huizenplan aangekondigd en wel door het Oranje Komitee "De Parel van de Jordaan". Daarachter gaat de redactie van het blad Provo schuil. De leegstand van duizenden woningen in de Amsterdamse grachtengordel en de Jordaan werd gehegeld. Iedereen heeft het recht op een eigen huis, stelde Provo, het 'kollektief woningbezit' diende verdeeld te worden.

In dit plan komt ook de kreet 'Redt un Pandje, bezet un pandje' voor dat ook voordien al werd gebruikt om de grootschalige sloopplan-

nen in Amsterdam aan de kaak te stellen. Het is de tijd van de grootschalige stadsvernieuwingsplannen in alle grote steden, waarin hele vooroorlogse wijken plat moeten om plaats te maken voor kantoren, winkels, hotels en andere commerciële bedrijvigheid.

Het was in deze maatschappelijke context dat Provo het kraken van panden bepleit. Daarbij was sprake van een grote woningnood. Ook als je getrouwd ben, betekende dit niet dat je automatisch een woning krijgt. Wachttijden van een aantal jaren is gebruikelijk. Pas getrouwde echtparen woonden veelal bij de ouders in of betrekken woningen die in erbarmelijke omstandigheden verkeren. Mede door toedoen van Provo veranderde deze situatie. De jongeren van de jaren zestig slikken niet alles meer voor zoete koek. Het leidde nog niet meteen tot kraakacties of bezettingsacties maar lang zou het niet meer duren...

KRAKEN

Het verschijnsel van 'kraken' als zijnde het illegaal in bezit nemen van woningen of stukken land om daarop een woning te bouwen, lijkt in ons land van alle tijden te zijn. Veelal gedreven door acute nood en armoede, heeft de vervulling van deze menselijke basisbehoefte zich niet altijd veel aangetrokken van de bestaande eigendomsverhoudingen. Al in 1914 bepaalde de Hoge Raad dat door het plaatsen van een bed, een stoel en een tafel een woning

in gebruik was genomen op grond waarvan men er niet zomaar uitgegooid kon worden. In de veengebieden van Oost Groningen bestond in de 19e eeuw een soort gewoonterecht dat bepaalde dat wanneer een huis in één nacht werd gebouwd het als onderkomen kon blijven dienen voor de bewoners.

Het kraken van woningen als vorm van sociaal-politieke actie tegen de woningnood is van recentere datum en vindt haar oorsprong in de jaren zestig van de twintigste eeuw. Er heerste een gigantische woningnood in deze periode, vooral onder jongeren. Van nieuwbouw was nog maar mondjesmaat sprake. Pas getrouwde stellen moesten vaak jarenlang wachten op een eigen onderkomen. Het was niet ongewoon tijdelijk bij (schoon)ouders in te trekken. Als alleenstaande kon je je pas inschrijven vanaf je 27ste. Je was dus gehaast gedwongen jong te trouwen om sowieso in aanmerking te kunnen voor een woning! Ondanks deze nijpende situatie was er in de grote steden wel degelijk sprake van leegstand. Oude volkswijken stonden in de grootschalige, naoorlogse stadsvernieuwingsplannen op de nominatie om te worden gesloopt. De oude bewoners waren vaak al veel eerder vertrokken voor de feitelijke sloop plaatsvond. Door de nood gedreven lokte dit illegale bewoning uit, zoals in de Amsterdamse wijk of beter gezegd eiland Kattenburg. Daar werden vanaf het eind van de jaren vijftig de bewoners uit hun woningen geplaatst terwijl de sloop pas in 1968 stond gepland.

Deze spanning tussen woningnood en leegstand leidde in november 1964 tot de allereerste oproep om te kraken, dat wil zeggen om in actie te komen tegen de woningnood door een pand te bezetten. Onder het motto 'Redt een pandje' (een latere leus van Provo!) verscheen in het studentenblad Propia Cures een oproep de sloop-panden op het eiland Kattenburg in bezit te nemen. De woningen werden na vertrek van de bewoners onbewoonbaar gemaakt. Dit tot ergernis van het blad dat meende dat honderden studenten hier nog jaren hadden kunnen wonen en hiervoor de kwalificatie 'legaal vandalisme' hanteerde. Studenten werden opgeroepen mee te doen aan het 'onverklaarbaar bewoond pand verbeuren'. Het blad gaf ook tips hoe je zo veilig mogelijk elektriciteit kon aftappen.

Het resultaat van deze oproep is onduidelijk gebleven. Waarschijnlijk lijkt het dat de praktijk van illegale bewoning reeds een aanvang had genomen en dat deze oproep een stimulans is geweest hier op grotere schaal mee door te gaan. Om de autoriteiten geen aanleiding tot ingrijpen te geven, werd dit veelal op een 'stille' wijze gedaan om zodoende geen ruchtbaarheid aan de kraakacties te geven. De uitdrukking 'kraken' voor het illegaal bezetten van een woning bestond overigens nog niet.

EERSTE KRAAKACTIE

Het is de HTS student Ruud Strietman die midden in de winter op 2 januari 1965 met medestudenten een woning kraakt in de dichtgespijkerde Generaal Vetterstraat in Amsterdam West voor een bevriend echtpaar, de 23-jarige rechtenstudent Jan van Hoften en zijn 19-jarige echtgenote Bibiche. Het ging om een pand van de gemeente zelf. Openhartig vertelde Van Hoften aan de Volkskrant (6 januari 1965): "We hadden ons verkleed als gemeentearbeiders, in overalls en met petten op. We deden ook alsof door opmerkingen te maken over de opzichter en zo". Het Vrije Volk (5 januari 1965) maakte duidelijk dat ze aan de achterkant via het balkon binnen gekomen waren door een ruitje in te tikken. Ze hadden snel een bed naar binnen gebracht. Bibiche verklaarde: "Als het bed er eenmaal staat, kunnen ze je er niet uitzetten. Da's huisvredebreuk." Vervolgens had Jan van Hoften het hangslot op de voordeur geforceerd. Via de krant kondigde hij alvast aan dat hij de kosten graag wilde vergoeden. Het geld voor de huur had hij al overgemaakt op de rekening van Publieke Werken.

De woning stond op de nominatie om gesloopt te worden voor een nieuwe garage van de Amsterdamse Gemeentereiniging. Zij zaten op nummer 33 van de Generaal Vetterstraat, maar elders in de straat stond ook het nodige leeg. De gemeente was eigenaar van het gehele blok en druk doende de oorspronkelijke bewoners aan andere woonruimte te helpen. Dat nam nogal wat tijd in beslag, waardoor de huizen waarvan de bewoners die al vertrokken waren, langdurig leegstonden. "We blijven in dit huis zitten, wat er ook gebeurt", verklaarden de Van Hoftens in Het Parool (maandag 4 januari 1965). Voor het eerst bij een illegale woningbezetting waren de media

zeer geïnteresseerd. Zelfs de Duitse TV kwam langs. De rechtenstudent droeg een keurig pak en zijn vrouw was getooid met een modieus kapsel. Dat leverde voor de fotograaf een mooi plaatje op bij het petroleumkacheltje. Zelfs De Telegraaf (4 januari 1965) toonde in een grote reportage het nodige begrip voor het echtpaar in hun riante vierkamerwoning. Het artikel eindigde veelzeggend met de mededeling dat er in de straat nog 63 woningen leegstonden.

Daarmee gaf de krant een belangrijke stimulans aan het kraken! De volgende avond meldde het Nieuws van de Dag namelijk: “Jonggehuwden bestormen Vetterstraat”!. Er meldden zich aanvankelijk drie echtparen in de Vetterstraat en dat aantal zou oplopen tot zeker acht. De nieuwelingen werden ondersteund door de Van Hofkens, maar ook veel buurtbewoners die nog niet verhuisd waren, boden hulp. Het Vrije Volk liet op 5 januari een van hen aan het woord: “We willen hier niet weg. Sommigen van ons wonen al meer dan dertig jaar in de Vetterstraat.” De reactie van de autoriteiten liet dit maal niet lang op zich wachten. Meteen op de dag van de kraakactie stond de politie voor de deur. Het contact verliep vriendelijk waarop de agenten weer vertrokken. Slopers haastten zich echter

om de overige leegstaande huizen onbewoonbaar te maken. Met de krakende echtparen werd achter de schermen contact opgenomen door een ambtenaar van de afdeling Sociale Zaken van de gemeente, maar officieel werd hen tegelijkertijd ook een ultimatum gesteld om te vertrekken. Op vrijdag 8 januari om twaalf uur moest men verdwenen zijn, anders zou de politie ingrijpen.

Een aantal van hen zwichtte voor deze druk, maar anderen besloten af te wachten. Op 5 januari ging de politie inderdaad over tot afsluiting van de straat, die inmiddels zwart zag van buurtbewoners en nieuwsgierigen. Op het laatste moment kregen de resterende bewoners nog uitstel tot de maandag daarop doordat de betrokken wethouder, Joop den Uyl, ingreep. Daarna gaven ook deze volhouders het op. Enkele bezetters accepteerden hulp of bemiddeling van de gemeente, andere zochten zelfstandig woonruimte. Jan en Bibiche van Hofkens betrokken een onbewoonbaar verklaarde woning op Kattenburg.

Met deze eerste openlijke kraakactie is de woningnood onder jongeren dankzij alle media aandacht voor het eerst in de publieke belangstelling komen te staan.

SUBVERSIEVE BRIEF

De slooppanden op Kattenburg waren sindsdien in trek om bewoond te worden. Zozeer dat een jaar later De Telegraaf (12 februari 1966) de aanval opende op de illegale bewoners op Kattenburg onder de veelzeggende titel "Kattenburg: vergaarbak van menselijke ratten". De krant liet oorspronkelijke bewoners aan het woord die er nog verbleven. Deze vertelden dat er eerst fatsoenlijke mensen waren gekomen die vanwege de woningnood geen woning kregen. Nu huist er echter tuig, meldde de krant, een bij elkaar geraapt zootje asociale drugsgebruikers, die niets anders doet dan feesten. Ook het weekblad De Post deed een duit in het zakje met het artikel 'Tussen de kakkerlakken van Kattenburg'. Amsterdam zou geteisterd worden door het 'verzielingsproces van verknippen'.

Daar kwam het communistische dagblad De Waarheid tegen in het geweer. Deze stelde dat de eilanden werden herschapen tot een Mokums Montmartre, een nederzetting van tientallen jonge kunstenaars en creatievelingen. Een buurtvergadering bood uitkomst. De oorspronkelijke bewoners maakten met de 'bonafide' illegale bewoners afspraken over het aanpakken van de overlast. Onder de krakers op Kattenburg bevonden zich ook de nodige Provo's die hun toevlucht er hadden gezocht.

De woningnood was een van de maatschappelijke problemen waar Provo aandacht voor had. In de Subversieve Brief die gepubliceerd werd in het zevende nummer van het blad Provo (april 1966), trok men fel van leer tegen de slopers van de oude wijken. Zij werden veroordeeld als 'ware parasieten van de arbeiderswereld'. "Als jullie niet direct zover willen gaan om de slopers van de objecten af te schieten (wat het beste zou zijn), dan zou je om te beginnen met pamfletten en andere middelen kunnen ageren..."

Het was tijd voor sabotage en verzet tegen de grootschalige plannen om de bevolking naar de buitenwijken te 'deporteren', de dreigende 'stadsuitdunning' en de plannen om de binnenstad van Amsterdam om te vormen in een 'amorfe betonwoestijn'. Om dit te voorkomen werd aangedrongen op het 'liquideren van over-

IN HOLLAND STAAT UN HUIS

EN IN DAT HUIS
WOONT NIEMAND
HET STAAT OP DE DAM
IN HET HART VAN AMSTERDAM
HET PALEIS OP DE DAM IS
HET IMAGE VAN DE WONINGNOOD
IN AMSTERDAM STAAN DUIZENDEN HUIZEN LEEG LANGS
DE GRACHTENGORDEL EN IN DE JORDAAN, HET
AMSTERDAMSE BOLWERK VAN DE VRYHEID

UW HUIS IS UW GNOT-
TEMPEL. U HEEFT
RECHT OP UN EIGEN
HUIS EN UN RECHT-
VAARDIGE VERDELING
VAN HET KOLLEKTIEF
WONINGBEZIT. GEEN
"HUIS IN HET MAGIES
CENTRUM MAG WORDEN
AFGEBROKEN
ZOLANG ER NOG
MENSEN IN WONEN
NEW AMSTERDAM

PROVO'S WERKGROEP
WITTE HUIZENPLAN LAN-
SEERT UN LIEVEREVO-
LUTIONAIRE OPLOS-
SING VAN HET WO-
NINGPROBLEEM. HET
WITTE HUIS KAN IE-
DEREEN BINNEN-
GAAN EN ZYN WOON-
RUIMTE UITZOEKEN
NEW BABYLON

HET WITTE HUIZEN PLAN

DE WERKGROEP WITTE HUIZENPLAN NAM DE VOLGENDE INITIATIEVEN:

- 1 HET UITROEPIJEN VAN HET PALEIS OP DE DAM TOT STADHUIS VAN AMSTERDAM DE KOLLEKTIEVE KLAGGEMPEL VAN HET MAGIESCENTRUM
- 2 DE WERKELIJKE UITGAVE VAN UN LYST MET ADRESSEN VAN LEEG-STANDE HUIZEN DIE ZATERDAGS OM 10 UUR OP DE DAM VERSPREID WORDT
- 3 HET WITSCHILDEREN VAN DE DEUR EN DEURPOST VAN LEEGSTANDE WONINGEN TEN TEKEN DAT IEDEREEN ERIN WONEN KAN
- 4 DE OPRICHTING VAN UN ARBEIDSBUREAU OM DE JONGEREN IN DE ZOMERMAANDEN TE MOBILISEREN TEGEN DE WONINGNOOD
- 5 HET WITTE HUIZENPLAN ZAL DEEL UITMAKEN VAN HET PLAN NEW AMSTERDAM

REDT UN PANDJE BEZET UN PANDJE - GNOTWILHET

heidsmisdadigers'. Zo ook moest de in aanbouw zijnde IJ-tunnel worden opgeblazen.

De ongemeen felle Brief leidde tot het in beslag nemen van de gehele oplage. De voltallige redactie van het blad werd gearresteerd, waaronder Rob Stolk en Roel van Duijn. Op maandagochtend 4 april kreeg hij te horen: "Bent u daar van Duyn? Doet u open! Politie!" Hij deed open. "Wij hebben een bevel tot arrestatie van Roel van Duyn alsmede een bevel tot huiszoeking in verband met Provo, nummer 7". Er werd een heleboel spullen in beslag genomen, waaronder een oude stencilmachine, kopij voor Provo 8 maar de stapel Provo 7 liet men staan! Van Duyn werd in Volkswagenbusje gezet waar Stolk al in zat. Van Duijn zat als langste van het stel vast, elf dagen in het Huis van Bewaring aan de Weteringschans in Amsterdam.

Vier dagen voor de gemeenteraadsverkiezingen waaraan Provo meedeed, moest de redactie van Provo voorkomen. Ze werden beschuldigd voor

opruiming tot een serie gewelddaden. Mr. Van Renesse eiste tegen Roel van Duijn drie maanden, terwijl Rob Stolk tien weken tegen zich hoorde uitspreken. De redactie had onder meer ir. De Gier als getuige deskundige gedagvaard. Men had hem als stedenbouwkundig misdadiger nr. 1 neergezet, betiteld als verkeersmaniak en tegen hem opgeruid tot moord. De man gaf evenwel te kennen de Subversieve Brief met plezier te hebben gelezen en stelde dat hij zich niet bedreigd had gevoeld. Stolk verklaarde dat de dagvaarding subversiever en opruimer was dan de Brief. Op 9 juni kwam de uitspraak. Roel van Duijn werd veroordeeld tot 6 weken onvoorwaardelijk, terwijl Rob Stolk vier weken mocht brommen. Van de andere redactieleden kreeg Luud Schimmelpennink drie weken en werd Hans Metz vrijgesproken.

WITTE HUIZENPLAN

Ondertussen was aan de vooravond van Koninnedag van 1966 het Witte Huizenplan aangekondigd door het Oranje Komitee 'De Parel van de Jordaan'. Hierachter ging de redactie van het blad Provo schuil. De leegstand van duizenden woningen in de Amsterdamse grachten-gordel en de Jordaan werd stevig gehekel. Iedereen heeft het recht op een eigen huis, zo stelde Provo, het woningbezit moest gecollectiveerd worden en vervolgens rechtvaardig verdeeld. Het leegstaande Paleis op de Dam werd als 'image' (beeldsymbool) van de woningnood aangemerkt.

Het plan kondigde de volgende initiatieven aan:

1. Uitroepen van het Paleis op de Dam als stadhuis van Amsterdam ('de kollektieve Klaastempel van het Magies Centrum'),
2. Een wekelijkse uitgave van een lijst met adressen van leegstaande huizen,
3. Het wit schilderen van deuren van leegstaande woningen ten teken dat iedereen daar kon gaan wonen,
4. De oprichting van een arbeidsbureau om jongeren te mobiliseren tegen de woningnood,
5. Het oproepen tot kraakacties onder het motto 'Redt un Pandje, bezet un pandje'.

Het Witte Huizenplan leidde nog niet tot openlijke kraakacties of bezettingsacties. Wie illegaal

een huis wenste te bewonen, zoals op Kattenburg, deed dat bij voorkeur zonder ruchtbaarheid. Indien de autoriteiten onwetend bleven, was de kans op behoud van de verkregen woonruimte het grootst.

STADSVERNIELING

Het zou tot de zomer van 1968 duren, voordat het kraken een nieuwe impuls zou krijgen. Er verschenen twee brochures van de werkgroep Ruimte van de 'Kritiese Universiteit Amsterdam' waarin de heersende stedenbouwkundige opvattingen werden bekritiseerd. Het uit elkaar halen van wonen, werken en recreëren werd afgewezen. Het proces waarin de binnenstad het domein wordt van kantoren en winkels en de bewoners naar de Bijlmer worden 'gedeporteed' kon absoluut niet door de beugel. Men bepleitte alternatieve woonvormen, die moesten voortkomen uit 'wezenlijk menselijk denken'.

Leden van deze groep zijn de al genoemde Ruud Strietman en de Maastrichtse Provo Hans Derks. De groep leerde andere Amsterdamse activisten kennen die zich bezighouden met de stedenbouwkundige plannen van Amsterdam en het benadrukken van invloed van burgers en bewoners op de besluitvorming. Verdere verbreding vond plaats doordat organisaties die zich bekommerden om het behoud en restauratie van de oude binnenstad van Amsterdam (Bond Heemschut en Stichting Diogenes) zich eveneens begonnen te roeren. De Heemshutters richtten zich in 1968 op de Nieuwmarktbuurt die vanwege de aanleg van de metro geheel dreigde te worden weggevaagd.

Op een gezamenlijke vergadering van deze groepen in het najaar van 1968 werd besproken wat te doen tegen de vergaande nieuwbouwplannen. Ruud Strietman, inmiddels student aan de Academie van Bouwkunst, stelde huisbezettingen voor, zoals hij dat zelf in de Generaal Vetterstraat had gedaan.

Op 21 december 1968 trok een grote groep krakers uitgerust met bakfiets gevuld met huisraad naar de Keizerstraat in de Nieuwmarktbuurt. Planken werden van de ramen verwijderd. Terwijl Strietman met een deel van de groep een tweede pand wilde kraken, arriveerde de politie bij het pand aan Keizerstraat en begon deze

meteen te ontruimen. De bezetters waren zo druk met de beschikbare ruimtes te verdelen, dat men vergeten was om het meegebrachte huisraad naar binnen te brengen. Daardoor kon geen aanspraak meer op het huisrecht worden gemaakt. Gebrek aan ervaring deed de eerste collectieve kraakactie in vier jaar mislukken. Wel verbreedde de groep activisten zich, die zich met woningnood en leegstand bezig hield.

ROB STOLK

Juist in deze periode, eind 1968, kwam Rob Stolk vrij vanwege de gevangenisstraf van vier weken voor de Subversieve Brief uit 1966. Stolk was afkomstig uit een PSP milieu uit de Zaanstreek, maar uit onvrede over het vele vergaderen en het gebrek aan directe actie bij de jongeren van deze linkse politieke partij (opgegaan in GroenLinks), richtte hij de zestien leden tellende Anarchistische Werkgemeenschap Zaandam op. Begin 1965 gaf hij zijn eerste blaadje uit, Barst genaamd. Het anarchistisch karakter bleek uit de ondertitel: "Sociaal/cultureel tijdschrift op basis van een levensbeschouwing, die een zo onbegrensd mogelijke zelfstandigheid van elk individu beoogt en elk maatschappelijk systeem, waarin plaats is voor geweld, dwang of autoritair gezag, verwerpt". Het zou bij één nummer blijven, want Stolk vertrok naar Amsterdam. In mei 1965 stond Stolk samen met Roel van Duijn, ook actief in de anarchistische beweging, alsmede met hun vrienden aan de wieg van Provo.

Landelijke bekendheid kreeg hij met zijn Provo-huwelijk met vriendin Saartje Duys in oktober 1965 in Zaandam. De negentienjarige bruidegom maakte met zijn twee jaar jongere bruid in zijn witte spijkerpak een rondje op een witte fiets, een verwijzing naar het kort tevoren door Provo gelanceerde 'Witte Fietsenplan'.

Bij Provo ontpopte Stolk zich tot een van de drijvende krachten achter het drukkerscollectief. Samen met anderen slaagde hij erin van dit collectief een dusdanige organisatie te maken, dat spoedig een offsetpers de handmatige stencilmachine verving. Na zijn vrijlating bekwaamde hij zich verder in het drukkersvak. Hij kreeg een keldertje toegewezen in de Koestraat in de ook met sloop bedreigde Amsterdamse Bethaniënbuurt. Samen met oud-provo Lou van Nimewe-

gen startte hij er een drukkerijtje met de drukpers van Provo. De kelder werd al snel een ontmoetingsplaats en diende als uitvalsbasis van nieuwe acties.

Het blad Geïllustreerd Betheniënnieuws dat vanaf 1968 om de paar maanden verscheen met behulp van gemeentesubsidie informeerde de buurt over de saneringsplannen, werd al snel door Stolk gedrukt. In maart 1969 werden de plannen rond de sanering flink bekritiseerd omdat volledig voorbij werd gegaan aan de belangen van de zittende bewoners. De inspraakprocedure kreeg als kwalificatie die van volksverlakkerij. Het blad veranderde al snel in een soort van stedelijke Kraakkrant. Er werd uitgebreid verslag gedaan van de kraakacties van eind december 1968. De subsidie van de gemeente stopte hierdoor.

STEEN DES AANSTOOTS

Een maand later in januari 1969 kregen verschillende instellingen in Amsterdam bakstenen door de ruiten gegooid. Het ging om het gemeentelijk Bureau Woonruimte, de makelaar Rappange en de Amsterdamse Maatschappij tot Beheer van

Onroerend Goed. Elke baksteen was ingepakt in een gelijkkluidend pamflet. Daarin viel te lezen: "Hierbij leggen we de eerste steen voor een monument dat we zullen oprichten als teken van het eind van uw grootheid... Het is de steen des aanstoets en het monument zal de gramschap zijn van de door u geteisterde bevolking.' Deelnemers aan deze actie zouden daarna actief deelnemen aan georganiseerde huisbezettingen oftewel kraakacties.

Vlak na deze actie kraakte Rob Stolk voor een uit Suriname afkomstig gezin dat om onderdak verlegen zat, een pand aan de Oudezijds Achterburgwal, midden in de penozebuurt. Het pand was echter geheel gemeubileerd en de kasten zaten vol met spullen. De politie ontruimde aldus het pand. Aangezien de actie meer het karakter had van een mislukte 'inbraak' onder toezicht van de Amsterdamse onderwereld, kwam nu de term 'kraken' in zwang voor het clandestien bezetten van huizen.

Om acties beter voor te kunnen bereiden en uit te dragen ontstond vervolgens 'Koöperatief Woningburo de Kraker' (doet het steeds vaker). Op deze wijze kregen de huisbezettingen een politiek karakter. Kraken werd nu een actievorm waar een zelfstandige organisatie omheen ontstond. Het Buro werd gefinancierd uit gelden die verkregen werden door de verkoop van het Provo archief aan de Amsterdamse Universiteitsbibliotheek. Dat had maar liefst 13.000 gulden opgeleverd.

WONINGBURO DE KRAKER

De eerste kraakactie van Woningburo de Kraker vond plaats op 13 februari 1969 in de Von Zesenstraat (Dapperbuurt). Het betrof een huizenblok dat al twee jaar leeg stond. Ruud Strietman kraakte met een student van de Sociale Academie voor, de dag erna namen twintig mensen met de benodigde huisraad bezit van de resterende etages.

Gealarmeerd door buurtbewoners stond de politie snel op de stoep. De hele groep krakers werd gearresteerd. In opdracht van de eigenaar maakten slopers het blok vervolgens ongeschikt voor bewoning door de ramen in te slaan, het sanitair te vernielen en de gas- en lichtleidingen te verwijderen.

De groep verspreidde daarna in de buurt een pamflet waarin men zich afvroeg hoe dit mogelijk was in Amsterdam in 1969: "Het in bezit nemen van leegstaande huizen is zondermeer door iedereen te rechtvaardigen. Immers: alle gemeentelijke instellingen houden de woningnood in stand, zijn corrupt en vormen een onderdeel van het kapitalistische systeem! Daarom worden makelaars en eigenaars de hand boven het hoofd gehouden, o.a. door het optreden van de politie. Ondernijm dit systeem! Wees solidair met alle illegale woningbezettingen. Weigert huurverhogingen! En eis met ons met een radicale onteigening (nationalisatie van grond- en huizenbezit!"

De tweede kraakactie van het Buro de Kraker op 28 februari 1969 in de Wijttenbachstraat had meer succes. De politie liet de krakers met rust, de woningen werden ingericht en de contacten met buurt verliepen goed. Het Buro verklaarde zich solidair met de protesten tegen de aangekondigde huurverhoging van maar liefst 6%.

Op donderdag 20 maart begon een sloopbedrijf echter plotseling via het dak met sloopwerkzaamheden. De vloer van de zolder werd verwijderd alsmede het daar ondergelegen plafond, de bewoners verbijsterd achterlatend. De krakers deden aangifte wegens vernieling en huisvredebreuk maar de klachten werden door de politie niet in behandeling genomen. Een brief naar de Officier van Justitie haalde evenmin iets uit. Woningburo de Kraker benadrukte het in de Grondwet geregelde bescherming tegen huisvredebreuk: niemand mag tegen de wil van de kraker de woning binnenkomen, behalve in bepaalde gevallen die in de wet geregeld zijn.

Het sloopbedrijf dacht deze bepaling te omzeilen. Na overleg met politie begon men gewoon met slopen, de krakers zouden dan wel vertrekken.

Een flinke actie kwam nu op gang. Spandoeken verschenen aan het pand, de publiciteit werd gezocht. De krakers deden ook een beroep op de buurtbewoners maar daar stak de CPN uit de buurt een stokje voor. Ze voorkwamen dat bewoners mee gingen doen met het posten bij de bedreigde woningen. Partijpolitiek belang, de CPN was kandidaat voor het college van B&W, speelde hierin een rol. Schriftelijke protesten bij burgemeester Samkalden en de Officier van Justitie leidden tot niets. De laatste liet ijskoud we-

Kraakactie Wijtenbachstraat 1969

ten dat er geen strafbare handelingen waren gepleegd! Eind oktober verlieten de laatste krakers de nog overeind staande panden, gedwongen door de sloop.

Deze kraakactie leverde veel publiciteit op. Over het algemeen was er enig begrip voor de krakers, behalve in de uitgesproken rechtse pers. Weekblad Elsevier sprak over kraken als 'psychologische guerrillatactiek'. Radio en TV toonden belangstelling. Woningburo de Kraker kreeg van de KRO zelfs gelegenheid om zelf een half uur durend radioprogramma te maken. De krakers presenteerden zich in de media slechts met hun voornaam. Dat deden ze overigens niet in hun correspondentie met politie en justitie. Sommigen schreven zich zelfs met hun kraakadres in bij het bevolkingsregister.

De zelfgekozen anonimiteit had te maken met de ervaringen van Provo. De fulltime provo's waren zeer bekend zowel bij politie en de pers en werden om die reden nauwlettend in de gaten gehouden. Dit werd als zeer beklemmend ervaren en was een van de redenen om Provo op te heffen. Als in Vrij Nederland Ruud Strietman en Rob Stolk als de centrale figuren worden opge-

voerd van Woningburo De Kraker wordt vergeefs rectificatie geëist door de achterban.

In maart 1969 werd een tweede groep opgericht, 'Woningburo De Koevoet' (weet hoe het moet) waarin Kim Borkent een zeer actieve rol vervulde. Hij beschikte over een VW busje wat erg handig was om spullen te vervoeren. Hij maakte het staartje van Provo mee en was nadien regelmatig te vinden in de kelder van de drukkerij van Rob Stolk. Die bracht hem de fijne kneepjes van het kraken bij. Tegenover De Kraker positioneerde De Koevoet zich als bureau voor permanente woonruimte zonder tam tam (publiciteit). Het promootte dus de 'stille' vorm van kraken.

In feite ging het om twee vriendengroepen die her en der in de stad mensen aan onderdak hielpen. Potentiële krakers waren veelal afkomstig uit studenten en jongerenkringen. Meestal opereerde men in groepjes van zes tot acht personen die de kraakacties uitvoerden. Het betrof niet uitsluitend sloopwoningen. Vaak werd in overleg getreden met direct omwonenden zonder dat er sprake was van enige ruchtbaarheid.

HANDLEIDING VOOR KRAKERS

Na de actie in de Wijttenbachstraat kreeg Buro de Kraker die beschikte over een postbus vanuit het gehele land veel post van wanhopige woningzoekenden. Niet iedereen bleek het fenomeen kraken al te begrijpen, getuige de aanmeldingen voor een driekamerwoning.

De vele reacties vormden de aanleiding voor de uitgave van de 'Handleiding voor Krakers' door Woningburo De Kraker in mei 1969. De brochure werd opnieuw gefinancierd uit de opbrengst van de verkoop van het Provo archief dat ondergebracht was in de Stichting Ter Bevordering van een Goed en Goedkoop Leven. Als motto werd het volgende gehanteerd: 'Doe het Zelf! Neem de oplossing van het woningprobleem in eigen hand'. De brochure vertelt wat er zoal komt kijken bij het kraken van met name slooppanden.

Er staat veel goede raad in deze brochure: "Het beste kunt u 's avonds kraken, bv. tijdens een populair tv-programma. Het openbreken van de deur dient snel en zonder veel lawaai te gebeuren. Als de burens aanmerkingen maken op uw kraakwerk, zeg gewoon dat u de nieuwe huurder bent en dat de sleutels weggeraakt zijn. Kraak rustig door! Het is zaak zo snel mogelijk de huisraad naar binnen te sjoeven. Barrikadeer de deur als u dat nodig vindt om tijd te winnen. De eventueel door de burens gebelde politie krijgt dan de indruk dat men de deur niet heeft opengekregen, of dat er een ander pand gekraakt moet zijn. Richt uw huis zo snel mogelijk in. Nodig uw burens uit voor de koffie, er is dan voor de buurt niets geheimzinnigs meer aan uw verblijf. Was uw ramen, schilder raamkozijnen, kom in gesprek met buurtbewoners."

Ook ideologisch was de brochure uit het goede anarchistische hout gesneden: "Ook uit uw eigen ervaring zal u ruimschoots gebleken zijn dat er geen enkele instantie is die uw belangen behartigt. Noch de overheid, noch de politieke partijen zijn in staat, zo ze willen de woningnood op te heffen. Deze handleiding voor krakers is daarom enkel bedoeld als een aansporing om uw eigen belangen te behartigen. Organiseer u daarom van onderop. Ondermijn met uw akties dit systeem. Saboteer de initiatieven die slechts financiële of politieke winst slaan uit uw behoeften."

Men liet onverhuld dat krakers het eigendomsrecht aantasten. Kraken werd als actievorm beschouwd in de strijd voor individuele ontplooiingsmogelijkheden.

De brochure ging ook verder dan het kraken van woningen: "Laat u niet verleiden tot het zitting nemen in ondernemingsraden, want inspraak is medeplichtigheid aan de exploitatie van uw medemens. Hoed u voor nieuw-linkers, radikalen en partij-kommunisten, met hun leuzen die onze grootouders al versmaadden. Eis geen loonsverhoging maar bezet de bedrijven. Kraakt, kraakt, kraakt." Ook richting studenten die zich roerden met de Maagdenhuisbezetting (in mei 69 waarbij ze breekijzers lenen van Rob Stolk om binnen te komen) en deels toetraden tot de CPN stelden de anarchistische krakers: "Kameraden, hoed je voor vakbondsbonden, doe niet mee met parlementaire spelletjes ... houd de macht aan jezelf, vorm je eigen aktie-komitees."

ENGELSE INSPIRATIE?

Het kraken van woningen als politieke actievorm tegen woningnood en leegstand was niet uitsluitend een Nederlands verschijnsel. Tegelijkertijd ontstond ook in Engeland een kraakbeweging. In de Engelse hoofdstad ging begin 1969 de 'London Squatters Campaign' van start. De overeenkomsten met de Nederlandse situatie zijn frappant. Ook in Londen hielpen politieke activisten van anarchistische huize mensen zonder eigen huisvesting aan een woning. Het land kende een aanzienlijke woningnood. Twee miljoen onderkomens voldeden niet aan de officiële eisen voor menselijke bewoning. Ook in Engeland was de aandacht van de media voor het fenomeen kraken groot en genoot de beweging brede maatschappelijke steun. Meestal ging het eveneens om het kraken van slooppanden en werd er doorgaans 'stil' gekraakt om de autoriteiten niet onnodig te alarmeren. Tot slot stond ook in Londen en nadien in andere Engelse steden het kraken in het teken van 'Do it Yourself'. Het grote verschil was dat de kraakbeweging in Engeland was ontstaan uit de steun aan toenmalige 'daklozen' vanuit de anarchistische beweging. Dat betrof met name kinderrijke gezinnen met laagopgeleide ouders die in de problemen waren geraakt door werkloosheid, schulden en dergelijke. Nadat zij uit hun huizen waren gezet, volgde huisvesting in hostels waar ze aan een

absurd streng regime werden onderworpen. Nadat acties voor verbetering van de situatie in deze hostels niet succesvol waren, volgden kraakacties om deze gezinnen aan een eigen onderkomen te helpen.

Mogelijk hebben publicaties in de Engelse anarchistische pers de Nederlandse krakers geïnspireerd. Het ook in ons land gelezen blad Anarchy berichtte regelmatig over huisvesting en de krakers in Engeland.

OPHEFFING DE KRAKER

Op 13 juni 1969 zou de derde en laatste openlijke kraakactie van Woningburo de Kraker worden uitgevoerd. Dit maal had men een bedrijfspand op het oog om te voorkomen dat het twee jaar leegstaande pand in de Damstraat door een nabij gelegen hotel aan het woningbestand onttrokken zou worden. "Als dit zo doorgaat wordt de hele binnenstad ten behoeve van buitenlandse toeristen ontvolkt... Laat van uw huis geen hotel maken. Red een pandje, bezet een pandje."

De vier bewoners kwamen enkele dagen later thuis om te ontdekken dat de deuren niet alleen zijn opengebroken maar in hun geheel in de keuken zijn gezet! Bij de politie werd vervolgens een klacht wegens braak en huisvredebreuk ingediend bij de politie, Officier van Justitie en de burgemeester. Het enige gevolg was dat de namen van de krakers aan de eigenaar werden gegeven. Deze startte prompt een kortgeding tegen hen. Half juli bepaalde de rechter dat de krakers eruit moeten. Zij zijn dan al vertrokken. De krakers benadrukten het woonrecht (als sociaal grondrecht) wanneer ze met tafel, bed en stoel hun intrek in een pand hebben genomen. Op grond van artikel 172 van de Grondwet zou het daarin vastgelegde Huisrecht hen bescherming dienen te bieden tegen willekeurige ontruiming.

Omdat enkele drijvende krachten van de Kraker als Tjebbe van Tijen en Pieter Boersma hun activiteiten verlegden, werd in de zomer van 1969 het Woningburo opgeheven. Het was nimmer de bedoeling geweest om een specifieke kraakorganisatie op poten te zetten, laat staan een leven te leiden als fulltime krakers. Het

antwoord van het Woningburo op alle verzoeken tot steun was een wezenlijk anarchistische: Doe het zelf! Om die reden was juist de kraakhandleiding geschreven om iedereen van dienst te zijn die een woning behoefde. De gunstige voorwaarden waaronder het kraken zich kon ontwikkelen, zoals woningnood, voldoende leegstand alsmede publieke en media belangstelling zouden spoedig tot nieuwe kraakacties leiden, waarbij opnieuw anarchisten en de vanuit Provo opgerichte Kabouterbeweging betrokken zouden zijn. Woningburo de Kraker zou nog een maal van zich laten horen en wel op 5 december 1969 met een laatste Sinterklaasactie.

De kraakacties van Woningburo de Kraker waren een logisch vervolg op de stellingname van Provo. Zij voerde daadwerkelijk de kraakacties uit waar Provo al eerder voor had gepleit. Beide groepen waren door het anarchisme geïnspireerd. Het kraken van woningen werd gepropageerd als een directe actievorm om de eigendomsverhoudingen aan de kaak te stellen dan wel om acute woningnood op te lossen, terwijl er van volop leegstand van panden sprake was.

Deze tekst is een bewerking van de lezing die Arie Hazekamp hield over dit onderwerp op de Pinksterlanddagen 2011 in Appelscha.

Bronnen

Eric Duivenvoorden, Een voet tussen de deur, Geschiedenis van de kraakbeweging 1964 – 1999, Amsterdam, 2000

Roel van Duijn, Provo; de geschiedenis van de provotarische beweging 1965-1967, Amsterdam, 1985

Marius van Melle en Niels Wisman, Hier gebeurde het... Generaal Vetterstraat, 2 januari 1965, in: Ons Amsterdam, maandblad over heden en verleden van Amsterdam, september 2007.

Te vinden via de volgende link:

http://www.onsamsterdam.nl/index.php?opti-on=com_content&view=article&catid=15:dossiers&id=332:hier-gebeurde-het-generaal-vetterstraat-2-januari-1965&Itemid=31

Nicolas Walter, The New Squatters, in: Anarchy 102, august 1969. Opgenomen in: Colin Ward (ed.), A Decade of Anarchy (1961-1970), Londen, 1986

ADRIAAN

BONTEBAL

28 MEI 1952 —

11 FEBRUARI 2012

Op 11 februari 2012 overleed de schrijver en dichter Adriaan Bontebal (Leidschendam 28 mei 1952). Voor ons was hij Aad. Aad was in de jaren '80 medeoprichter en de huisdichter van het autonome tijdschrift De Zwarte dat verscheen in de regio Den Haag - Leiden - Delft - Boskoop <http://zwarte.squat.net/index.htm>. Zijn bijdrage was van onschatbare maar ook onderschatte waarde. Dankzij hem hebben we, ook als Hydra Ensemble, geleerd dat proza en poëzie een kameraad kunnen zijn, dat het inspiratie en troost kan bieden.

In het eerste nummer van de Zwarte in november 1983 kondigde Aad het begin van een rubriek over poëzie aan. “Vaak wordt er over de poëzie gedacht als zijnde iets dat blijft steken in ‘donkerrode wolkpartijen boven je broze gezicht’ en ‘zilveren linten die traag door oneindig landschap gaan’. Het alternatief moet worden aangedragen door wat men noemt ‘de popdichters’.” Hij zag een nieuwe dichtkunst ontstaan, geïnspireerd door dichters m.n. afkomstig uit Engeland zoals Linton Kwesi Johnson en John Cooper Clark, en riep de lezers van de Zwarte op hun “konterfeitsels” naar het postbusnummer te sturen. Aad geloofde dat er veel en goed geschreven werd en wilde dat naar buiten brengen. De rubriek Schrijven/Sgreife zou helaas niet echt een lang leven beschoren blijven. Aad zelf schreef veel en ook een wat bekendere naam als Diana Ozon kwam voorbij. Verder werden er haiku's geïntroduceerd, werden er gedichten geleend uit het blad ‘Kraaiepoot & Botersmokkel’, werden er naast gedichten van Arjen, Frank, Howard en John ook anonieme gedichten geplaatst of gewoon een gedicht van ‘iemand uit Leiden’. Het laatste gedicht in De Zwarte werd door Aad gepresenteerd als een vorm van poëtisch imperialisme. Het werd immers geplaatst op de volgende pagina! “Langzaam maar zeker nemen de dichters De Zwarte over” Het was een reactie, al in nummer drie, op “nogal wat tegenstrijdige reacties” op de rubriek. Waarop Aad schreef: “De kultuurschok. Goed of slechts slecht; ik weet ten minste dat het gelezen wordt

en dat ik het niet allemaal voor de kat zijn kut zit te doen. Veel voorkomende vraag: wat moet die onzin in een aktieblad als De Zwarte. Terugkerend antwoord: het is een onderdeel van onze 'kultuur'. Onze muziek, onze gedichten, onze akties. Het hoort er allemaal bij."

Erik Lindner heeft in de Groene een prachtig In Memoriam geschreven over Aad en typeerde hem als "De Carmiggelt van de kraakbeweging, de dichter met het houten been, de schrijver die zo droevig kon voorlezen dat het publiek het niet meer kon houden van het lachen". <http://www.eriklindner.nl/content/view/387/492/>
"Een van zijn meest gedenkwaardige teksten," aldus Lindner, "is het 'Haags dagboek', een reportage die hij met zijn vriend Hans de Bruin schreef over de belegering van De Blauwe Aanslag door aanhangers van extreem rechts volgend op de aanslag op de echtgenote van Hans Janmaat in Kedichem in 1987. Bontebal en De Bruin beschrijven de angst, de agressie, de vervreemding van krakers die een week lang opgesloten zitten in een gebouw dat dag en nacht bekogeld wordt met stenen. Het dagboek is afwisselend een literaire en een journalistieke weerslag van de gebeurtenissen en maakt de verbijstering inzichtelijk over hoe mensen in gevechtshouding kunnen schieten en hoe moeilijk ze er uit komen. Het is gepubliceerd in het literaire tijdschrift De XXIste eeuw."

Als eerbetoon aan Aad publiceren we in dit nr. van Hydra het 'Haags Dagboek', dat voor zover wij weten behalve in het tijdschrift De XXIste eeuw alleen nog is verschenen in 1996 in het boek "Aanslag". Een schitterende uitgave van Papieren Tijger waarbij de omslag was gemaakt van authentiek Blauwe Aanslag belastingkantoor archiefplankjes. Het gaat zoals Lindner beschrijft inderdaad over de belege-

ring van het Haagse kraakpand de Blauwe Aanslag. Alleen volgde het niet op de versterking van een bijeenkomst van de ultra-rechtse Centruumpartij in Kedichem, maart 1986, maar in de nasleep van een demonstratie tegen de crisispolitiek en de bezuinigingen, september 1987. Het klopt dat de belegering dagenlang duurde. Het 'Haags Dagboek' is echter ook letterlijk een dagboek en beschrijft alleen de eerste dag van de belegering.

Op 23 september zal de bundel 'Tot hier en niet verder ~ een leven in woorden' worden gepresenteerd tijdens de *Memorial Adriaan Bontebal*. Deze 196 pagina's tellende bundel bevat een selectie van eerder in diverse bundels verschenen werk, een aantal niet eerder gepubliceerde gedichten en verhalen en een beperkt aantal van Adriaan's blogs.

HAAGS DAGBOEK

~

ADRIAAN BONTEBAL & HANS DE BRUIN

09.00 Haarlem, 19 september 1987. Voor het station hebben zich zo'n tweeduizend mensen verzameld voor een betoging tegen de Centrum Democraten van Janmaat. De spanning is te snijden.

Met kramp in mijn maag ben ik vanmorgen uit Den Haag vertrokken. Extra kleren aan, een leren jas er overheen, je kan niet weten. We staan te wachten op wat komen gaat. Velen zijn voorbereid op een klop-partij, bivakmutsen, helmen, knuppels. We moeten de duistere horde van de straat jagen. Janmaat es. zullen niet vrijuit demonstreren! Niet in Haarlem, nergens!

Enkele weken eerder heeft de CD vergunning gevraagd om de straat op te gaan. Direkt werden door het hele land, in brede lagen van de bevolking, de tegenstanders gemobiliseerd. Uiteindelijk werd de demonstratie door de gemeente verboden, maar de CD-ers wilden desondanks komen. Wij dus ook. En de ervaring heeft geleerd dat confrontaties hard kunnen verlopen: Rotterdam, Boekel, Kedichem. En Kerwin Duinmeyer... Daarom de spanning en de angst: komen ze echt?

Het demonstreren heb ik al jaren geleden voor gezien gehouden. In het bijzonder die wandeltochten die erop zijn gericht overheden van je gelijk te overtuigen. Natuurlijk: de gezelligheid kent geen tijd. Je ziet oude bekenden, je maakt een praatje hier, een afspraakje daar, maar over de resultaten van je protest hoef je je

geen illusies te maken. We hebben de vrijheid van meningsuiting in dit land, de autoriteiten hebben niet de plicht tot luisteren. Daarom zoek ik mijn vertier bij voorkeur elders: zelfs in de kleine uurtjes van een feest is er altijd wel iemand te vinden die echt naar me luistert.

Er zit echter ook een praktische kant aan mijn aversie tegen demonstreren, voortkomend uit mijn eenbenigheid. Het betreft niet zo zeer de lengte van die wandelingen; mensen in een massa lopen niet zo vlot, dus het is allemaal wel bij te benen. Het is de eventuele versnelling die me parten kan gaan spelen. Zodra namelijk de oproerpolitie uit de hokken wordt losgelaten slaan mijn medestanders' aan het rennen, mij eenzaam achterlatend. Dat neem ik niemand kwalijk: solidariteit is één ding, je nodeloos in elkaar te laten slaan is heel wat anders. Maar om nou in mijn eentje als kop van Jut te fungeren... Voor het martelaarschap ben ik niet in de wieg gelegd.

Iets dergelijks is me overkomen toen ik me weer eens had laten overhalen mee te brullen op het Binnenhof. (Niemand heeft me ooit kunnen beschuldigen van consequent gedrag en, ach, je woont in Den Haag...) Het was op de dag dat de Tweede Kamer een beslissing zou nemen over de plaatsing van Amerikaanse nucleaire kruisraketten op de vliegbasis Woensdrecht.

We hebben van 's middagsvroeg tot 's avonds laat lawaai staan maken voor 's lands vergaderzaal. Spreekkoren, muziek, gerammel aan de dranghekken, maar een wanklank was er niet te horen, Toen de duisternis was gevallen verscheen daar ineens de ME. Zonder de wettelijk voorgeschreven driemaal 'Wilt u zich verwijderen', sloegen de robots aan het rammen. Uw bevel is onze bevrediging: een blokkade van vrouwen, betogende bejaarden, joe-lende vredesdemonstranten, u zegt het maar. Ik strompelde zo snel als been en prothese mij wilden dragen naar de kiosk van de ijsverkoper en verborg me erachter. Het Binnenhof werd schoongeveegd, terwijl ik in de luwte stond te trillen. Maar plotseling kreeg een drietal van die vechtmachines mij in de gaten. 'Wegwezen! En snel!' klonk het uit de Mavo-hoofden. Ik legde in

begrijpelijk Nederlands uit waarom het rennen mij onmogelijk is. Dat was geen probleem: ik kreeg een gummielat in mijn nek, sloeg tegen de vlakke en werd liggend op mijn rug tot buiten de poorten gesleept.

09.15 We staan al een kwartier bij het station. Het wordt steeds drukker. Ineens is er paniek. Ze zouden er zijn; aan de zijkant van het station staat er een groepje. Enkele tientallen mensen stormen erop af – de heavo's, veel leer, stokken - ... Niets. Vals alarm. Maar de schrik zit er goed in. Nog een kwartier, dan gaan we lopen. De stoet beweegt zich richting centrum. Langzaam zakt de spanning. We zijn met velen, de stoet is lang en ziet er indrukwekkend uit. De tegenstander is er niet. Wel veel bekijks. Halverwege de tocht begint de stemming om te slaan: de angst wordt euforie. Het is ons gelukt, we hebben ze van de straat gehouden.

11.00 Het eindpunt. De spanning is geheel verdwenen. Iedereen praat door elkaar. We voelen ons sterk. Ik moet terug naar Den Haag, naar de volgende demonstratie van die dag. Tegen de crisispolitiek van de regering Lubbers. Tegen de bezuinigingen.

'Ik kom er pas uit als ik mijn, adem niet meer kan zien.' Vriend K. was een nachtje blijven logeren en lag, op een matras naast mijn bed, in een slaapzak te mokken. De avond ervoor had hij zich in de kraakkroeg laten vollopen, en de hoeveelheid genuttigde alcohol had hem de kou doen vergeten. Deze ochtend, met een kater, kwam de klap dubbel aan. Ik voelde met hem mee: het vroom binnen net zo hard als buiten. In mijn slaapkamer, een kubus van vier bij vier bij vier, stond slechts een werkloze aladin; een petroleumkacheltje dat, in bedrijf, net genoeg calorieën afscheidt om een toilet te verwarmen.

Enkele weken eerder, begin december 1980, had een groep mensen, waaronder ik, het leegstaande voormalige belastingkantoor ge-

kraakt. Riant gelegen aan de rand van de Schilderswijk. In die tijd was het bon ton aktievoerder te zijn; vlak na de Vondelstraat en de kroningsfeesten. Twee dagen na de 'voorkraak' (tien mensen hadden stiekem het pand bezet om betrapping op heterdaad te voorkomen) trokken we er in een groep van zo'n tweehonderd mensen heen. Zoveel zijn er sindsdien in Den Haag bij dergelijke akties niet meer op de been geweest. Ook de buurtbewoners stonden achter de kraak; men kwam met voedsel, huisraad enzovoorts. Het pand werd vernoemd naar de enveloppen die de fiscus rondstuurt: de Blauwe Aanslag.

Ik heb er zesenhalf jaar gewoond. Dat is achteraf verbazingwekkend te noemen. Niet alleen zijn de kou, de afstanden en de troep voor een gehandicapte dubbel zo lastig als voor de meer valide medemens, bovendien ben ik zeer eenzelvig. Er woonden in mijn tijd een dikke vijftig mensen en er floreerden (nu nog) verschillende bedrijffjes: een eethuis, een boekwinkel, een fietsenmakerij, een filmzaal en een drukkerij (waar ik zelf mijn 'eigen beheer'-bundels drukte). Ik kon geen stap verzetten of ik kwam wel iemand tegen.

Dat ik uiteindelijk vertrok had nog een oorzaak. Ik baalde van de tijd die er in het wonen gestoken moest worden. Almaar opknappen, almaar vergaderen, almaar overleg met gemeenteambtenaren. Het werd tijd dat ik woonruimte betrok die er gewoon was zonder dat ik me er dagelijks mee bezig diende te houden.

Al in december 1980 had ik me laten inschrijven als woningzoekende. Vanwege mijn lichamelijk euvel kreeg ik op voorhand extra punten en iedere maand inschrijving verhoogt het aantal. Gedurende al die jaren had de gemeente niets van zich laten horen. Ik ben op hoge poten naar de Dienst Volkshuisvesting gegaan: 'Ja, hoor eens. Jullie bieden me nooit iets aan, terwijl mijn punten totaal onderhand hoog genoeg is om tot de maan te geraken'. Men streek de hand over het hart. Ik kreeg een huisje toegewezen in een van de vele hofjes die de hofstad rijk is. Gerenoveerd, geïso-

leerd, ver van de straat en met een betaalbare huur. Hier in de Schilderswijk zal ik oud worden.

'Hé, K., zal ik naast je in die slaapzak kruipen?' Ja, ik weet de mensen wel uit hun nest te pesten.

14.00 Het Malieveld, Den Haag. Vanuit Centraal Station, met auto's en bussen, komen de mensen toegestroomd. Twee á drieduizend. Na Haarlem zit de stemming er goed in. Weer hangt er een confrontatie in de lucht en velen hebben hun spullen uit Haarlem nog bij zich. Er komt een bus bejaarden aanrijden, helemaal uit Limburg, maar na het aanschouwen van dit zootje ongeregeld besluit men afzonderlijk op pad te gaan.

De stoet vertrekt. Voorop een groot spandoek, 'Vuur en vlammen voor de staat', en in de kop van de groep zetten sommigen hun bivakmuts op. De eerste ruiten sneuvelen: bij het Ministerie van Financiën, bij een ambassade... We gaan langzaam voort, angstvallig in de gaten gehouden door de ME. Uiteindelijk zie ik het Binnenhof opdoemen. De politie blijkt de zaak te hebben afgegrendeld. De demonstratie stokt. Wat nu? Er doorheen? De eerste stenen vliegen reeds, het antwoord is blijkbaar al bedacht. De politie voert een charge uit en de groep verspreidt zich. Er vliegen nog meer stenen. Op het Buitenhof worden de ruiten van McDonalds ingegooid. Om me heen wordt gescholden: 'Laat dat! Er zitten mensen binnen!'

Dan, ineens, paniek. We worden van twee kanten aangevallen. Groepjes 'krullies' (ofwel: matjes. Het haar kort van boven en lang, gepermanent, in de nek) en FC Den Haag-supporters mengen zich in de strijd en kiezen, voor de verandering, de zijde van de politie. Onder hen zie ik ook Ton H., het 'monster van Laakkwartier', de lijfwacht van Janmaat. Consterna-

tie. Dit is op dit moment de verkeerde tegenstander. Dit is geen politie, maar dit zijn 'gewone' burgers. Ze zien er allemaal hetzelfde uit; het Haagse centrum is zaterdagavond verzeefd van dit soort types, gehuld in trainingspakken. De eenvormigheid belet je te zien wie wie is. Mensen worden in elkaar geslagen. De politie kijkt toe, glimlachend, en pas als we terugslaan komen zij in actie: tegen ons. De mensen vluchten weg, alleen, in groepjes. De bivakmutsen worden haastig weggeborgen, maar hoe verberg je jezelf tussen al die trainingspakken? Terug naar het Malieveld? De euforie van de ochtend is omgeslagen in totale ontredning.

Met een deel van de groep begin ik richting mijn huis, de Blauwe Aanslag, te lopen. Meer mensen sluiten zich aan, ze kennen het pand. Het is een meer vertrouwde omgeving voor hen dan de Haagse binnenstad. We worden afwisselend aangevallen door krullies en de ME, maar we moeten door. Uiteindelijk belanden, in kleine groepjes, zo'n, driehonderd mensen in het pand.

Naar mijn overtuiging heeft de bereidheid te vechten weinig uit de staan met moed. De pijlers waarop een uitbarsting rust zijn woede en noodzaak. Ik ben niet zo'n vechtersbaas. Dat is niet het uitvloeisel van een pacifistische levenshouding; ik ben er juist van overtuigd dat sommige lieden zo nu en dan een stevig pak op hun sodemieter moeten hebben. Echter niet van mij. Het is mijn gestoorde mobiliteit die me ervan weerhoudt te matten. Toch heb ik enkele malen gevochten tegen het kaalgeschoren, ultra-rechtse tuig, maar steeds binnenshuis. In onze kraakkroeg het Brullend Breekijzer. Het is een pijpenla en daarom hoeft een mens niet zo vreselijk mobiel te zijn om klappen uit te delen en te ontwijken.

Ik ben er geschrokken van mijn eigen agressiviteit. Mijn grenzen blijken nogal ruim te liggen, vooral als ik weet hoever de vijand wenst te gaan. Van de herrieschoppers in de kraakkroeg wist ik

dat zij er niet voor terugdeinsden om met het scheermes te zwaaien of het mes te trekken. Zo stond ik eens met een beugelfles in mijn hand, klaar om deze op de dichtstbijzijnde kale kop te laten neerkomen. Een vriendin tikte me op de schouder: 'Niet doen, Adriaan. Daar heb je later spijt van.' Ondanks de hitte van de strijd realiseerde ik me haar gelijk. Enkele ogenblikken later stond ik met een barkruk in mijn handen...

17.00 Voor de Aanslag verzamelen zich, druppelsgewijs, enkele tientallen mensen: krullies, voetbalsupporters buurtbewoners, nieuwsgierigen. Plotseling vliegt er een steen uit deze groep. Er breekt een ruit. En nog een, en nog een... Buiten klinkt gejuich, binnen wordt koortsachtig overlegd. We besluiten ze weg te jagen. Dat moet kunnen: we overtreffen ze in aantal. We stellen ons op bij de deur en vervolgens stormen we er op af. Ze vluchten weg. We blijven staan, op zo'n twintig meter van het pand. Dan komt van achteren de ME aanscheuren, in jeeps. Zij hakken op onze mensen in. Een chauffeur rijdt zijn wagen bijna door de deur, tegen de gevel aan. Een Turkse man zit knel. Geschreeuw, gevloek: klootzakken!

Daarna volgt er buiten overleg met de politie. Zij stellen voor dat wie daar belang in stelt onder begeleiding naar het station kan gaan. Er wordt gearzeld. Aanslag-bewoners vragen iedereen te blijven; er worden meer problemen verwacht. Toch vertrekt een grote groep, bijna de helft van het totale aantal. Dan blijft het een tijdje rustig.

Een gezonde portie chauvinisme is me niet vreemd; ik hou van Den Haag. Hagenezen zijn over het algemeen eigenzinnige lieden en dat mag ik wel. Maar er is ook genoeg in deze stad waarvan ik moet kotsen, zoals het feit dat veel ultra-rechtse kopstukken er hun domicilie hebben.

Enkele jaren geleden deden Hans en ik ons te goed aan een pizza bij de Italiaan in de Kettingstraat. Met je ogen bijna dicht waan je je in deze straat in het oude Nice of in een achterafstraatje van Napels, zonder wasgoed, schreef Kees van Kooten. We zaten tegenover elkaar. Geen romantiek, maar honger. Ik had uitzicht op het tafeltje achter Hans, en het daaraan zittende stel. 'Ik ken die vent', schoot het door me heen 'Maar wie oh wie is hij?' Met zijn tweeën kwamen we eruit: Janmaat! Hij had zich voor de gelegenheid vermomd: hij had zijn bril niet op. We hebben snel en zwijgend doorgegeten, want eerst komt het vreten, en dan de verontwaardiging. Bovendien: zijn consorten mogen dan redeloze straatvechters zijn, daarom hoef je jezelf er nog niet aan te bezondigen.

19.00 Ineens vertrekt de politie, geheel tegen de afspraken. Buiten staan inmiddels enige honderden nieuwsgierigen. Buurtbewoners, mensen uit andere wijken. Dan breekt, in het halfduister, de oorlog uit... Vanuit de menigte voor het pand vliegen de stenen. Achter elkaar sneuvelen de ruiten. De werpers concentreren zich op de ruimtes waar zich de meest mensen ophouden. Binnen raken sommigen in paniek. Anderen houden het hoofd koel en beginnen te organiseren. We moeten barricaderen. Waar ligt er hout? De stenenregen is onwaarschijnlijk. De menigte buiten lijkt bloed te ruiken.

Het wordt donker. We houden het niet. Door de kapotte ruiten worden molotov-cocktails naar binnen gegooid. Brandblussers worden leeggeloot. De lucht is verstikkend. Ik wil weghollen, maar ik moet door: dit is mijn huis. Door een paar ramen probeert het tuig naar binnen te klimmen. Er wordt op los geslagen met knuppels, met ijzeren staven. Ze wijken geen millimeter. Dit is totale waanzin. Als ze weten binnen te dringen zullen er doden vallen. Want één

ding is zeker: de indringers gaan eraan. Het is zij of wij.

Ik probeer, weggedoken onder een tafel, de politie te bellen. Ze reageren niet. Weer bellen. En weer bellen. Scheldpartijen. Ze komen niet. We zijn ten einde raad. Dan maar de burgemeester gebeld. Zijn dochter komt aan de lijn: 'Nee, hij zit in Japan.... bel de locoburgemeester maar..' Duivestein! De kampioen van het nieuwe Haagse stadhuis. Die is er ook al niet. Dan maar de wethouder van Groen Links: eindelijk gehoor. Ik leg hem paniekerig de situatie uit. Begrijpt hij mijn verhaal? Het moet! En verdomd: vijf minuten later veegt de ME het plein schoon.

Weer kruipt er iemand aan de telefoon. De alarmlijn wordt afgebeld. Eerst Den Haag, dan landelijk. Overal zeggen de mensen toe te komen helpen.

Ik wist dat er de 19de demonstraties waren, maar ik had wat anders te doen. Ik heb de hele dag achter de typemachine gezeten. Er wachtte een aantal gedichten en verhalen op de schaarf en de deadline van een komisch stuk voor een maandblad lag reeds een dag achter me.

Rond een uur of negen ben ik redelijk voldaan naar de kroeg gegaan. Niet naar de kraakkroeg, daar begint de sfeer pas tegen elfen te gloren, maar naar een linksig café waar ik een grote kans had wat kennissen tegen het lijf te lopen. Ik had zin om te darten, pijlen gooien. Ik stond net in mijn pilsje te happen toen iemand aan me vroeg: 'Wat is er met de Aanslag aan de hand?' Hij had via de scanner gehoord dat er werd gevochten. Ik verslikte me in het bier. Toen ik weer op adem was gekomen, dronk ik mijn glas leeg en sprong op de fiets om poolshoogte te nemen. De straten rond het pand waren door de politie hermetisch afgesloten. Ik (leren jas en wilde haren) moest 'oprotten', terwijl figuren in trainingspakken en lieden in glimmende, groene jackies mochten

doorlopen. Ik probeerde via sluiproutes naar de Aanslag te komen, maar keer op keer moest ik vluchten voor groepjes op bloed belust tuig. Pas tegen het middernachtelijk uur lukte het me tot een der gebarricadeerde deuren te komen. De troep erachter werd opzij geschoven en ik kon naar binnen. Verdwaasd keek ik om me heen: alle ruiten aan diggelen en de vloer bezaaid met scherven en stukken steen...

23.00 Via zijingangen komen groepjes mensen binnen. Met auto's, op de fiets, lopend. Uit Den Haag - sommigen heb ik al in geen jaren meer gezien - uit andere steden. Deze solidariteit hebben we hard nodig. Ze hebben bouwmaterialen en gereedschap bij zich. Enkelen zijn op straat aangevallen en konden slechts met grote moeite door de uitzinnige menigte heen komen. Ineens loopt iedereen die eruit ziet als kraker, of een beetje punkerig is uitgedost, gevaar op straat. Hiertegen liepen we in Haarlem te hoop.

Het barricaderen komt nu pas goed op gang. De hele nacht wordt er gehamerd, gelast, geboord. De hele begane grond wordt dichtgemaakt. En voor zover mogelijk de hogere verdiepingen, waar de schade vooralsnog meevalt.

Iedereen houdt een stok of een staaf ijzer bij de hand. Als ze weer komen... Ineens staat daar tussen de scherven en de stenen Adriaan. We staren elkaar aan. Hij vertelt hoe hij is binnengekomen. Hij ziet het wapen dat ik bij me heb. 'Dat kan niet. Daarmee sla je iemand hartstikke dood.' 'Dat klopt', geef ik toe. Ik leg hem uit wat er allemaal is gebeurd. En spreekt de chaos binnen niet voor zich? Hij is het er toch niet mee eens. (De volgende dag, na de volgende aanval, kom ik Adriaan weer tegen: helm op het hoofd en een staaf ijzer in de hand.) We hebben niet veel tijd om te discussiëren, er moet gewerkt worden.

We moeten ons voorbereiden op de dag van morgen, want we vrezen allemaal dat het nog niet is afgelopen.

06.00 Ik lig in mijn geïmproviseerde bed, veilig achter een muurtje. De ijzeren staaf staat vredig naast me. Voordat ik in een korte en onrustige slaap val overpeins ik de gebeurtenissen van de dag. De woorden van Jacques Gans – in zijn Berlijns Dagboek - komen in mijn herinnering boven: ‘Het is meer dan opmerkelijk hoezeer de politie bij dit soort geschiedenissen achterwege blijft, of te laat komt als de slachtoffers als rood bekend staan.’ De geschiedenis herhaalt zich en zal zich blijven herhalen. De duistere horde, dat waren ze dus. Het is de eerste maal dat ik de vijand in deze vorm aanschouwde. Ik maak me geen illusies.

WAT VOOR SOORT TIJDEN ZIJN dit

Er is een plek tussen twee groepen bomen waar het gras bergop groeit
en de oude revolutionaire weg afbreekt in de schaduwen
dicht bij een ontmoetingshuis verlaten door de vervolgd
die verdwenen in deze schaduwen.

Ik heb daar gelopen paddenstoelen plukkend aan de rand van de angst,
maar laat je niet misleiden
dit is geen Russisch gedicht, dit is niet ergens anders, maar hier,
ons land dat zich dichter naar zijn eigen waarheid en angst beweegt,
zijn eigen manieren om mensen te laten verdwijnen.

Ik zal niet vertellen waar de plek is, waar de donkere mazen van de bossen
de onopgemerkte strook van licht ontmoeten -
door geesten bezeten kruispunten, paradijs van bladaarde:
Ik weet al wie het wil kopen, verkopen, het laten verdwijnen.

En ik zal je niet vertellen waar het is,
dus waarom zou ik je iets vertellen?
Omdat je nog steeds luistert, omdat in tijden als deze
om je sowieso te laten luisteren, het noodzakelijk is
om over bomen te praten.

Adrienne Rich 1929-2012

1995 uit: The Fact of a Doorframe:

Selected Poems